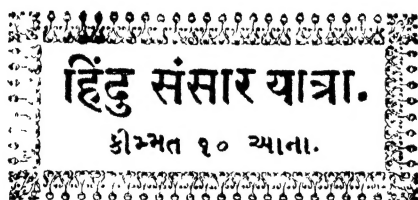

५०५५

THE
PILGRIMAGE
OF THE
HINDU WORLD:
BEING A NOVEL ILLUSTRATING THE MANNERS
AND CUSTOMS OF THE HINDUS.

BY
REWASHANKER AMBARAM BHAT.

FIRST EDITION.

Ahmedabad:

Printed at the Pitamberdas Tribhovandas
Mehta's Hitechhu Press by Jesing Mulji.

A. D. 1892.

Registered for Copy-right under Govern-
ment of India Act XXV of 1867.

Price 10 Annas.

૫૦૬૬

હિંદુ સંસારયાત્રા.

નવલ કથા*

—:૦૦:—

ચાહી છંદ.

અંગે થકી દુઃખને દૂર જાવા
વાંચી સુશીને બહુ જ્ઞાન થાવા;
શોખી જીજ્ઞા આ મહા મુલ્ય યાત્રા,
સંસારનું સાર સંસારયાત્રા. ॥ ૧ ॥

રચનાર

દેવાશંકર અખારામ ભટ્ટ.

પ્રથમાવૃત્તિ.

અમદાવાદ :

આડિયામાં પિતાંબરદાસ ત્રિભુવનદાસ મહેતાના હિતચક્ર
પ્રેસમાં નેશંગ મૂળજીએ છાપી.

સન ૧૮૯૨.

મુદ્રય આના દશ.

આ પુસ્તક સન ૧૮૯૭ના ૨૫ મા આક્ર પ્રમાણે
રજીસ્ટર કરાવેલું છે.

પ્રસ્તાવના:

સંસારયાત્રા નામની નવીન કલ્પિત કથા હિન્દુ શ્રી-
વાલ્મેના નમુના તરીકે પાંચ પ્રકરણમાં સમાવી છે, અને
તે વાંચવાથી નીતિનો પાસ લાગે તથા નીતિની કેળવ-
ણીનો ફેલાવો થાય એટલું જ નહિ, પણ આડે રસ્તે
જનારા ખરે રસ્તે ચઢે એવા હેતુથી પ્રગટ કરવામાં
ગી છે. આ વાર્તાના પહેલા પ્રકરણમાં સરસ્વતીબાઈ,
પતિ કાળીદાસ, સસરા તીડાજીશી, સાસુ આસ્તા-
ઈ, નણંદ દુર્ગુણીબાઈ, પિતા પંડિત વિશ્વનાથ વગેરેની
કત છે. બીજા પ્રકરણમાં આસ્તાબાઈનું જીવનચરિત્ર;
ત્રી પ્રકરણમાં દુર્ગુણીબાઈ તથા તેના સોબતીઓની
વંકર સ્થિતિ બ્યાનક રૂપમાં દર્શાવીછે; ચોથા પ્રકરણમાં
હાથીઓ કોળી તથા બાજીબાઈ જમાદારના હાલહવાલ.
પ્રમા પ્રકરણમાં વિદ્યાતત્વરામ તથા તેમની અર્ધાંગના
દુર્ગુણીબાઈનો વખાણવા જેવો ગૃહસંસાર, અને સ્ત્રી
પત્ની કર્તવ્ય કર્મ જાણવામાં આવ્યાં છે. જેમ બને
ત કથાને રસ અલંકાર આપવા પ્રયત્ન કરેલોછે, તોપણ
ઉતાવળને ક્ષીણ તથા કાર્ય પરત્વે અસ્થિર ચિત્ત હોવાથી
કેટલેક ટેકાણે જોડણીમાં હસ્તદોષ થયો હોય તથા ખૂલ
રહી ગઈ હોય તે સુત્ર વાંચનાર ક્ષમા કરશે એવી આશા
છે. આ કથાનાં પૃથ્વીટ તપાસવામાં શાસ્ત્રી નાગેશ્વર જે-
જીરામ મદદ કરી છે માટે તેનો મારા ઉપર આભાર થયો
છે. આ કથામાં પ્રસંગોપાત સંસ્કૃત શ્લોક બીજા મંથા-
માંથી લેવાલ કરેલા છે.

શ્રેયકર્તા.

અનુક્રમણિકા.

વિષયનું નામ.	!	પૃષ્ઠ.
સંસારયાત્રા ઉપોદ્ધાત	૧
સંસારયાત્રા પ્રારંભ.	૧
,, ધૈર્ય રતુતિ.	૧-૨
પ્રકરણ પહેલું.		
તીડાજ્ઞેશીનો સંસારક્રમ	૨
ઉપનીત નીમિત કુંડોત્રી	૭
ભિખારીની રિથિતિ	૧૨
સરસ્વતીઆર્ધનું વૃત્તાંત.	૨૧
ચંદ્રસિંહ રોઠાડની વાર્તા	૨૫
આશીર્વાદની ઉત્પત્તિ	૩૦
મારવાડીની સમજ	૩૭
તીડાજ્ઞેશીનું વિશ્વનાથપંડિત ઉપર પત્ર	૫૩
પંડિતનું તીડાજ્ઞેશી ઉપર પત્ર	૫૪
સરસ્વતીઆર્ધનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન.	૬૨
એજન ખીશુ' ,,	૭૬
પ્રકરણ બીજું.		
આસ્તાબાદનું વૃત્તાંત.	૯૬
તીડાજ્ઞેશીનું મૃત્યુ.	૧૦૧
પ્રકરણ ત્રીજું.		
દુર્ગુણીઆર્ધનું વૃત્તાંત	૧૧૨
,, ને દયાળદાસ તડાકીદાસની વહુની		
સોબત	૧૨૩
,, ની ગામમાં ફરેલી.	૧૨૪

વિષયનું નામ. અનુક્રમશિકા. પૃષ્ઠ.

દુર્ગુણીબાઈ ને બાલુબાઈનો સંબંધ ... ૧૨૭

,, ની જીવનની... ... ૧૨૮

,, ની આપ્તર અવસ્થા ... ૧૩૩

પ્રકરણ ચોથું.

વહાલીઓ દોળી તથા બાલુબાઈ જમાદાર

ની ભુંડી અવસ્થા ૧૩૫

પ્રકરણ પાંચમું.

વિદ્યાતત્ત્વરામનો વૈરાગ્ય ૧૩૮

ઉધડજીની વાર્તા. ૧૪૩

વિદ્યાતત્ત્વરામનું સદ્ગુણીબાઈ સાથે બીજી

વારનું લગ્ન ૧૪૬

ભિખારીની વાર્તા પહેલી ૧૬૭

તાલાનંદ મહાત્માની વાર્તા. ૧૬૮

ભિખારીની વાર્તા બીજી ૧૭૪

મૂળચંદ સોનીનો ઇતિહાસ... ... ૧૭૮

પ્રકારામ ભગતનો ઉપદેશ... ... ૧૮૫

ઉપોદ્ધાત:

આખી દુનિઆમાં નિર્ભય પદાર્થ અને સજીવ એ બંનેમાં જીવવાળાં પ્રાણી ઉંચ સ્થિતિમાં છે અને સજીવમાં ને પ્રાણી ચાલી શકે છે તે શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં પણ ઇશ્વરદત્તશુદ્ધિથી મનુષ્ય સર્વોત્તમ છે. એ સર્વ કરતાં નીતિસ અને ધર્મશીળ શ્રેષ્ઠ છે. એ શ્રેષ્ઠતાનું ઉત્તમ પ્રકારે વિશેષ વિવેચન કરવું એ આ જગતમાં લાભકારી છે, જે વધારે મનુષ્ય નીતિસ અને ધર્મશીળ થાય તો તે વધારે સારું છે. એવું થવાને સારાં સારાં પુસ્તકો, સારાં ચિંતણ તથા સંદેપદેશકોની ધણી જરૂર છે. એ બાબત મારા મનમાં ઘણા દિવસ થયાં ધોળાયા કરતી હતી. સંસારની અંદર નીતિવાન, ધાર્મિક અને અનીતિવાન, અધર્મીના વિચાર બતાવી મનુષ્યની અને તેમાં વિશેષ કરીને સ્ત્રીવર્ગની ઉન્નતિ થાય તો જ દેશ સારી સ્થિતિમાં આવે. તેને વાસ્તે સંસારયાત્રા નામનું એક સારું સઘળી બાબતોનો સમાવેશ થાય એવું પુસ્તક બને તો લખવું એવો મારો વિચાર જ્યારે ગયે વરસ મારું બહાર ગામ ખાતે ફરવાનું થયું ત્યારે થયો. પણ એવા મહોટા પુસ્તકના ઘણા ગ્રાહક થાય નહિ, કેમકે આપણા ભારત દેશમાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ પશ્ચિમ તરફના લોકના જેવો નથી અને આ દેશના ખીલ ખાનગોની સાથે મુકાબલો કરીએ તો આ ગૂંજરાતમાં તો કંઈ છેજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે તેમાં આજ કાલ કેટલાંક ચોપાનીયાં ને પુસ્તકો બહાર પડે છે કે દુકાળ વરસમાં અધિક માસ જેવું થશે એવું લાગવાથી

સંસારયાત્રા નામના માત્ર પુસ્તકનો આરંભ ન કરતાં
 સંસાર સુધારાનું મૂળ સ્ત્રી જાત છે માટે તેમની ની-
 નિ રીતી સુધરે એવી એક કલ્પિત કાદંબરી લખવાનો
 મારો વિચાર હતો. પરંતુ વિચાર કરતાં એ કામ મહા
 સમર્થ નીવૃત્તિમાં રહે એવા વિદ્વાનનું છે. કેમકે આપણી
 પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષામાં મહા સમર્થ વિદ્વાન થઈ ગયા
 છે અને તેમનાં પુસ્તકોમાં રસ અલંકાર અને ભાષા
 ગૌરવ એટલું બધું છે કે તેવાં પુસ્તકો રચવાને હાલના
 સમર્થ ગણાતા વિદ્વાનો પણ હિમ્મત ધરી શકતા નથી,
 માટે તે કામ કોઈ જીજ્ઞાસુ માટે રાખી આ લઘુ પુસ્તક
 પ્રગટ કરવા વિચાર કર્યો. કોઈ પુસ્તક ગદ્ય પદ્યાત્મક
 હોય છે ત્યારે તે વાંચનારને ઠીક લાગે છે. કહ્યું છે કે,
 ॥શ્લોકા ॥ પદ્યંયદ્યપિવિદ્યતેઋસતાં, દ્વયંવિગદ્યંનતત્; ગ-
 દ્યંચપ્રતિપદ્યતેનવિજહત, પદ્યંબુધાસ્વાદ્યતં॥ શાદત્તેહિત-
 યોઃપ્રયોગઽભયો, રમોદમૂવોદયં; સંગઃકસ્યહિનસ્યદે-
 તમનસો, માધ્વીકંમુદ્વીકયોઃ ॥૧૧॥ અર્થ—સતપુરુષોનાં
 પદ્ય બહુ છે પણ ગદ્ય વિના તે પદ્ય મનોરંજક લાગતાં
 નથી, તેમજ ગદ્ય પણ પદ્ય વિના પંડિતને પ્રીય લાગતું
 નથી માટે ગદ્ય અને પદ્ય એ બન્નેના પ્રયોગથી વિલ-
 ક્ષણ આનંદ થાય છે; જેમ મધ ને દ્રાક્ષનો મુરખો
 અતિસ્વાદ લાગે છે તેમજ જે લખાણમાં ગદ્ય ને પદ્ય
 બન્ને છે તે સુરસ લાગે છે, માટે આ પુસ્તકમાં ઘણું
 કરીને મધમાં અને કીચિત્ પદ્યમાં લખાણ કર્યું છે. આ
 મારો પ્રયત્નનો પ્રયત્ન વાંચનારને ઠીક લાગશે, તોપણ
 મને સંતોષ થશે કે મેં કંઈક કર્યું ખરે. પુસ્તક વિવેચન

કરનારા એના ગુણ દોષ વિષે જે કંઈ લખ્યે તે મને ઉત્તેજન આપે છે એમ હું માનીશ, કેમકે હું પોતેજ કબુલ કરુંકે કે મારા કામને લીધે આંધું દ્યાન આપવાની આમી રહી હથે તે આમીઓ ખીજી આવૃત્તિમાં વિવેચકોના પરિશ્રમથી પુરી થયે. માટે મને સૂચના તરીકે જે કોઈ યથાઘટીત દરશાવથે તેનો મારા ઉપર માટે આભાર થયે.

આ પુસ્તક હાલના શીખાઉ વર્ગને ગૂજરાતી ભાષામાં કહેવત અને ઢબ સાથે લખવાનું કંઈક જ્ઞાન મળે, તથા સ્ત્રીઓની નીતિરીતી સુધારવાને વાંચવામાં આવાં પુસ્તકોની જોડ પૂરી પડે, અને પુરૂષ વર્ગને પણ કંઈક શિખામણ મળે તથા સંસાર સંબંધીનું ફેટલાક ભણેલા જીવાનીઆઓ જેમને સંસારના રીવાજની ખટપટમાં પડવાનું બનેલું નથી તેમને પણ ઉપદેશી થાય એમ બાણી આ લઘુ પુસ્તક વાચકવર્ગની સેવામાં મૂક્યું છે.

આ પુસ્તક સ્ત્રીવર્ગ વાંચી શકે માટે ભાષા ને ઢબ સાદાં અને સહેલાં વાપર્યાં છે, અને શાસ્ત્રીય શબ્દોનો અતિ ઘણો વધારો કરી હાલના તરૂણ જ્ઞાનવાળા પુરૂષોનાં ફેટલાંક પુસ્તકોના કંટાળા વિષે મારું કરવાનું કામ તથા મારા સાંમળવામાં ઘણું આવેલું માટે જેમ બને તેમ સહેલી ભાષામાં લખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તેપણ ફેટલેક ઠેકાણે ભાષાનું સૌંદર્ય રાખવાને કઠિણ શબ્દો વપરાઈ ગયા હોય તેની ક્ષમા માગું.

અંતકર્તા.

સંસારયાત્રા.

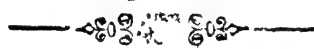
—:૦:—

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચંદ્ર તારકં નેમા વિદ્યુતો
 ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિઃ॥
 તમેવ ભાન્ત મનુ ભાતિ સર્વે તસ્ય ભાસા સર્વ
 મિદં વિભાતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સૂર્ય તેને પ્રકાશ કરી શકતો નથી, ચંદ્ર,
 તારા તેને પ્રકાશ કરી શકતા નથી અને વિજળી પણ તેને
 પ્રકાશ આપી શકતી નથી; તો અગ્નિ તેને કેવી રીતે પ્ર-
 કાશિત કરી શકશે? આ આખું જગત દેવીપ્રમાન પરમ-
 ખરના પ્રકાશથીજ પ્રકાશીત થઈને દિપ્તિમાન થાયછે, એવા
 મહા પ્રભુને અભિવંદન કરી, તેમની સહાયતા માગી સં-
 સાર યાત્રા નામની નવીન કક્ષીત વાર્તાનો આરંભ ક-
 રતા પહેલાં પ્રાર્થના કરુંછું; કેમકે આ જગતમાં મનુષ્યનું
 ધાર્યું થયું નથી, થતું નથી અને થનાર પણ નથી. જો
 ભગવાનની મરજી હોય તોજ ધારેસો હેતુ પાર પડે. કેમકે
 કશું છે કે:—

કર્તાને કરવું હોય તે કરે, ધાર્યું ના ધરણીધરનું કરે.
 જાણ જાણ મહેલ ખનાવી, રહેવા મન આદરે;
 વસવા ટાણે વિધન આવે કે, તે પ્રવેશ કરતાં પડે. કર્તા. ૧
 કવિતા કરવા કવિ આજ, ને સાહીત સહુ સાંપડે,
 ગણના ગુંથીને ગ્રંથ ખનાવે, તેજ નકાજા પડે. કર્તા. ૨

ગણ પટ્ટમાં અંચ બનાવે, માન્ય મહાન બહુ મજે;
 મદદ મહા પ્રમુખી ન મજેનો, કાંસો આપે મજે. કર્તા. ૩
 મહા સાગરની મુમાદરીમાં, વરાળયંત્ર વાપરે;
 ના રીકનોતમ ત્રીપાણુ હોય પણ, આંચીંતી અડચણુ અડે. ક. ૪
 સંસારીક મુધારક મનાને, ઉદ્યમ બહુ આદરે;
 સ્ત.ન, માન, ને ગરથ ગુમાવે, (જો) પ્રમુખ પાંસરો પરે. ક. ૫
 ગાડી, વાડી, લાડી, પાડી, ધન ધાન બહુ મજે;
 સંસારીક સુખમાં નહીં ખામી, એ પક્ષટાય પ્રાણી અકપજે. ક. ૬
 હે! પ્રમુખ અધમ આધારણ તારણ. તુજને મનડું રમરે;
 પામર પ્રાણી પક્ષ વિનાનો, તવ ચરણે આતી આરે. ક. ૭
 સાક્ષ પ્રમુખી સદૈવ માણ, વિશેષ કરી આ રથજે;
 અંચ તણી યંચણી યંચવા, પ્રરંભ કરે આ પજે. કર્તા. ૮

પ્રકરણ પહેલું.

તીજ બેશીનો સંસાર ક્રમ.

હિંદુસ્તાનના રવાબાલિકાગ મોદિનો એક ભાગ જેને
 નર્મદા નદીનો પ્રદેશ કહે છે તેમાં સુગંધપૂર કરીને પ્રાચીન-
 કાળમાં ઘાટું સુશોભીત નગર હતું. તે ઉપર દેવી આપ-
 તિ આતી પદ્યાધી ઉદયારતના નિયમ પ્રમાણે તે પાયમલ
 થઈ ગયું હતું, પરંતુ અર્વાચીનકાળમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત
 શબ્દ ઉપરથી આત્રાદ નામનું ગામ છે. તેમાં પંચદ્રાવીડ
 અને પંચગોડ એ પ્રમાણે દશ સાતિના બ્રહ્મજોમાંથી
 દ્રાવીડી બ્રાહ્મણ કુલુક ઉરે તીજબેશી કરીને રહેતા
 હતા, તેને ત્યાં આશ્વિન કળણ ચતુરદશી રવિવારે રાતના
 અગ્નિઆર વાગતાંજ પુત્ર રત્નનો જન્મ થયો, તેથી આ

કાળીઐશ્વર્યને આતવારની મધ્ય રાત્રી જેવા દુર્લભ સં-
 યોગને અનુસરીને નક્ષત્રના નિયમને અનુકુળ આવવાથી
 મીથુન રાશી ઉપર તેનું નામ કાળાભાઈ પાડ્યું હતું. એ
 કાળીઐશ્વર્યના જેવી અંધારી ધોર રાત્રિ વર્ષમાં પાંચ એક
 પાછુ આવતી નથી. ત્રિશેષે કરીને આંખણ ગૂજરાતમાં તો
 એ ભૂત, પ્રેત, ભૂવા, ભેગી, જાતિ, કામણ દુમાણ કરનાર
 તથા મંત્ર તંત્ર જાણનારની પવિત્ર તિથિ કહેવાય છે. એ
 કાળ રાત્રિએ કેટલાક વહેમીઓ રમશાન રથળમાં જંતર
 મંતર સાધવા જાય છે. રમશાન ભૂમિનું નામજ મહા
 ભયાનક છે, તેમાં આત્રી કાળરાત્રિ તથા તમરાંતા ત્રીસ
 યોગ વગેરેથી એ રથળ એવું તો ભયાનકરૂપ ધારણ કરે છે,
 કે તે જ્ઞતાંજ ગર્ભિણીના ગર્ભ છૂટી જાય છે ને હોશને
 ફેશ ઉડી જાય છે; તથા ગામમાં પણ નાનપણથીજ જ્ઞે-
 ગણી. જક્ષિણી વીગેરેની એટલી બધી ખીક ઠસાવી મૂકેલી
 હોય છે કે એ રાત્રે ખીકને લીધે કોઈ બહાર નીકળી શ-
 કતું નથી, તો રમશાન રથળમાં તો જવાયજ કેમ આવું
 છતાં પણ વહેમીમાંના કેટલાક મંત્ર ચીખવાની લાલચથી
 લલચાઈને એ અશુભ સાધનની ક્રિયા કરવા જાય છે તેમાં
 કેટલાંક ખીકના વહેમને લીધે કાળને આધીન થઈને મર્ણુ
 પામે છે, કેટલાક ગાંડાતૂર બની જાય છે, અને શેષ રહે-
 છે તે ઢાંગી ધૂનારા બની લોકોની નીતિ ચીતી બગાડવાને
 પોતાનો આવરણ પૂરો કરે છે. એ કાળીઐશ્વર્યને આત-
 વારે કોઈ કાળ ભેરવની, કોઈ બટુકની, કોઈ હનુમાનની,
 કોઈ ભૂત પ્રેતની, કોઈ બ્રહ્મ રાક્ષસની, કોઈ જિનની, કોઈ
 વંતરી, કોઈ ડાકણ શાકણ; તથા સાપ, વીંછી, ષો વ-
 ગેરેની મંત્ર ક્રિયા કરે છે. આવી તરેહના મંત્ર શાસ્ત્રીઓ

એવા તો અધમ જણાયા છે, કે તેમના કૃત્યોનું પૂછવું નજીતોનજીવિષયતી છે. એવામાંના કેટલાક કામનીઓને તેમના કંથ વશ થઈ જાય એવું કરવા સાહે ધૂવડની જીભ મંચાવી તેને પોતાની એ મલી વિધાથી મંત્ર ભણી મંત્રી આપી તેમના સ્વામીને ખવરાવવા વારતે આપે છે અને કહે છે કે એ ઉપાયથી તેમના કંથ વશ થઈ તેમની પત્નીઓના મત પ્રમાણે જ ચાલશે, પોતાની ભાર્યા સિવાય ખીજનું કશું કરશે નહીં. આ પ્રયોગ કરવાજતાં કેટલીક ખાઈઓએ ઢોંગીઓના કંદમાં કસાઈ પડી પોતાના જાન જોખમમાં નાંખેલા છે, કેટલીકોએ પોતાના પતિ જોયા છે અને કેટલીકોએ તો પોતાના કુટુંબમાં એટલો કલેશ, દ્વેશ અને ખટપટ વધારી દીધાં છે, કે તેના કળ સમજી નર નારીને પણ આખવાં પડ્યાં છે. આ કાળીચોદશને આતવારનું મંત્ર સાધનનું કામ અત્તાની લોક એટલું બધું અગત્યનું ગણે છે કે કંઈ કહેવાની વાત જ નહીં. આવા સાધના મંત્ર આગળ કોઈપણ પીડા કે રોગ ઉભો જ રહેતો નથી. એવી રીતે જોરા જોરા તેના વખાણુ કરી જગતમાં માટી ઠગાઈ ચલાવે છે. તે એટલે સુધી કે તેમના મંત્રથી મનની ધ્રુષ્ટિ પૂર્ણ થાય છે, માંદો હોય તેને ડાકટર કે વૈદનું ઓસડ કરવાની જરૂર જ રહેવાની નહીં. સાપ, ઘો કે ગમ્મ એવું ઝેરી જાનવર કરડ્યું હોયતો તે મંત્રથી એકદમ સાહે થઈ જાય છે. પરંતુ આજસુધી એવા મંત્રોના સાધનથી રોગ કે દુઃખ ગયાં હોય એવા ભાગ્યે જ એક બે દાખલા અજવાળામાં આવ્યા હશે. વખતે કાગતાળી ન્યાયની પેટે કોઈ બનાવ બન્યો હોય તેની ના કહેવાય નહીં. પણ આવી મંત્રની ક્રિયાથી થાય છે એવું માનવું એ મીઠ્યા છે.

ગૂજરાતના ઉત્તર ભાગમાં એક વિચિત્ર રીતી તાવ ઉતારવાની વહેમી લોકોએ પસરાવી દીધી છે કે ગ્રહણ જેવી પરવણીને દિવસે મૂતરના સાત તાંતણા બધ તાવનો દોરો કરવાને તે તાંતણા ભેગા કરી નખ થઇ ધૂવડના શબ્દ સાંભળી તે દોરાના ધૂવડના બોલે બોલે એક ગાંઠ એવી સાત ગાંઠો વળાય તો તે દોરાથી ગમે તેવા એકાંતરીઓ, ચોથીઓ કે કાળ જવર પણ જતો રહે છે. આવાં આવાં મંત્રનાં બહાનાં પોતાના શાગિર્દોની મારફતે લોકોમાં પસરાવી માઠી ડગાઇ ચલાવી કપટથી પૈસાનો સે-ગ્રહ કરે છે. આવા ફંદમાં ફસાઇ ગએલાના મનમાંથી પણ વહેમ ખસતો નથી, એ અતિ શોચનિય છે. આવાજ ડગારા, તીડા જોરીના ભાગ્યશાળી કુંવર કાળીદાસનો જન્મ પણ તેજ રાત્રિએ થએલો તેથી અત્તાની લોકોમાં ધણે ખરે ઠેકાણે જંત્રિ, વંત્રિ, ડાકણ શાકણ, મેલડી ઇત્યાદિની સ્તુતિ પ્રાર્થનાના ધોષ આકાશ સુખી પહોંચેલા ગણી ખાખનો આનંદ બ્રહ્માંડમાં પણ માય નહીં. આ સિવાય કાળાભાઈમાં રૂપ, રંગ, ગુણ પણ નામ પ્રમાણેજ હતાં. આ સર્વે ઉપમા યોગ્ય, પિતાના ભાગ્યશાળી કુંવર રાત્રે ન વધે એટલા દહાડે વધે એ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષના થમ્મ ત્યાં સુખી સુનીવૃત્ત ધારણ કરનારથી બોલાય નહીં તેમ તેમને બોલતાં ન આવડે તેથી બોલવાના સમજ આધા હોય એમ માનવામાં આવે. તથા પરમહંસની દિક્ષા લીધેલા જેમ એકું, જૂકું, ગંધ, દુર્ગંધ, સાડે, નકારે, બક્ષ અબક્ષને સેએ નહીં તેમ તેપણુ તેમજ કરતા પાંચ વરસના થયા ત્યારે પરાણે મા, મમ, બાહ એટલા ગણ્યા ગાંધ્યા શબ્દ આવડ્યા, અને અપલક્ષણનો તો દિવસે દિવસે

વધારે થતાં આલ્યો તોપણ માતાના મનમાં અતિ પ્રેમને
 કીધે એવું આવતું કે મારો લાડકવાડો લાલ ક્યારે મોટો
 થાય કે તેને પરણાવી દીકરા વહુને માથે મોડ ધાલી રા-
 મણુ દીવો લઈ પોંકી લઈ. કેમકે મારા આપ્પા જન્મમારા
 આં લહાવો લેવાનો વખત આ સિવાય બીજો આવવાનો
 નથી. વાંકા ચૂંકા પણ ધર્જીના રોટલા તેમ ગાંડો ઘેલો પણ
 મારા કુળને તારનાર છોકરો છે એવું માનતી. બાપ પણ
 નામના તીડા જોશી તેપણ લહાવો લેવામાં સ્ત્રીના કરતાં
 વધે એવા હતા, કેમકે તેણે પોતાની અર્ધાંગનાના સીમં-
 તના સંસ્કારમાં ધર વેચીને ધંધોલોજી કર્યું હતું. પરંતુ
 જાતનાં ભિક્ષક બ્રાહ્મણને દોરા ધાગા મંત્રી લોકોને ઠ-
 ગનારા અને ગામના લોકો અસ્તાનતાના કુંગરમાં દરખા
 ગએલા તથા આંધળામાં કાણો રાજીઓ તેમ જોશીની
 આંખે દેખતા હતા. તથા જોશીનું ટકુ ઠીક ચાલતું હતું.
 આપ્પા ગામમાં એક પણ સાક્ષર નહોં તથા જોશીનું જ-
 તર મંતર અને દોરા ચીડીનું કામ યથાસ્થિત ચાલતું. એ
 જોશીની વિદ્યામાં તો એવા કુશળ હતા કે અમણુ અબળા
 જોડવું પણ ટીપણું જોઈ શકતા નહોં. ગૃમ તે સાલનું ટીપણું
 હોય તે અટકળથી સટક સટક કાઢી ચકલની ખારદાને
 એવી ફક્ત અબળાઓને જ ઠગે એમ નહોતું. પરંતુ અ-
 જ્ઞાન ભાઈઓને પણ ઠગતા એવી રીતે કરતા તથા પો-
 તાનો કાર વ્યવહાર ઠીક ચાલતો હતો. ઘરમાં પાંચ કેડી
 રૂપીઆનો જીવ થયો એટલે તેમના હરખનું તો ખૂણવું જ
 શું બાધા આપડીમાં બાઈડીનાથી એટલા ખરચાયાં તો
 પણ જોશીને કાળજી ધક્કો લાગે એવું નહોતું, કેમકે મ-
 હેનત કરીને રળવા જવું પડતું નહોં કે મનમાં લાગણી

થાય. એમ કરતાં કાળીદાસને આઠ વરસ થવા આવ્યાં ત્યારે તેને બણાવવાના જોશીએ ધણા ધણા ઉપાય કરવા માંડ્યા કેમકે દિવસે દિવસે તે ગામમાં રાજા તરફથી વિદ્યાનો પ્રસાર થવા માટે પ્રયત્ન થતો હતો, તેથી જોશીની અસાનતા રૂપી અંધકારમાંથી જ્ઞાનરૂપી આંખો ઉઘડવા માંડી ને મનમાં પકકું સમજાયું કે આ માટે અઠમ સઠમ અને ઢોંગ હવે જામ્યા દિવસ નિભી શકશે નહીં, માટે છાંડ કરાને એ અક્ષર આવડે તો ઠીક, તેથી છાંડકરાને બણાવવાની ધણીએ મહેનત કરી પણ તે સર્વ ધૂળ ઉપર લીપણું થયું કેમકે ગલકીના શાલીયામ ઉપર પાણીની અસર થાય તોજ એના ઉપર બણવાની અસર થાય એવું હતું તેથી તેણે કાળા અક્ષરને કુટ્ટી મારનારોજ રહ્યો. આઠ વરસ પૂરાં થયાં તેથી ખાલણની રીતી પ્રમાણે ઉપનયન સંસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તે સંસ્કાર કરવાનું શુભ મુહૂર્ત તોડાં જોશીએ કોઈ સાક્ષર જોશી પાસે જોવરાવ્યું તો તે મહા સુદી પને ગુરુવારનો દિવસ સારો આવ્યો તેથી તે દિવસ ઉપર ગામ પરગામથી સગાંને બોલાવવાની કંકુ છાંડીને કંગાતરીઓ બહાર ગામ નીચે મુજબ લખીને મોકલી દીધી:—

શ્રી.

સ્વરિત શ્રી સૂર્યપૂર મહાસુભરથાને અનેક સર્વે શું માંપમા યોગ્ય શાસ્ત્રી શ્રી પ શાસ્ત્રી. વિદ્યાસાગર વિ. કૃપાસાગર પ્રતિ આજ્ઞાદયી લી. જોશી તોડાં જોશ્વરના શાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ સેવામાં અંગીકાર કરશે. વિશેષ ચિરંજીવી કાળીદાસને ઉપાધિત આપવાનું શુભ મુહૂર્ત વસંતપંચમીને ગુરુવારનું પ્રાતઃકાળમાં ત્રણ ઘટિકાએ મું-

કરે કરેલું છે માટે એ પ્રસંગ ઉપર સહકૃદ્ધ્ય સહપ-
રિવાર પધારી અમારા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરશે એવા
આપનો સંપૂર્ણ ભરંસો છે. મીતિ પૌષ કૃષ્ણ પ્રતિપદા
ચંદ્રવાર.

ઉપવિતના યુહર્તના અરચને વાસ્તે જ્ઞેશીએ
પાતાના ઠગારા ધંધાને ધમધાકારે ચલાવવા માંડ્યો હતો.
કેમકે તે ગામના સોકો રાજ તરફથી વિદ્યાશાળા સ્થા-
પન થયાથી બણી ગણીને દિવસે દિવસે પ્રવિણ થતા
હતા. તેથી તેમના મનમાંથી વહેમ ઓછો થતો હતો
તેથી જ જ્ઞેશીને ખાત્રી થઈ હતી કે હવે મારો આ ધંધો
ચાલવાનો નથી માટે જોમ અને તેમ પૈસો ભેગો કરી
લઉંતો સાહે. જનોઇની ક્રિયામાં વરાવાજન કર્યા વગર
ચાલવાનું નથી. પાસે નહિ હોય તો કાળા ચોરના પણ
કાઠી કામ કાઠી લેવું પડશે અને સાતિભાજન ધર
પ્રમાણે સાહેજ કરવું પડવાનું, નાતમાં ખાપ દાદાની
નામના છે તેના કરતાં વધારે ન થાય તો ચાલ્યું પણ
તેથીને તેથી તો રહેતી જ જોઈએ. એ ચિંતામાં ને ચિં-
તામાં પોતે તથા ખેતાનાં ખાઇડી છોકરાં મીઠુંને રોટસો
ખાય. તેમને પહેરવાને જડાં પાતળાં લુગડાંના પણ
સાંસા પડે તેથી તે બિચારાં ચીંથરે હાલ કરે એવી રીતે
પેટે પાટા ખાંચી તથા ફૂડી કમાણીનો પાપનો ભાર
જાડો કરી પૈસા ભેગા કર્યા તે નાતના એક દિવસના
જમણુ સાહે બાત બાતની રસોઈ કરાવવી એવા મનસ્વી
વિચાર કરી અવસર આવ્યો ત્યારે કુલણુ બની સ-
ધણું ભાર મૂક્યું. નાત જમવા બેઠી ત્યારે જમનભરા
સોકોમાંથી કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે વાહરે! વાહ! જ્ઞેશી

મહારાજ તમારાં ઘાટાં ઘર છે અને રસોઈની સામગ્રી કેવી સારી અનકુટના જેવી છે ! આવી સામગ્રી ખરી થઈ વગર થાય નહિ. સાહિત્યમાં પણ કંઈ મળ્યા નથી. એતો આપજ કરી શકો. ખીજનો આશરો નહિ. તેમ ખીજ તરફથી કેટલાક મશ્કરી પણ કરતા જાય ને બોલતા જાય કે જોશી મહારાજ તમારી રસોઈની શી તારીફ કરીએ, અને તમારા સાતિભોજન ઉપર બાવનું તો પૂછવુંજ થું? રસોઈનો કેવો તાશીરો બન્યો છે, કે જેનાં પત્રાળાં તેનાંજ ધી એવું કંઈ કાચા પોચાથી બની શકે? એ તો તમેજ કરો. તમારા જેવા મરદ હવે નાતમાં ગણ્યા ગાંડ્યાજ છે. (જેનાં પત્રાળાં તેનાંજ ધી એ કહેવાની મતલબ એ હતી કે મહુડાના પાનનાં પત્રાળાં હતાં અને તેનાંજ ધી એટલે મહુડાનાં ફળ જે ડાળ તેને પીલીને ડાળીજી કાઢેલું હતું. મતલબ કે ધીમાં ડાળીઆનો ભેગ હતા.) એમ જેને જેમ કહે તેમ બોલે; પણ જોશીની સ્થિતિ જાણનારા વિદ્વાનોને બહુ લાગે. પણ તે બિચારા કરે કેમ? શાકમાં મૂળાપણીનો શા હિસાબ! મતલબ કે એમના બોલવા તરફ ધ્યાન રાખનારા આછા હતા. એ દિવસે જમીને બ્રહ્મદેવોનાં ટાળે ટાળાં બોલતાં બોલતાં જવા માંડ્યાં અને આખા ગામમાં હોહાકાર થઈ રહ્યો અને ગામના લોકોમાંથી કેટલાક બ્રહ્મજીને પૂછતા જાય કે કેમ ચંદ્રશંકર ત્રવાડી જમવાની કેવી મજા પડી? ત્યારે ચંદ્રશંકરે કહ્યું કે જમ્યા તો યથાસ્થિત છીએ પણ એ કંઈજ નહિ. ગયા વરસમાં લક્ષ્મીદાસ શેઠને ઘેર કંસાર, લેખી ને શાકરની રસોઈ હતી. બ્રહ્મભોજન એવું તો ઉત્કૃષ્ટ અને અર્ધા-

પૂર્વક ક્યું હતું કે તે સ્વાદિષ્ટ અને સરસ થયું હતું. તે ઘણું આધા છતાં તેના ઉપરજ ભાવ રહ્યો હતો. તે વખત મેં જેવું યથેચ્છ આપું હતું તેના મુકાબલામાં આ આવે નહિ. તે વખત મારાથી ચલાતું નહોતું તેથી મારા બંને છોકરા ભદ્રશંકર ને ઉદ્રશંકર મને બે હાથે ઝાલીને લઈ જતા હતા તેને પણ અમારા નગરવાસી ભૂદેવો વખાણતા નથી કેમકે તે વખતે તલકચંદ વૈદે મારા દીકરાને પૂછ્યું કે કેમ ભદ્રશંકર આધાની કેવી મળ પડી છે ? ત્યારે મારા પુત્રને બદલે મેં જવાબ દીધો હતો કે બાપાં અમારાં જમવાં ! જે બે હાથ ઝાલીને છોકરા ઝાલી જાય છે તો પણ જવાય છે ? જમવાં તો રામશંકર જ્યાનાં બલાં કે જેમણે જમણ પછાડી પ્રાણ દીધા. મતમળ કે રામશંકર જ્યાએ તો એટલું બધું આપું હતું કે તેમનો જમવાને ડોકાણિજ ચોટા કરવો પડ્યો હતો.

એની રીતે અકરાંતીઆની પેઠે ખાનારાઓને જમાડીને પોતાની મહા મહેનતનો મળવેલો પૈસો એજે ગુમાવવો એ ઘણુંજ અયોગ્ય છે. એવું સાધારણ સમજનારને પણ લાગતું હતું, પણ તે વિચારા કરે શું ? એ વખતમાં કેળવણી ઉપર લક્ષ રાખનારા ઘણા થોડા હતા અને ઘણા માણસો અસાન અને ઉપરના મત પ્રમાણિતા જૂના વિચારના હતા. કેટલાક ભીખારીદાસો ઘેર ઘેર ભીખ માગીને અનાજ લાવે તેમાંથી જે નળ-ળામાં નળણું હોય તે પોતે તથા પોતાનાં બાઈડી છોકરાં ખાય અને સાફ હોય તેને વેચી સાઠીને તેના પૈસા એકઠા કરે. કશું છે કે “જેવું અમ તવા આડ-

કાર” એટલે જેવું ખાય તેવી બુદ્ધિ થાય, એમાં કંઈજ નવાઈ નથી અને એવાની પ્રજા નિર્માણ અને જાળાવ બુદ્ધિવાળી થાય, એમાં કંઈપણ નવાઈ નથી. મૂર્ખ મા-ખાપો છોકરાંને સાઈ, સાઈ અને પુષ્ટિકારક ખાવાનું ન આપે, તેમને શરીર રક્ષણાર્થે સાદાં અને જડાં લૂગડાંની પણ તેવડ કરે નહિ, તેથી તેમને ચોમાસામાં સરદી લાગે, શિયાળામાં ઠંડ વાય, ઉનાળામાં તાપથી શરીર ખગડી કાઠું થઈ જાય અને તે જ્યારે માંદાં પડે ત્યારે દવા દારૂમાં દમડી સરખીએ અરથે નહિ. તેવે ઠોકાણે દમડી સરખીનો પણ હિસાબ ગણે અને નાત જાતના ઉક્તિ અરથમાં અરથવાને હાથ ઝાકજો જણે તથા પાંચ પચીસ રૂપિયા મંત્ર જંત્ર, દોરા ચીઠ્ઠી અને એવી વહેમી ક્રિયામાં વાપરે તેથી પરિણામ દુઃખ ભોગવે, તોપણ તતની દરકાર રાખવાના ઉપાય આગળ નજર ઉઘાડે નહીં, અને દીવો લઈને ફૂવામાં પડે એવું કહેવાય. એવું થાય એ કેવું થોડનિય છે? છોકરું દોરા ધાગા કરતાં છતાં પણ લેવાતું જાય તોપણ તેમની આવા ખોટા વહેમ ઉપરની ખેડેલી શ્રદ્ધા મટે નહીં, એજ એમના દુર્ભાગ્યની નિશાની છે. પોતાની જાત કમાઈનો ઉપયોગ પોતાથી કે પોતાનાં છોકરાંથી થાય નહીં એટલુંજ નહીં પણ કેટલાએક દ્રવ્યના એવા દાસ જણાયા છે કે પંડે જોઈતાં જડાં પણ લૂગડાં પહેરે નહીં ને પહેરવા દે નહીં. સાદું ને પુષ્ટિકારક અનાજ ખાય નહીં કે ખાવા આપે નહીં અને જે દ્રવ્ય ભેગું થાય તે એની રીતે દાઢી મૂકે કે તે કયે ઠોકાણે દા-ટ્યું છે તેની પોતાના નજીકના સગાને પણ અખર પડવા ન દે; તેથી તેના વારસો બિચારા કુંગાલ દશામાં પરાણે

દહાડા કહાડે પછી “જાદે કોળ ને ભાગવે ભારંગ.”
એ પ્રમાણે તે દાટેલું દ્રવ્ય કોઈ નશીબદારના હાથમાં
જાય ત્યારેજ લોકના જાણવામાં આવે કે ભીખારીદા-
સના પૈસા નશીબદાર લક્ષ્મીરામના હાથમાં આવ્યા. ભિ-
ખારીની સ્થિતિ બતાવવાને નીચેની કવિતા ઉપયોગી
ધારી દાખલ કરી છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે:—

“વસંતતિલકા છંદ.”

તું ગર્વ પર્વત ચડેો શું ભિખારી તારી,
ખજાંડમાં સ્થિતિ બળી સૌથી નહારી;
કોળી કલાલ હલકા જન જે નકારા,
તેના અહરનીશ ખમ્મ જીજ્ઞવા ટુંકારા. ॥ ૧ ॥
ગોધુમ શાળ અણકાદિક ધાન્ય સારું;
તે વેચિને ચલવતો ધરનું સુતારું.
તું લાંગ કાંગ મઠ કોદ્રવને જીવારી,
ખાતો નિરન્તર સુખી ન થતો ભિખારી. ॥ ૨ ॥
કુંજીસ કાર્ય કરીને શીખ્યો કમાવું,
ખાંતેથકી સરસ મિષ્ટ ન ખાધું ખાવું;
મુખાધિરાજ મનમાં કશું ના વિચાર્યું,
ભિખારીએ કરમમાં આ ક્યાં લખાવ્યું. ॥ ૩ ॥

આવા ભિખારીદાસો દિવસે દિવસે વધતા જાય ત્યારે
તેમની ભીખની ભુંડી દશા થાય તેમાં નવાઈ નથી.

તીડાન્નેશીની દિવસે દિવસે ખાત્રી થતી ગઈ કે
ગામપરગામમાં રાજ્ય તરફથી જ્ઞાન આપવાનાં સાધનની
અનુકુળ પડે એમ ગોઠવણ થઈ છે તેથી પહેલાં પ્રમાણે
આપણે પોખારો નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેનો પોતાનો
કાર વ્યવહાર કેવી રીતે ચાલશે એ બાબતની યાદી

ચિંતા પેઠી. અધુરામાં પૂરું જોશીના છોકરાને જનોઈ દીધાને પૂરા બાર મહિનાએ થયા નથી એટલામાં તેમને ઘેર કન્યારત્નનો જન્મ થયો. એ વાતની વધામણી તીડા જોશીએ જ્યારે સાંભળી ત્યારે ઘરમાં રાંધ્યાં ધાન્ય રહ્યાં તથા તેને માથે એટલું બધું સંકટ અને શોક આવી પડ્યો કે તે પરમશ્વરને પણ ગાળીપ્રદાન આપવાને અચકાયો નહિ, ને કહેવા લાગ્યો કે દેવને દયા ક્યાંથી હોય. હે દેવ! મારે ઘેર તે દીકરીને શું કરવા જન્મ આપ્યો એવું બાલી લમણે હાથ દેઈ પોકત્રાપ કરવા માંડ્યું, એટલે રૂઝિ-બાનાં આડોશીપાડોશી ભેગાં થઈ ગયાં. તેમાં જે સંભાવિત મનુષ્ય હતાં તેમણે ખીરજ આપીને ઉપદેશ કર્યો કે જોશીબાવા રડો છો શું કરવા, હજી તો એ બાળક છે, એ ટલામાં તે શું કરવા હબકી જાઓ છો? જોશીએ કહ્યું કે આ કાળીઆ છોકરાની પીડા તો વળગી છે અને આ ખીજી છોકરીની પીડા. કેમકે છોકરી, એ પારકું ધન છે. ઘરમાં રખાત્ર નહિ, અને માઠી થયે પરણાવી તેને સાસરે વળાવવી ઇત્યાદિ કરવામાં મોટો ખર્ચ થવાનો તથા “બારણે જમાઈ બાંધ્યો તે જમ બાંધ્યા બરોબર છે,” એવી જે કહેવત ચાલે છે તે અમારી નાતમાં ખરી ઠરી છે અને તેજ વિચાર મારા મનમાં નિરંતર આવ્યાજતી છે. દીકરી સંમંચીનું ભારે ખર્ચ અને તેના ઉપર પડતાં સંકટો એ સઘળાનો વિચાર કરીએ તો એવું માટું દુઃખ મારા સમજવા પ્રમાણે ખીજું નથી. દીકરીઓનાં દુઃખ સુખી માબાપોથી પણ વેઠી શકાતાં નથી. એ મારા જાણવામાં યથાસ્થિત છે તો તે મારાથી સહન કેમ થઈ શકશે? કહેવત છે કે “ગાયને દીકરી જ્યાં

દોરે ત્યાં જાય” અને તેમને ભાગ્યેજ સુખ હોય છે. છોકરી હોય ને તે ગારો થાય, અપંગ હોય, નાટી જાય, નદારે નીકળે, તથા વ્યસની થાય તો પણ મોટી ચિંતા ન થાય. પરંતુ છોકરીને માથે જો કલંક આવે તો આખા કુટુંબને અને સગાંવહાલાંને જન્મભારનાં મહેણાં રહે ને તેમને માં બહાર કાઢી ફેરવાનો દહારોતો આવેજ નહિ, તેથી વખતે આત્મઘાતનું માટામાં માટું પાપ કરવું પડે, માટેજ ઘીકરી સમાન ખીચું દુઃખ નથી, વાસ્તે એનો કંઈ ઉપાય જડે તો સારું. એવાના એવાજ પિત્ર-મારમાં શિષ્યામણુ દેનારનું એક વચન પણ સાંભળે નહિ.

એમ મનમાં વિચાર આવતાં રાત્રિ થીતી. એ ખરું છે કે ચિંતા સમાન ખીચું દુઃખ નથી. ચિંતા ચોતા કરતાં એક ફક્ત અનુસ્વારનાજ તકાવતને લીધે વધારે દુઃખકારક છે, કેમકે ચોતા તો એક વખતજ બાળે છે પણ ચિંતા તો બાળી બાળીને રીબાંતી મારે છે. એથી રીતે ચિંતા હલપજ થયાથી એકજ દિવસમાં જોશીનું શરીર લેવાતું ચાલ્યું. અને તેના મનમાં નદારા વિચારે મજબૂત થઈ કર્યાથી તેની બુદ્ધિમાં પણ ફેર પડવા લાગ્યો અને બુદ્ધિ બગડવાથી તે બાળહત્યા કરવાનો માનસિક યુન્હો પણ કરી ચુક્યો અને વાચિક યુન્હો કરવા માટે પોતાની સ્ત્રી જે બિચારી સુવાવડના ખાટલામાં હતી અને જેને દશ વાસા પણ પૂરા થયા નહોતા એવું છતાં પણ તેની પાસે જઈકહ્યું કે એ કન્યાને જો તું દૂધપીતી કરીશ તોજ આપણે સુખી થઈશું. સગમ એ કામ તારે સત્વર કરવું પડે છે. આવું સાંભળી તે બિચારી મૂજે તો સુવાવડના ખાટલામાં નખળી અવસ્થામાં હતી; તેમાં વળી પોતાની

છોકરી જેને પ્રાણુ સમાન વહાલી ગણનાર તેના કાનમ
 જોશીના આ શબ્દ બાણુ જેવા લાગ્યાથી તેના મનમાં
 જે આંધું તેનું વર્ણન કરેણારસમાં જે કરીએ તે થોડું
 છે. શબ્દના ગાલા લાગ્યાથી તેના મનમાં એવું આંધું
 કે જે આ સમયે ધરતી માતા માગદે તો તેમાં સ-
 માધ જઈ. આવી તેની સ્થિતિ જોતાં છતાં પણ પેલા
 હત્યારા જોશી તો હઠ લઈને ઉભો તે ઉભાજ. તેથી
 બાઈએ કહ્યું કે હમણા જાઓ પછીની વાત પછી છે
 તેથી જોશીને લગાર ધીરજ વળી, ને મનમાં લાંબું કે
 * આજકાલ આવેલી આપદામાંથી મુક્ત થઈ શકીશ ખરો.

પેલી જનેતાને પોતાની અનાથ, ખૂબસુરત, નિ-
 રપરાધી બાળાને જોઈને એટલી તો દયા આવી કે તેણે
 પોતાનો પ્રાણુ જાપ કે ગમે તે સંકટ આવી પડે તોપણ
 આ બાળકીને માઠી કરી એવું પણ લીધું. “કહ્યું છે કે
 છોકરું બાપની સાહેબીમાં ન ઉછરે પણ માતા રેંઠિઆ-
 માં માટું થાય,” એટલે મા રેંઠિઆ પૂણી કરી તેની
 આસનાવાસના કરી પોતે પરમ દુઃખ વેડીને પણ છોક-
 રાંને ઉછેરે છે. માતા સમાન છોકરાં ઉપર હેત રાખનાર
 પરમથર સિવાય બીજું કોઈ છેજ નહિ; એમ કહીએ
 તો ખાટું નથી. આખી દુનિયાનું ઝવેર ને સોનું બિયું
 કરી તેને એક ત્રાજવામાં મૂકીએ ને બીજા ત્રાજવામાં
 માનું હેત મૂકીને જોખીએ તો તે હેત નમે છે એવું
 પ્રિય માનું હેત છે. પક્ષીની માદા પણ પોતાનાં બચ્ચાં
 ઉપર અતિ પ્રેમ રાખે છે તો મનુષ્ય પ્રાણી જેને પ-
 રમથરે અંગસાન ને તર્કશક્તિ આપેલાં છે તેની સાથે
 જાનશક્તિ છે તેને વિશેષ હેત હોય તેમાં કંઈપણ નવાઈ

નથી. આવા પ્રેમથી પેલી જનેતાએ નકી ક્યું કે જ્યાં
 સુધી મારા જાળીઆમાં પ્રાણ રહે ત્યાં સુધી મારે એનું
 રક્ષણ કરવું કરવુંને કરવુંજ. આ પછી બે ત્રણ દિવસે
 જોશી પાછા ફરીને પૂછવા લાગ્યા કે કેમ હજી સુધી
 પેલું ફરમાવેલું કામ થયું નથી? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો
 કે એ બાળક ત્યાં અને સ્ત્રીહત્યા હું આજીજી કરીને કહું
 છું કે મારાથી કદી પણ થવાની નથી, એ અપરાધનો
 ગમ એવો હંડ થાય પણ સ્વામીનાથ એ બને નહિ અને
 મારા દેખતાં બીજાને પણ હું એવું પાપકર્મ કરવા દેવાની
 નથી. માટે આપ પ્રથમ મારો પ્રાણ લઈ પછી એનો
 હત્યો. મારે આ ક્ષણભંડુર દુનિયામાં જીવીને સુખ ભોગ-
 વવું નથી. જોને અક્ષય રહેવું હોય તે એ કામ સુખે કરે,
 પ્રથમ હું મારો પ્રાણ આપ માગો તો આપવા તૈયાર
 છું. એવી રીતે વિનવી વિનવીને કરણારસથી એટલા બ-
 ધા કલ્પાંતની સાથે કહ્યું કે જો તો ફર જોશીની વજૂ
 જોવી જાતી પીગળીને પાતળી પાણી જોવી થઈ ગઈ, તેથી
 તે કન્યા મારી નાંખવાનો વિચાર અંતે તેને માંડી વા-
 જવો પડ્યો. કેમકે જોશીના મનમાં તે વખતે બીજી
 પણ વિચાર આંચો. “વધાપકાલે મૃતા માર્યા” કે વૃ-
 ધ્ધવસ્થા ધણી નજીક આવી પહોંચી છે. છોકરો દાધા-
 રંગો છેજ, ઉદ્ધમ ધંધો દિવસે દિવસે આંછો થતો જાય
 છે તેથી એવામાં બાઈડી ગઈ તો પછી મારી શી વણ
 થવાની. કેમકે તે પ્રાણ ત્યાગ કર્યા વગર રહેવાની નથી.
 માટે બાઈડીની શીખામણ સીકારી. એ વખતે પાછો
 બીજી પણ એવો વિચાર આંચો કે આ વખતે તેનું
 શરીર કથ થઈ ગયું છે, અને વિપત્તિમાં છે, તેમાં

છોકરી સંબંધીના વિચાર ઝાઝીવાર મનમાં રહેશે તો મારું ઘર સાગટું બેસશે તથા છાતી ડોકીને હિંમત દીધી કે તારા કહેવાથી હવે હું પૂરેપૂરું સમજ્યો કે એ-
પાપનું કામ ન કરવું. પણ એને ઉછેરીને માઠી કરવી પછી આગળ ભગવાન જેવો ધણી છે, જે કીકીને કણુ ને હાથીને મણુ ગમે તે રીતે આપે છે. આવા શબ્દ સાંભળ્યા ત્યારે સ્ત્રીને એટલી બધી નિરાંત ને શાંતિ વળી કે ખારા પાણીના પાટમાં મીઠા પાણીની વરેડી મજે એવું લાગ્યું.

તીડા જ્વેશીની વહુને સવા મહિનો થયો એટલે તે નાહી ઘોઘને ઉઠી, તથા જ્વેશીને જે માયાકૂટ કરવી પડતી હતી તે સમ્રણી મઠી ગઈ, અને તે ઘરના કામથી છૂટા થયો. ત્યાર પછીના તીડા જ્વેશીના દિવસ પરાકા-
બદાએ જવા લાગ્યા. ગામમાંથી જે ધૂતી આવવાનું મળતું હતું તે આણું થવા લાગ્યું. એવી રીતે બંને સ્ત્રી પુરૂષ અને બે છોકરાં દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં અને કા-
ળીદાસને ખાર તર વર્ષ થવા આવ્યાં તોપણ તે તો કાળા અક્ષરને કૂટી મારનારોજ રહ્યો, તેમ અક્ષલ પણ તેવીજ જુઠી થતી આવી, તોપણ એવા છોકરાને પરણા-
વવા ઉપર જ્વેશીને પૂર્ણ પ્રેમ થયો, તો તેની ધણીઆણીને થાય તેમાં ઝાઝી નવાઈ નથી. એ સમયમાં જ્વેશીનું કુળ એટલામાં ગણાતું હતું, તથા સારે સારે ડોકાણી ઉપરા-
આપરી મામાં આવવા માંડ્યાં પણ જાતે નવ માતૃ શુદ્ધ ગજવાના વર માટે વધારે પહેરામણી આપે તેને ઘેરજ વેરીશાળ કરવું. એમ કરવાથી લોકો લાભ જોવાનો વારો આવ્યો. જે કોઈ વિવાહનું પૂછવા આવે તેને વાંકડાની

રકમ આછી છે એવું બહાનું કાઢી ચોખ્ખી ના હેક. “ગોજે મરે તેને વિખ થું કરવા આપવું. ” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી નહિ પણ આટું લાગે એવા વેણથી ન-કાર કરે, તેથી જોમને ના કહેલી તે સવળા તેમના દુશ્મન થઈ પડ્યા. તેથી આખી નાતમાં વાતો ફેલાયી કે તીકા જોશીનું કુળ તો બંગાળી છે માટે એમની બરેબરી બંગાળીઆની કન્યા માથા સિવાય છોકરાનો આંલો કરવા દેવાના નથી. વળી જે કોઈ તેને ત્યાં કન્યાનો વાકુફાન સંસ્કાર કરવા જાય તેને બમાવીને પાછા કાઢે, અને વેચીયાળ ન મળે એવા પ્રયત્ન તેઓ કરવા લાગ્યા. તથા તે જોશીના નામ પછવાડે બંગાળી છાપ સમજી નાતમાં છપાઈ ચૂકી. છોકરો જોમ દિવસે દિવસે જોટા થતો ગયો તેમ જોમકૂળના લોકોમાંથી કોઈપણ આવ પૂછવા લાગ્યું નહિ એટલે જોશીની અહંકારમાં મી-આએલી આંખો ઉઘડી તેથીજ મનમાં વિચાર આવ્યો કે ગમે તેવે ઠેકાણે અને ગમે તેવે વાંકડે વિવાહ કર્યા વગર હવે ચાલવાનું નથી. એવામાં વટપત્તન જેને હાલ વડોદરે કહે છે ત્યાં એમની સાતિનો મેળાવડો થયો. તેથી દક્ષિણ તથા વાટ ખરચ મળવાની લાલચથી જોશી ત્યાં સીધાવ્યા અને તે અરસામાં અલારસાના રહીશ વિચિત્રાય પંડિત પણ ત્યાં સાતિનું દર્શન કરવા આવ્યા હતા. તેમને ઘેર કેળના ગર્ભ સરખી, ચંદ્રવદની, કે-શરીની કઠી જેવી કઠીવાળી, મૃગ નયની, સુશીલ, સુલ-ક્ષણી, સરસ્વતિનો અવતાર, સરસ્વતિ મણી જેવી બાઈ નામે પુત્રી હતી, તેને પરણાવવા સાંરે પંડિતજી ઉંચા કુળનો વર જોળતા હતા. પણ નાતમાં જોમ

કુળનો કોઈ વર મળતો નહોતો, કેમકે પંડિતજીનું કુળ
 નીચું ગણાતું હતું. એવામાં કોઈ સંકેતિએ તેમને અને
 તીડા જ્ઞેશીને ભિગા કરી દીધા, અને લાકડે માંકડું બઝાડી
 આપ્યું તથી પંડિતજીએ પોતાની સરસ્વતિ નામ કન્યાના
 વિવાહ વિષે પૂછ્યું તથી જ્ઞેશીએ “લપસી પડ્યા તો
 નમસ્કાર” તથા “જોઈતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું” એમ
 ધારી હા કહી. કેમકે નાતમાં પંડિતજી સિવાય ખીજે
 કોઈપણ ભાવ પૂજનાર માણ્યો નહોતો. પંડિતજી પાસેથી
 પહેરામણી પણ સારી મળનાર હતી એ સર્વ જોઈ જ્ઞે-
 શીએ હા કહી હતી. તથી ત્યાંને ત્યાંજ વાકુલાન સંસ્કાર
 કર્યો તથા પાદ્મડી બંધાવી ચાંદલો કરી રૂપિઆ આપી
 પાસે એસનારાઓને ગોળધાણા વહેંચ્યા. પછી તેજ દિ-
 વસે ચૈત્ર સુદી પંચમીને ચંદ્રવારનું શુભ લગ્ન નક્કી કર્યું.
 તથી બંને વહેવાઈઓએ પોતપોતાનાં સગાંવહાલાં અને
 ઓળખીતાંઓને કંદોતરીઓ પણ ત્યાંજ લાખી, અને
 તેના ઉપર કંકુ છાંટી જે સગાંવહાલાં કે ઓળખીતાં
 આવ્યાં હતાં તેને હાથોહાથ આપી. અને વટપત્તનથીજ
 ખીજી ટપાલ માર્ગે ઓકલાવી. મળાવરો વેરાયા પછી
 બંને વહેવાઈઓ પોતપોતાને ગામ ગયા અને લગ્નની
 ધામધુમ સાથે તૈયારીઓ કરવા માંડી. આમોદથી જ્ઞેશી-
 જીએ જન શયુગારી, સગાંવહાલાં સર્વેને તેડી ગામના
 જનૈયા સહવર્તમાન ગાડીપોડા સાથે મહૂર્તને દિવસેજ
 ખાર ઉપર ત્રણ વાગે અક્ષરસાની ભાગોળે આવી પહોં-
 ચ્યા ને મહાદેવની ધર્મશાળામાં પડાવ નાંખ્યો. પંડિતજી
 અતિ વિદ્વાન, સત્યવક્તા, સુશીલ, અને ઘણા વિવેકી
 હતા અને તે જાણતા હતા કે જ્ઞેશીજી ઓઠા ગામના

રહીશ અને જોયા કુળના છે. માટે તેમના પૂત્ર પણ નિપૂણ ને ડાહ્યા હશે. વળી નાતમાં એમના સરસેંમંધ પણ ઘણા સારા છે. માટે એવા કુળવાન સગાને લીધે આપણે નાત જાતમાં ઉજળા દેખાઈશું. જાન આઠ્યાની ખખર થઈ એટલે તેને સામૈયું કરી જાનીવાસે આણી. પછી તુરતજ નમસ્કારાદિ સંસ્કાર તથા કલવું લઈ જવાના જે જે સંસ્કાર હતા તે તે શુકલજીએ કરાવ્યા. ખરેખર નિયમીત વખતે મુહૂર્ત પ્રમાણેજ વરને ચોરીમાં લાવ્યા પછી લગ્નની ક્રિયા થવા માંડી. પછી કન્યાને તેના મામાએ ચોરીમાં પધરાવી. વેદીઆને શુકલોએ મંગળાદિકનો આરંભ કર્યો પછી ખરેખર ૧૧ ને પાંચ મિનિટ મંગળાદિક બંધ કરી અન્તરપડ ઉપાડી લીધું. પછી ગોત્રોચાર શુકલજીએ અને આચાર્યે કરવા માંડ્યો. એ ગોત્રોચારથી એમ જણાઈ આવે છે કે કયાં કયાં ગોત્ર, પ્રવરથાખાં, વર કન્યાના ખાપ તથા માથાળનાં છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણે એકજ ગોત્રમાં વરકન્યાથી પરણાવું નથી. માટે ગોત્રોચારની ઘણી અગત્ય છે. એટલું થયા પછી હસ્ત મળાપ થાય છે ત્યારે પંડિતજીને વર તરફનું સંધ્યું વિપરીત ખાસવા લાગ્યું. અને કન્યાનાં સગાંને વર જોઈને અતિ ઘણો ખેદ થયો તેમ પંડિતજીને થાય તેમાં કંઈજ નવાઈ નથી, પણ પાણી પીને ઘર પૂછ્યાથી કંઈ શું? અનાથ દીકરીનું લગ્ન આવા અનધડ વર સાથે વગર વિચારે થવાથી અધોગ્ય દાન અપાય છે. દાન લેનાર લાયક છે કે નહિ તે તપાસાયું નથી એ માટું પાષકર્મ કર્યું છે. એવું લાગવાથી વિદ્વાન પિતાને જે ખેદ થાય તેનું કર્ણારસમાં વિસ્તારથી જે

વર્ણન કરીએ તે ઓછું છે, પણ બનવાકાળ આગળ નિરૂપાય છે, એમ ધારી મન વાળ્યું. પછી વરકન્યા પરણી ઉઠી જમનારમાંથી ને જમનાર હતા તે વરકન્યાની સાથે જમ્યા પછી સર્વ સર્વને ઠેકાણે સૂઈ ગયાં. બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સર્વ ઉઠી રોજકૃત્ય કરવાનું હતું તે કર્યા પછી અરભક્ષ થયો. ત્રીજો દિવસે પહેરામણી થઈ તેમાં પરકણ કરતાં પણ પંડિતજીએ વધારે આપ્યું ને એથે દિવસે જન વિદાયગીરી કરી તે વખતે બાગોજે ઉભા રહી ખાણણીઆ શીવાજ મુજબ વિદાયગીરીના ન-ખસ્કાર પંડિતજીએ કર્યા ને જ્ઞાતિ શીરસ્તા પ્રમાણે તે વખતે ને આપવાનો ચાલ હતો તે યથાસ્થિત કરી ચૂક્યા, તોપણ જોશીજી લોભની લાલચે લઠી પડ્યા. આટલું જતાં પણ પંડિતજીએ તે વાત મનમાં ન આણતાં જોશીનું આટું મન ન કરતાં પાંચ રૂપીઆ જસ્તી આપી સલાહ શાંતિથી વિદાયગીરી કરી. વર કન્યાને લેઈને જન સહિત જોશી પોતાને ગામ આમોદ આવ્યા, ને ગાજતે વાજતે ઘરમાં પેઢા. વરકન્યાને જોશીની વહુએ પોંકી લીધાં. સરસ્વતીબાઈના સસરા તીડાજોશીના મુકામિલે સાસુજી લગાર ડાહ્યાં ને ઠીક હતાં તેથી વહુને નીરખી આનંદ પામ્યાં, તથા તેની યથામેઘ્ય ખરદાશ ને આસના વાસના કરી.

કન્યાને તે વખતે ૧૧ વરસ થયાં હતાં તોપણ તેને દેવનગરી લિપિમાં સારી રીતે લખતાં વાંચતાં આવડતું હતું તથા કેટલાક સ્તોત્રપાઠ ઉપરાંત ભગવતગીતાનું કંઈક જ્ઞાન તેને હતું. તેનું નીતિજ્ઞાન તો એટલું બધું ઉત્તમ હતું કે તે અરસામાં ને જ્ઞાની બાપ્તો ધર્મકર્મમાં કુશળ

શિવાલી હતાં તે પણ તેની ખરાબરી કરી શકે નહિ. રાજા
 નેત્ર નિયમ પ્રમાણે પાઠ પૂજા ને ભગવતભજન કરે તે
 જોઈને તેની સાસુને મનમાં લાગ્યું કે આવું રત્ન પરચર
 જિંડે વળગાડેલું છે. એ વાંચે છે કેવું કડકડાટ! અને વિ-
 દ્વાન-પ્રાણેશુ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરી પાઠપૂજા, સ્તવન, સ્તુતી
 ને ભજન કરે છે અને આપણા કાળાભાઈ તો ખુડયલ છે
 માટે આવા પાણીએ મગ ચઢે એમ લાગતું નથી. આ
 વખતથીજ જોશીજીના ઘરમાં કંકાસતું બી રોપાત, પરન્તુ
 શીરસ્તો એવો છે કે પહેલીવાર સાસરે આવેલી કન્યાને
 લાંબોટુંડો શબ્દ તેના મનમાં લાગે એવો કહેવામાં આ-
 વતો નથી. બલકે એાર તેની આધાપીધા વગેરેની સારી
 રીતે યથાર્થિત ખરદાથ રાખવામાં આવે છે તથા આસના
 વાસના કરી ભાવતાં ભોજન આપી તેનું મન પ્રકૃષ્ટિત
 રાખવામાં આવે છે, અને એ વખત સાસુ વહુને માદીકરી
 કરતાં પણ વધારે સાં રૂં હેત હોય છે. પરન્તુ જ્યારે બીજો
 આણે આવે છે ત્યારથીજ સાસુ વહુને કેટલેક ઠેકાણે
 જોઈદર બિલાડી જેવું વૈર બંધાય છે. પરણાવીને લાવેલી ક-
 ન્યાને સાસરામાં ઘણા દિવસ રાખવામાં આવતી નથી,
 માટેજ સાસુ તેના ઉપર વધારે વહાલ ને ભાવ બતાવે છે
 એમ નથી, પણ એવો રીવાજ છે; તથા જોશીની વહુએ
 તેના ઉપર ખાર બતાવી તેને સાં સાં ખાવાનું આ-
 પવામાં ખાકી રાખી નહિ.

ન્યાતન્ત્ર ધારાની રૂએ ખાર તેર દિવસ થયા કે કન-
 યાને તેડવાને તેનો ભાઈ આવ્યો અને વહેવાઈ અને
 વહેવાણેને દંડવત્ પ્રણામ કરી પોતાની બહેનને તેડી જ-
 માને આગ્રહપૂર્વક વિનવિ કરી. તે વેવાઈ અને વેવાણ

બંનેએ કુબુલ કરી તેથી ખીજે દિવસે બાઈ પોતાની પ્રિય
 બહેનને તેડી પોતાને ગામ જવા માટે એક ગઢવીનું
 ગાડું બાડે કરી, તેમાં બંને બાઈબહેન બેસી ધર તરફ જવા
 નીકળ્યાં. ગાડીમાં બેસી જતાં જતાં રસ્તાની શોભા જોતાં
 હતાં અને આસપાસનો દેખાવ જોઈ જગતની રચનાનું
 મનન કરતાં વિચારમાં ને વિચારમાં બાર વાગ્યાનો વખત
 થયો તેથી એક ઢાડી આવી ત્યાં બપોર કરવા વાસ્તે
 આરામ કર્યો. એ સમયે રસ્તાની શોભા તેમના જોવામાં
 અતિ રમણિય આવી. પંડિતજીનો પુત્ર મૂળથીજ શોધક
 બુદ્ધિનો તથા વિચ્છિન્ન હતો તેથી તે પોતાની માની
 જણી બહેનને યન ઉપવનની શોભા નજરે નજર બતાવવા
 ને વધારે ખંતી હતો. એ કારણથી તે શોભા બતાવવા
 શ્રાવ્યો. દિવસ શ્રીષ્ઠકાળના હતા તેથી તાપ તો કહે માફ
 કામ માટે એક ઢાડીમાં કપીરવડ જેવા એક વિસ્તારના
 જાળા વડની ઘટા નીચે ગાડી છોડાવી. ગાડીમાંથી પાન
 ચરણું સેઈ તે પાથરી બંને બાઈ બહેન બેઠાં. પાસે એક
 સરોવર. જાતી જેવા નિર્મળ પાણીથી ભરપૂર હતું તેની
 આસપાસ વડ, લીમડા, આંબા, જાંબુ, ખીલી, અશોકના
 મલ્લવ, અંપા, અડચંપા, શેતૂર એવાં એવાં વૃક્ષો; તથા
 અંબેલી, જાગરો, ગુલાબ, પારીજાતક, ગુલછડી, ડમરૂ
 એવા એવા પુષ્પના છોડ તથા ખીજ વેલીઓ આવી રા
 હેલી હતી; આસપાસના ઢાડોની ઘટાથી પાણી ઠંડુંગાક
 જેવું થએલું હતું કે બરફને પણ ભૂલી જઈએ. તે સરો
 વરની પાળે સ્થાન કરી બંને બાઈ બહેન બાવું ખાવા
 બેઠાં. તે એવું તો રવાદિદ લાગ્યું કે તેવું ખાવાની મઝા
 સાઈં સાઈં પકવાનની પણ આજ સુખી આવેલી નહિ.

આઈરલા પછી પાણી પી નિરાંતમાં બેઠાં છે, એ-
ટલે પ્રાચીનકાળના મહર્ષિઓની વાતો સાંભરી આવી.
તેની સાથે આ જમાનાનો મુકાબિલો કર્યો, તો તેમના
મનમાં પશ્ચું ઈશ્યું કે આવા એકાંત વાસમાં રહીનેજ મ-
હર્ષિઓએ સત્ય જ્ઞાન સંપાદન કરેલું છે. આવી જગ્યા
ધાર્મિક જ્ઞાન લેવાને શોભ્ય છે, તેમ સંસારની વિશ્રાંતિનું
ખરેખર પવિત્ર સ્થળ છે. આવાજ એકાંત વાસથી મ-
ગજ તર રહેછે તેથી તે વધારે જ્ઞાન ગ્રણવવાને લાયક
થાય છે. આપણીજ આ વખતની સ્થિતિ જોઈએ છીએ
તો આપણું મન કેવું નિવૃત્ત અને શાંત છે. મહાજ્ઞાની
મુનિઓને જ્ઞાનવૃદ્ધિનું એ પણ એક કારણ હતું એમ
કેમ ન કહી શકાય? પ્રાતઃકાળમાં આપણે ઘેર જોવી નિ-
રાંત આપણા મનમાં રહેછે તેવી નિરાંત તે કાળ વિત્યા
પછીના કાળમાં રહેતી નથી, માટે અગાડીના મહર્ષિઓ
ધણા ભાગ્યવાન હતા કે તેઓ આવા આશ્રમમાં સુખરૂપ
નિર્ભયપણે શાંતિમાં રહેતા એમ કહીએ તો તે અતિશ-
યોકિત છે એમ કોઈથી પણ કહી શકવાનું નથી. એમ
વાક્યવિનોદ કરેછે. તે વખતે મંદસુગંધ અને શીતળ વા-
મના ત્રપાટાથી શરીરને ટાઢક વળતી હતી; કોમલ, મોર,
મના, પોપટ, કાકાકોવા ઇત્યાદિ સુસ્વરવાળાં પક્ષીના
મધુર શબ્દથી તેમના કર્ણને ધણીજ મીઠાશ લાગતી હતી;
કેરી, રાયણ, લીંબુ, અંજીર, નારંગી, પપનસ, અનનસ,
સફરજલ, જાસંબી, ખેર, દાડમ, જામફળ, રામફળ,
ઈત્યાદિ ફળથી તેમની જીભને મીઠાશ લાગતી હતી;
મુનાખ, જાગરો, ચંબેલી, જુઈ, હારસીંગા તથા ચંપાના
પુષ્પોથી; અને ચંદનવૃક્ષ, (સુખડ) અગર ઇત્યાદિથી તેમની

નાથીકાને સુવાસીત મીઠાશ લાગતી હતી; આસપાસના મનોરંજક દેખાવ અને વનમાં પશુ પક્ષીનો નાટ્યારમ્ભ તથા ચિત્રવિચિત્ર રંગો જોઈ તેમની આંખોને ઠંડક વળતી હતી; એ પ્રમાણે શ્રીમરૂતુનાં સુખ ભોગવવા ભાઈ બહેન બંને બેઠાં છે, અને સાથે ગાડીવાન પણ તેજ ભોગવેછે એટલામાં ભાઈને ઠંડી લહેરથી ઉંઘનું ડાહ્યું આવ્યું, તેથી તેણે વામકુક્ષી કરી લગાર આરામ લીધો. તે જ્યારે ઉઠ્યો ત્યારે પોતાની બહેનને જાગતી જોડેલી જોઈને કહ્યું કે હે! બહેન મને જરા નિદ્રા આવી તેથી મને એકલાં બેસી રહેવું ગમ્યું નહિ હોય અને મન ભમતું હશે? બહેને કહ્યું કે જાણ ભાઈ તમે આરામ લીધો કે તરતજ મારી નજર આ જોડેલા ગઢવી ગાડીવાન તરફ ગઈ તેથી મને લગાર રમુજ પડી, કેમકે તેણે વાલની દાળ જોટલું તેમની રૂપાની દાબડીમાં અશીણુ હતું તેમાંથી લઈ તેનો રૂનું પેલ કરી તેમાં અશીણુ નાંખી પાણીથી કસુમ્બો કહાડી ટપકે ટપકે ગાળીને પીધો ને ડોલાં ખાવા મંડી ગયા. તે વખતે મને કચ્છના ચંદ્રસિંહ રાઠોડની વાત સાંભરી આવી તેથી બહુજ ગમત પડી. ભાઈએ પૂછ્યું તે વાત શી છે? તે કહે તો સાંઠું બહેને વાત કહેવાનો આરમ્ભ કર્યો:—

કચ્છ પ્રાંતમાં લખપત બંદરની પાસે વિષગઢ કરીને એક ગામ છે તેમાં ચંદ્રસિંહ રાઠોડ કરીને એક ગામતી ગરાશીઓ રહેતો હતો. તેને અશીણુનો કસુમ્બો પીવાની બહુજ આદત પડી ગયેલી હતી, અને હરરોજ કસુમ્બો પીવા લાગ્યો અને કસુમ્બો પીએ એટલે કેફની લહેરમાં કંઈપણ ગતાગમ રહે નહિ. રોજ આકરને કચ્છી બાષામાં

કહે કે “ભા ઇળદાસ ઘોળોગનીઅઅ? ત્યારે તે કહે કે ભા
 ખીબ્યા. ત્યારે ઠાકોર કહે ક્યારે. ત્યારે તે કહે કે ભા મૂછ
 પેન્યારો. ત્યારે તે કહે કે એમ.” આનો સારાંશ એ કે ઠાકો
 ર આકરને કહે કે દૂધ લઈ આવ? તેથી તે દરરોજ દૂધ લાવી
 તેમાંથી એ આંગળીઓ ખાળીને ઠાકોરની મૂછપર ચોપડે ને
 ખાધું દૂધ પોતે પી જાય, તે વાતની ઠાકોરને કેફની બહારમાં
 અબર રહે નહિ, ને તે ઠાકોર ફરીને પૂછે કે હજી સુધી
 દૂધ કેમ લાવ્યો નહિ? ત્યારે તે કહે કે તે તો તમ પી
 ગયા. ત્યારે ઠાકોર કહે કે ક્યારે? ત્યારે તે કહે કે ક્યારનાય!
 આપ મૂઝો ઉપર તો જીઓ ત્યારે ઠાકોર મૂછ ઉપર,
 ભેદને એમ કહે કે આપ્રમાર હાર એમ થયું કે. એવી
 રીતે તેને આધાનું પશુ બાન રહે નહિ તેથી મેં સાવચેતી
 રાખી કે ગાડીવાને તો અશીશુનો કસુંબો પીધો છે,
 માટે આ ગાડી, બળદ ને આપણો સરસામાન કોણ
 સંભાળશે માટે સાવચેત રહેવાય તો ઠીક. એવા વિચારથી
 મને ઊંઘ આવતી હતી તે મેં અટકાવી. આ પ્રસંગે મને એક
 કવિતા કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતી નામના સ્વામીએ કહી હતી
 તે આદ આવી છે. તેમાં અશીશુના દુર્ગુણ સંઘળા આવી
 જાય છે માટે એ ગાડીવાનને બોધ મળે અને આપણને
 રમૂજ લાગે એવું જાણી પ્રથમ એનું વર્ણન કરી પછીથી
 તે કવિતા બોલીશ.

પેલા ગઢી ગાડીવાનને સાવધ કરી પેલી છોકરીએ
 કહ્યું કે હે! રામસિંહ ગઢવી તમને અશીશુ ખાવાની ટેવ છે,
 તે ધણી ખાઈ છે માટે એ ટેવ છોડો તો તમને કશો
 થાય કે નહિ? ખારોટ કહ્યું કે હે! બહેન મને સંધરણીનો
 આપી થયો હતો તે ધણા ધણા ઉપાય કરવા છતાં મ-

દેશ નહિ ત્યારે નરહરી વેદ્યની સલાહથી એ ખાવાની જરૂર પડી, ને હવે તો ટેવ પડી ગઈ છે તેથી એ ખાવા વિના ઘૂંટકો ચતો નથી. તે માટે એ ખાવું પડે છે. ત્યારે બાઈએ કહ્યું કે ગઢી તમને અરીણ પ્રથમ શી રીતે થયું તેની ખબર છે? ત્યારે ગઢી જાણ્યા કે મને તો માલૂમ નથી પણ તેની ઉત્પત્તિ વિષે તમને જાણતા હો તે કહેશો તો ઠીક પડશે. ત્યારે બાઈએ કહ્યું કે જો જો ગઢી એની અવગણના આવે તોપણ કૃપા કરી દુઃખ લગાડશો નહિ હો? એ વાતમાં શંકા રહેતી હોય તો સુખે પૂછજો એવું કહી વાત ચાલુ કરી.

એક વખત સંવત સાતસેના સૈકાને આશરે સુકાળશા થઈના વખતમાં આપણે જે રસ્તે આબ્યા તેવેજ રસ્તે એક રજપૂત પોતાની સ્ત્રી સાથે ઘોડા ઉપર બેસી જતો હતો. તેવામાં રજપૂતને ઘણી તરસ લાગી તેથી તે રસ્તામાં એક વાવ આવી એટલે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી વાવમાં પોતાની સ્ત્રીને કહીને પાણી પીવા ગયો. તો ત્યાં એક સાપ હેડકાને ગળતો હતો, ને તે સાપને મારવાને બિલાડી ઠાંપી રહી હતી, તે જોયો રજપૂત પાણી પીવા જાય છે કે એકદમ બિલાડીએ સાપને ઝાલ્યો કે તુરત રજપૂતે પોતાની તમ્બવારથી ત્રણને વઢોડવા માંડ્યાં; પણ વઢોડવા જતાં ત્રણેના ટુકડા થઈ ગયા, અને ત્રણે તેજ સ્થળે મરણ પામ્યાં. કર્મ સંયોગે તે વખત એક વાઢપાકુ લૂઠારો બાઈડી ને માલ જઈ જવાની લાલચે આબ્યો, ને રજપૂત વાવમાં જઈને પેલા ત્રણેને છોડાવા જતાં તે મરી જાય છે, તેજ વખતે તેણે ઝઠકો મારી રજપૂતને પણ ઠાર કર્યો. પછી તે લૂઠારો બાઈડી પાસે આબ્યો, પણ તે જાતે રજપૂતાણી

ને પતિવૃતા, અને લક્ષપૂર્વક અવલોકનથી વિચાર કરી
 વર્તનાર હતી, તેથી પેલો પાસે આંચો, કે પોતાના સ્વામીને
 શાદ કર્યો. ત્યારે તે જૂઠારા ચોરે કહ્યું કે તેને તો હું કેઈ
 વખતનોય ભોંય ભેગો કરીને આંચો છું. ત્યારે રજ-
 પૂનાણીએ કહ્યું કે હું નજરેનજર જોયા સિવાય એ વાત
 માનું નહિ. એવું તેનું વચન સાંભળ્યાથી ચોરને મનમાં
 નિરાંત વળી ને વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ જો ઘોડા
 ઉપરથી ઉતરી તો પછી ક્યાં જનાર છે. બાઈડીનું
 જોર થું છે, મારા જોર આગળ એ કીથ માત્ર છે. એ-
 ઠલામાં તે બાઈ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી ઘોડાને ઉભા.
 રાખી ઉતાવળી ઉતાવળી વાવ તરફ દોડી કે ચોર પણ
 તેની પાછળ પાછળ ગયો અને તે નજીક જવા પામ્યો નથી
 એઠલામાં તો તે પોતાના મરણ પામ્યા સ્વામીની પાસે
 જઈ ઉભી રહી. સ્વામીની તલવાર નીહાળી તેના
 ટાંડીઆમાં જોર આંચું, એઠલામાં ચોર પણ ત્યાંજ આ-
 બ્યો, અને જોવા તેને હાથે બાઝવા જાય છે કે પેલીએ
 પોતાના સ્વામીની નીહાળેલી તલવાર લઈ હાથવતે એંચી
 ચોરને કહ્યું કે હવે તારા પ્રાણની આશા રાખું તો અ-
 હીંથી જ તોપણ તે પોતાની તલવાર લઈને તેને પણ
 મારવા આંચો, કે તે બહાદૂર બાઈએ પોતાનું શિશ્યગૃત
 સાચવવાને ચોરને તેને તેજ જગોએ ઠાર કર્યો. પછી
 પોતાના ઘોડા પાસે આવી તે વખત તેની છાતી કહ્યું
 કરે નહિ. એવી રીતે હૃદય ભરાઈ આંચું, પણ હવે વિ-
 ચાર કરવાનો લાંબો વખત રહ્યો નહોતો. કેમકે વગડામાં
 એકલી અબળા જાત અને સંકટના ડુંગર નીચે દબાઈ
 ગએલી, તેથી મનમાં હજાર પ્રકારના તરંગ આવવા લા-

આ માટે શું કરવું તે સૂઝે નહિ. જો ઝાઝીવાર વિચાર કરવા ઠકે તો ખીજી એના કરતાં પણ મહાભારત આદિ માયા ઉપર આવી પડે, તેમાંથી છૂટવું મહા મુશ્કેલ થઈ પડે ને વખતે ફસાઈ પણ જવાય, માટે સત્વર કરવું હોય તે કરવું એમ નકી થયું. જો ઘોડો લઈને ઘેર જાય તો લોકને સગાંના મનમાં વસવસો આવે કે ધણીને મારીને આવી. જો બનેલી વાત કહેતો સરકારમાં સંભળાવવું પડે ને ન સંભળાવ્યાનો યુદ્ધો કરે. વળી પોલીસ વગેરે તપાસ કરે ત્યારે કોરટમાં ને ખીજી જવું પડે તેથી કુળને લાજ લાગે એ સિવાય રંડાપાનું મહા માટું સંકટ વેઠવું પડે તે જુદું અને પતિવ્રતાના વૃત્તને વખતે લાંછન પણ લાગે તેથી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઘોડાને છૂટા મૂકવાનો વિચાર મનમાં આવ્યો પણ તે માયાળુ ઘોડો એકસો રહેવાનો નથી, ને હીજરાઈ હીજરાઈને મરી જશે એ ખાટું છે, વળી અમારો પોતાનો ઘોડો ખીજીને હાથ જશે તો તજવીજ થશે તે વખતે લાથ યુધાશે. એવા મનમુખાથી ઘોડાને પણ તેજ જગાએ મારી નાંખી પોતે પણ તલવારથી ગળું કાપી મરું પામી. એ રસ્તે જૂતપ્રેતનો વહેમ હતો તેથી કોઈ આવે જાય નહિ એવી રીતે તે રસ્તા અવલ ને ઝાડીમાં હતો. એવામાં એક જૂત ફરવું ફરવું તે જગાએ આવ્યું તેણે આ સમજું માંસ ખાધું તેથી પેટ ફાટ્યું ને તે પણ ત્યાંજ મરણ પામ્યું. તે જગાએ એક રાફડાનો માછીનો ઢગલો થયો તે ઉપર એક જાતનો છાંડ ઉઘ્યો તેમાંથી અશીલુ થયું, માટે તે અશીલુ મા તે આઠ જણના યુલુ આવ્યા છે. તે એવી રીતે કે અશીલુઆ અશીલુનો કસુંબો પીએ કે ખાય ત્યારે (૧)

માગની પેઠે ડાલે છે. (૨) અશીશીઆનું શરીર દેડકા જેવું પીગું થઈ જાય છે મતલબ કે તેના શરીરમાં લાંબી રહેતું નથી. (૩) બિલાડીને સાંઝે સાંઝે ખાવાની ને દૂધ પીવાની ટેવ હોય છે, તેનીજ ટેવ અશીશીઆને પણ છે. (૪) ચોર જેમ ચોરી કરે છે તેમ અશીશીઆનો કોઈ વિશ્વાસ રાખતું નથી. (૫) ખાઈડીના વિચાર જેમ અપૂર્ણ કહેવાય છે તેમ અશીશીઆના વિચાર હોય છે, અને મર-દાઈ સામવળા વાસ્તે આસડમા પણ તે આવે છે. (૬) ઘોડા જેમ ઝોંખારે છે તેમ અશીશીઆ અશીશીનો કસુબો પ્રીતી વખત ઝોંખારે છે. (૭) રજપૂતને શૂરાતન હોય છે તેમ અશીશીઆ અશીશી ખાય છે ત્યારેજ તેમને શૂર આવે છે એ રજપૂતનો ગુણ છે. (૮) ભૂત જેને યજ્ઞગે છે તેને છોડતું નથી ને ખુવાર ખુવાર કરી નાંખે છે તેમ અશીશીનું વ્યસન છોડવું મુશ્કેલ પડે છે, અને ખાનારા ખાખાવીખી થઈ જાય છે. તે વિષે કવિતા:—

હરિગિત છંદ.

અન્ને થઈ અન્ધાર, દંપતિ ક્ષત્રી વિચરે વાટમાં,
 પાણી પીવાને કારણે, નર ગયો પાણી ધાટમાં;
 ત્યાં નાગ મેડકને ગ્રહે માંજરીનું મન સાપમાં,
 તલવારથી છોડાવતાં, ત્રણે મુવાં તે તાપમાં. ૧.
 ક્યાં ચોર આવ્યો ચોરવા, તેણે પુરૂષને મારીઓ,
 મારી ખડગ લઈ આવી પહોંચી, ચોરને સંહારીઓ;
 તે ચોર મારી નારીએ, તોખાર ફણીઓ તે સ્થળે,
 પછી ધાત કીધી પોતિકી, ત્યાં ભૂત આવ્યું તે પજે.૨.
 ભૂત બચીને પેઠે ખાધું, માંસ સેવતું રહ્યું,
 તે પેઠે કાઠખાધી મુઝુ, ત્યાં રૂખડું પેદા થયું;

એ છોડ તેજ અશીલનો, સર્વે ગુણો ઉપર તણા,
ખાશો નહિ પીશો નહિ, અવગુણ એમાં છે ધણા.૩.

કુંડળિઓ.

અશ્વ ઉપર અશ્વાર યષ્ઠ, જતાં હતાં નરનાર;
તૃષા વિદારણ કારણે, ગયો પુરૂષ જળ ઠાર;
ગયો પુરૂષ જળ ઠાર, સર્પ માંજરી મારે;
સર્પ ગ્રહે દેડકો, ક્ષત્રિ ત્રણેને વારે;
ચોર ગંગા તે ઠામ, કામળી હરવા તત્પર;
વિશ્વનાથનું ધ્યાન, ધરે સ્ત્રી અશ્વજ ઉપર. (૧)

ચોર ગયો તે વાવમાં, જાણી હણવા ભાગ;
તલવારે તરછોડતાં, યયા ત્રણેના ભાગ;
યયા ત્રણેના ભાગ, અરે! કહી કત્રી અટક્યો;
મળ્યો ચોરને લાગ, ક્ષત્રીને મોંમાં ગ્રંથકો;
ચોર ગયો અતુરા કને, તનમાં રાખી ન્નેર;
અતુરાએ અતુરાધી, તરતજ હણીઓ ચોર. (૨)

ધાત કરીને ચોરની, અશ્વ મારીઓ ઠામ;
આત્મધાત સ્ત્રીએ કર્યો, ભૂત ગયું તે ઠામ;
ભૂત ગયું તે ઠામ, ભક્ષ કરી મૃત્યુ પામ્યું;
આઠે જાણી લાથ, ઉપર ત્યાં રૂપકું જામ્યું;
અશીલ યથું તે છોડમાં, ગુણો સધળાજ ધરીને;
તન્ને પીવાનું તેહ, મુઠ્ઠ સ્ત્રી ધાત કરીને. (૩)

આ વાર્તા સાંભળી ગાડીવાનના મનમાં અતિશય
ભાગણી યષ્ઠ ને તેને જણાયું કે અશીલના વ્યસન સમાન
અરાખ વરતુ ખીજ થોડીજ હશે. પણ વળગેલું છૂટવું મહા-
મુશ્કેલ છે. અશીલના વ્યસનને લીધે દેહલીક વાર અશી-
લોઆ રસ્તામાં ઠાંકીઆ ધસતા ચરતા જોવામાં આવે,

છે, તોપણ અત્તાન અશીણીઆને તેની અસર થઈ એ
 બસન ખરાબ છે એમ સમજાતું નથી, એજ એમના
 દુર્ભાગ્યની નિશાની છે. ગઢવીએ કહ્યું કે બેન તમારી વાર્તા
 સાંભળી મને હાડોહાડ લાગ્યું છે કે એ ફિટકારવાળું
 અશીણુ ખાવું છોડી દેજે, પણ હું પચાસ પંચાવને પ-
 હાચ્યો છું તેથી “બની બની સો બન રહી અબ બનનેકી
 નાહિ” થયું તે થયું એમ છતાં પણ એટલું તો ખરું કે
 હું ખીલ અશીણીઆની પેટે એનાં વખાણ નહિ કરું,
 એટલુંજ નહિ પણ જો ભગવાનની કૃપા હશે તો સંસ્કૃત
 કહેવત પ્રમાણે— “अर्थ साधयामि के देहं पातयामि.”
 અશીણુ છોડી દઈશ કે દેહ પાડીશ; પણ અશીણીઆ
 એવું નામ કહેવરાવીશ નહીં. ત્યારપછી તડકો નમવા
 આવ્યો ને પોતાનું ગામ ત્યાંથી ખાર તેર ગાઉ દૂર રહે-
 લું તેથી પહોંચવાનું નથી, માટે નજીકના ગામમાં રાતવાસો
 રહીયું, એવા વિચારથી ભાઈ બહેન ત્યાં વધારે વાર
 બેઠાં ને પાછલો ચાર પાંચ ઘટિકા દહાડો રહ્યો એટલે
 ગાડીમાં બેસીને નીકળ્યાં. ચાર પાંચ ગાઉ આવ્યાં એ-
 ટલે વૈરાગીપરં નામ ગામ આવ્યું ત્યાંજ સુર્યાસ્ત થયો,
 તેથી રાતવાસો રહેવાની જરૂર પડી, અને ગાડી-
 વાનને પણ પોતાને ગામ પાછા જવાની તાકીદ અને જરૂર
 હતી, માટે તેઓ ઉતર્યા કે તુરત ભાડુ ચુકાવી આપી તેને
 વિદાયગીરી આપી, એટલે તેણે તુરતજ પોતાના ગામનો
 રસ્તા લીધો. જતી વખત ભાઈ બહેન બંનેએ કહ્યું કે
 ગઢવી અમારું બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો. ગઢવીએ કહ્યું
 તમારા મીઠાશના અને સવાણના બોલ મને વારંવાર
 સંભરશે. હું તમને બંને જણને તમારા ગામમાં ૭૬

સુખી મેલી જાત પણ માંડે તાકીદનું કામ તમા જાણોછાજ. તેજ કામની લાચારીને લીધે જવું પડે છે, તેની સાથે વળી કાલથી અફીણ આવું મેલી દેવું છે એ પણ માટું કામ છે, માટે આપની ક્ષમા માગું છું. ગાડીવાનને વિદાય કર્યા પછી બંને ભાઈ બહેન ભાગોજેથી ગામમાં ગયાં. અને સંકેત કર્યો કે કાલે સવારે આલીને જવું, અને આજની રાત રાતવાસો આજ ગામમાં રહેવું એ ઠીક છે, કેમકે અંધારી રાત્રી ઘણી નજીક આવી પહોંચી છે. તે ગામમાં ધર્મશાળા હતી નહિ પણ ગામમાં પેસતાંજ વેરાગીનું મંદિર આંબું, તેમાં રાતવાસો રહેવા વાસ્તે ગયાં અને અડાળીમાં એક ખૂણે ઉતારો કર્યો. નાના ગામમાં વટેમાર્ગને રહેવાને ધર્મશાળા હોતી નથી, પણ સરકારી ચોરો કે મંદિર હોય છે, એ બેમાંથી એક ઠેકાણે ઉતારો કરવો પડે છે. એ પ્રમાણે ભાઈ બહેન બન્નેએ ચોરા કરતાં મંદિર વધારે પસંદ કર્યું. થોડીવાર થઈ કે તે ઠેકાણે એક શ્રાવક મારવાડી મુંબાઈ ગએલો પણ કામ પ્રસંગને લીધે ગયો કે તરતજ પાછું આવવાનું ઈર્ષ્યાથી પોતાને દેશ મારવાડ પગ રસ્તે ચાલતો ચાલતો આવતો હતો, તે રાત પડી જવાથી રાતવાસો રહેવાને તે પણ તેજ મંદિરમાં આંબો અને અડાળીમાં એક ખીજ ખૂણામાં તેણે પણ પોતાનો ખીસ્તરો પાથર્યો. એટલામાં મંદિરમાં ઠાકોરજીની આરતી કરવાનો વખત થયો. સઘળા વેરાગીઓના મંદિરમાં ઝાંઝ, પપ્પાજ, ઝાલર તથા શંખ વગેરે વાદ્ય હોય છે. તે વાદ્ય સાયંકાળે આરતી વખત વગાડવામાં આવે છે. ઝાંઝ અને પપ્પાજ વગાડવાને માટે એક મંડળી હોય છે, તે મંડળી આરતી પહેલાં તન-

આ પછી કીરતનીઆં ગાય છે. દેવની પૂજા કરનાર સાધુ ને વખત આરતી ઉતારી રહે છે, તેજ વખતે એક વૃક્ષ સાધુ સંખનાદ કરે છે, અને પછી ને ને સી-તારામ એવું બોલે છે. ઉતરેલાં હતાં તે મંદિરમાં તે વખતે સાત આઠ વેરાગી હતા તથા દસ ખાર માણસો ગામનાં પણ આવ્યાં હતાં. તેમણે કીરતનની ચોપડીમાંથી કીરતનીઆં ગાયાં તે વખતે એક ખારો પણ એક ખૂણા-માં પડ્યો પડ્યો સાંભળતા હતા તેણે નીચે મુજબ બે લીટી ની કવિતા ઉતરેલાને હસવું આવે એવી કહી સંભળાવી :—

કાઠીયું કૂટીઉં ને ઢાંકણીયું વાગ્યું;

આખલીયું ઉઠીઉં ને હરી પદ ગાયું.

(પપ્પાજ દોઠી જેવી હોય છે, ને ઝાંઝ ઢાંકણીઓ જેવી હોય છે. પપ્પાજ વગાડનારા કીરતન ગાતી વખતે વ-ગાડે છે ત્યારે આખલાની માફક નીચા ઉંચા થાય છે.)

એ સાંભળી બંને ભાઈ બહેનને હસવું આવ્યું ને ખુશી ખુશી થઈ ગયાં. કીરતનીઆં ગાઈ રહ્યા કે તુરતજ આરતીનો વખત થયો તથા આરતી ઉતારી અને વૃક્ષ સાધુએ સંખનાદ કર્યો કે પેલો મારવાડી પોતાનો ખીસ્તરો સંકેલી ટીકવેકે મંદિરમાં મત ઉતરીઓ, ટીકવેકે મંદિ-રમાં મત ઉતરીઓ એમ ખૂબ પાડતો પાડતો નાઠો ને ગામમાં ખીજે ડેકાણે ગયો. આ બેલ જોયાથી સધળાને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું તેમ બંને ભાઈ બહેનને પણ લાગ્યું અને તેનું કારણ જાણવાની તેમને જીજ્ઞાસા હતીપણ થઈ તથા સવારના પહોરમાં વહેલાં ઉઠી એ મારવાડીની સો-ખત કરવી એવો ધ્રીરો રાખ્યો. રાત્રે ભાઈ બહેન પોતાની પાસે જે ભાથું હતું તેમાંથી ખાધું, પાણી પીધું અને

રાત્રીને માટે ખીજું પાણી લેવાને બાઈ કૂવા ઉપર ગયો. તેણે દોરીવતી કળશીઓ ફાંસી પાણી કાઢી પોતે પીધું, અને બહેનને અને પોતાને વાસ્તે કળશીઓ ભરી લેતા આવ્યો. થાક્યાં પાક્યાં હતાં તેથી ઊંઘનાં ડોલાં આવવા લાગ્યાં એટલે બાઈએ બહેનને કહ્યું કે બહેન તું સૂઈ જા. અને હું પછીથી ઉંઘીશ, કેમકે અજાણ્યા માણસમાં બંને જાણે સાથે ઉંઘવું એ ઠીક નહિ તેથી એક જાણે વારા ફરતી ઉંઘ લીધી એટલામાં માટું મળસકું થયું, અને કૂકડાં બોલવા લાગ્યાં; તથા વેરાગીઓ પ્રભાતીઆં ગાવા મંડી ગયા કે તરત તેઓ જાગ્યાં ને પ્રભાત રાગ સાંભળીને તથા તે વખતની શાંતતાથી બાઈને તથા બહેનને ધણું આનંદ થયો. પછી ગામની દક્ષિણ દિશાએ જવાનો રસ્તો હતો તે રસ્તા ઉપર પાણીનો કૂવો તથા તળાવ હતું, ત્યાં શૌચવિધિ તથા દાતણપાણી કરી પરવાર્યાં એટલે પેલા મારવાડી આવ્યો તેની સંગાથે બંને બાઈબહેન પણ આજ્યાં. તે બિચારો નવોસવો આવેલો તેથી યુજરાતી બાષાનો અક્ષર સરખાએ બોલી જાણતો નહોતો તેથી અઠેકઠે બોલી બોલતો હતો. સારાનસીએ પંડિતજીને ઘીકરો જ્ઞેધપૂરમાં રહેલો હતો તેથી તેને તે બાષા સારી આવડતી હતી તથા બોલવાનો મહાવરો થયો હતો માટે તેણે મારવાડીની સાથે વાતચાત ચલાવી અને વાત વાતમાં પૂછી લીધું કે કાલે તમે મંદિરમાં આવ્યા ને દીલવેકી ધર્મશાળામાં મન ઉતરીઓ કહી ચાલતા થયા તેનું કારણ શું? ત્યારે તે મારવાડીએ કહ્યું કે “લાકડેરી કાઠી ને સામડેરી ડાટો, ઘઉંકો આટો અસરપસર કેદીઓ, સોપડી વાંચી ને પાતાં અડખડીઆં કે, મરો ખેટો જી-

ઠેર ઠીલવો ઉપનો ને ગોખલેમંસે ખગલેરો ખચો લીચ્છો
 વો ધો ધા પણુ પૂછ ચગ્યો કે લગ્યો ને મં ખરછીવા બ-
 ગ્યો કે કદી ઠીલવેરી ધર્મશાળામં મત ઉતરીચ્છો.” એ સાં-
 ભળીને પેલા ભાઈને એટલું બધું હસવું આવ્યું કે તે આદ્યું
 રહે નહિ; પેલી બહેન તો સમજી નહિ માટે સમજવાને
 સારું ભાઈને ઘણુંએ હસતાં વારે પણ તેનું હસવું વશ
 રહે નહિ. છેવટ ભાઈ હસ્તો ખંધ રહ્યો, ત્યારે તેણે
 પોતાની બહેનને મારવા ઠી ભાષામાંથી તરજીબા કરીને સ-
 મજાવ્યું કે બહેન મારવાડ દેશમાં ઘણું કરીને શ્રાવક વાણિયા
 વસે છે. તે દેશમાં વિશેષે કરીને શ્રાવક ધર્મ પાળનાર,
 જૈન માર્ગી ઘણા હોય છે તથા ત્યાં વેરાગીનાં મંદિર
 ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, ઠેકાણે ઠેકાણે અપાશરા
 દેખવામાં આવે છે. એ શ્રાવક લોક જીવ દયા પ્રતિપાળ
 કહેવાય છે, માટે કોઈપણ મનુષ્ય ત્રીણ જન્મ સરખાને
 મારે તોપણ તેમને ઘણું લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ
 કેટલાક તો એવા ધર્માંધ હોય છે કે ખાટલામાં બહુ
 માકણ પડેલા હોય ત્યારે એમાં કે રૂપિયા આપી લે
 ખાટલામાં માણસને સૂવાડી તેનું લોહી તે માકણને પાય
 છે. તે વખત તે માણસને ખાટલા સાથે ખાંખી લે છે તો-
 પણ તે બિચારો પૈસાની લાલચે એવું કૃત્ય કરે છે. વળી
 એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે જો માણસને જી-
 વડા પડ્યા હોય તો તે જીવડાને જીવતા રાખવાને તે
 માણસની દરકાર એાછી રાખે છે. આમાં કદાપિ અ-
 તિથયોક્તિ હશે, તોપણ એટલું તો ખરું કે તે નાના
 જીવને પાળવાને વધારે મહેનત કરે છે, એની ના ક-
 હેવાય નહિ. એ મારવાડી શ્રાવક જ્યારે મંદિરમાં ઉતર્યો

તે વખત દેવની આરતી થતી હતી, તે પહેલાં મંડળીના બોકોએ પખાજ, ઝાંઝ વગેરે વગાડી કીરતનીઆં ગાયાં. તે પખાજ લાકડાની હોય છે ને તેને બે પાસે ચામડું જડેલું હોય છે તથા તે કોઠી જેવી દેખાય છે એવી પખાજ એણે પહેલીજ જોઈ, તથા મારવાડી શ્રાવકે લાકડેરી કોઠી ને સામડેરી ડાટા એમ કહ્યું. એ મરદંગને એક પાસે ઘડનો આટા ચોપડે છે તેને ઘડકો આટા ખસરખસરને દીઓ કહે છે. તે વગાડી ઝાંઝ વગાડે છે ને કીરતન કરે છે તેને પાના ખરખડીઆં ને સોપડી વાંચી કહે છે, પછી વેશગીએ ગોખલામાંથી શંખ લીધો ને તે ઘોઘો ને માંમાં ઘાલી ડુંકરો કે શંખનાદ થયો, તથા મારવાડીએ જાણ્યું કે બગલાના બચ્ચાને માંમાં ઘાલી આવે છે તથા તે ખરકા પાડે છે, માટે એવા પાપી ઠીલવા (ઠીલું કરનારા)ના મંદિરમાં ઉતરવું નહિ ને જવું નહિ, એમ સમજીને નાશી ગયો. આ વાર્તિક ગાથાનો સારાંશ એ કે મનુષ્ય સમજ્યા વિના ખરાનું ઝોડું ને ઝોડાનું ખરૂં માને છે, માટે સંસારમાં કોઈપણ બનાવનો વિવેકચકિતથી વિચાર કર્યો સિવાય નિશ્ચય કરવો નહિ.

મારવાડી તથા તે ભાઈ બહેન રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ચારેક ગાઉ આવ્યા કે તે ભાઈ બહેનનો રસ્તો ખીજો આવ્યો તથા તેને સીધે રસ્તે જવાનું બતાવી ભાઈ બહેન પોતાના ગામ તરફ વળ્યાં, તે ખરોખર દશ વાગે પોતાના ગામની ભાગોળે આવ્યાં, અને બચકો છોડી રસ્તાનાં લૂગડાં તેમાં ખાંચી અને સારાં લૂગડાં પહેરી પોતાને ઘેર આવી ઉમરામાં પગ મૂકતાંજ પોતાના પિતા

દીકા તેમને શાશંગ દંડવત્ પ્રણામ તે છોકરાંએ કર્યા
 પછી માને પગે લાગ્યાં, એટલે માએ આવારણું લીધાં.
 આધા પીધા પછી માએ પોતાની દીકરીને તેના સાસ-
 રાની વાતો પૂછી પણ તે અગીઆર વરસની બાળા
 છતાં સાસરીઆં તરફનો એક અક્ષર સરખાએ વાંકો
 કહ્યો નહિ, એ પ્રતાપ વિદ્યા દેવીનો સમજવો. આપને
 તો પહેલેથીજ ખબર હતી કે જાટામાં જાટી મૂર્ખાઈ
 કરી છે માટે મારી પોતાની ભૂલનો પરતાવો કર્યા સિ-
 વાય ખીજે ઇલાજજ રહ્યો નથી, તો પણ તે બાબતની
 ચિંતા તેને વારંવાર થયા કરતી હતી, અને એનો કંઈ
 ઉપાય શોધાય તો ઘણું સારું એમ ધારણા કરતાં કરતાં
 તેમને સૌમ્ય યુક્તિ સૂઝી આવી, તે એ કે દીકરીને વ-
 ધારે અભ્યાસ કરાવી નીતિની કેળવણીની સાથે બુદ્ધિની
 કેળવણી અપાય તોજ તે ખરે રસ્તે લાગશે. એ વિચાર-
 થી તે છોડીને દીકરાના કરતાં પણ વધારે શિક્ષણ આપવા
 માંડ્યું. છોડીએ પણ વિદ્યાભ્યાસમાં અમુલ્ય યુગ રહેલો
 છે, એમ ધારી વધારે મહેનત કરવા માંડી; પણ જોવા જ્ઞે-
 ડથી અભ્યાસ થાય છે તેવો એકલાથી થતો નથી એમ
 ધારી પોતાની ભાળાઈને પણ ઉશ્કેરી, તેથી તેની પણ
 શીખવાની મરજી થઈ એટલે અડસા અડસીથી વધારે શી-
 ખતાં ગયાં, એજ કારણથી તેમને સારો વિદ્યાભ્યાસ થયો.

હિન્દુ કુટુંબોમાં કેટલેક ઢેકાણે નણંદ ભાળાઈને બનવું
 નથી એવું જ્ઞેવામાં આવે છે, પણ અહીં તેથી ખરેખરું
 ઉલટું હતું, કેમકે નણંદ ભાળાઈને પોતાની સગી બહે-
 નોના કરતાં પણ અતીક હેત હતું, અને એક ખીજા ઉપર
 અપરિમિત આસ્થા હતી, તેનું મુખ્ય કારણ તપાસીએ

તો યોગ્ય શિક્ષણ જાણાય છે. એમ અભ્યાસ કરતાં પાંચ વરસ વડી ગયાં, એવામાં તીડા જોશી પોતાના દીકરાની વહુને તેડવા આવ્યા. તેમને ત્રણ દિવસ રાખી સારી રીતે પંડિતજીએ પ્રહુણા આકરી કરી, જોશીને રાજી રાજી કર્યા; અને હાલમાં આવી શકાય તેમ નથી એમ કહીને વિદાયગીરી આપી, અને જોશીજીને ફેરો પડયા તેની માશી માગી તેથી જોશીજી ખુશી થઈને ખાલ્યા કે એની કંઈ ચિંતા નહિ. મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે ના કહી તે ઠીકજ થયું ધરમાં અતાજ ઉગરથે, અને છોકરાને પૂણુ નિરાંત રહેથે. પંડિતજીને પોતાની પુત્રીનો અભ્યાસ વધારવાનો લોભ હતો, તેમ પુત્રીને પણ તેજ હતો, તેથી તે પૂર્ણ થયા બાદ વળાવાય તો ઠીક થાય એમ ધારી જોશીને વિદાય કર્યા હતા. એવી રીતે સરસ્વતી બાઈને પીએરમાં સાત વર્ષ થયાં તે મુદતની અંદર તેનો અભ્યાસ ન્યાય, વ્યાકરણ, વેદાંત એ અને ખીજાં શાસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું હતું. ગદ્યધરી તો તેને જીંહાગ્રે થઈ ગઈ હતી, તેમ નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેને સંગીન થયું હતું, એટલું છતાં પણ બાઈ પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યાજ કરતી હતી. એટલામાં તીડા જોશીને ત્યાં છોકરી પરણાવવાનું પગરણ આવ્યું જાતે તો એવા કુળવાન કે માથે તરાણું મૂકે તો બડકો થાય, તેથી આખી નાત બોળી વળ્યા તોપણ પોતાની કન્યા ખરોબરીએ વર મળી શકશે નહિ, તેથી અન્તે પોતાથી ઉતરતો અને દરિદ્રતામાં ડૂબી ગએલો એવો સ્વજાતિવ.જો પુરૂષ અમનગર તાબે ઇડરના નાગરવાડામાં રહેતો હતો, તેનું નામ ગરીબશંકર ધર્મશંકર હતું. તેને ત્યાં વિદ્યાતત્વ

નામ છોકરો હતો તેની સાથે વેચીશાળ કરવાનું નક્કી કર્યું. વર રૂપે, રંગે, વયે અને ગુણે સારો મળ્યો પણ આ તીડા જોશીની અકલ કે પોતાની દીકરીના સુખ વિષેની કાળજીનું પરિણામ નહોતું. મતલબ કે આ તો “કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું” એમ કર્મ સંયોગથીજ વિવાહનું ચોક્કું બેસી ગયું. તીડા જોશીની નાતમાં કૂળવાન અકૂળવાન સમજવાની ઘણી તરેહવાર રીત હતી. કન્યાની માતા કૂળ ઉપર ધરનું કૂળ ગણાતું હતું તેથી એને લોકો મશ્કરીમાં ઘાઘરીઉં કૂળ કહેતા હતા. તીડા જોશી નવ માતૃ શુદ્ધ હતા. (નવ માતાએ શુદ્ધ દેહ્ય તેને નવ માતૃ શુદ્ધ કહે છે) એટલે એમની સોળ આની ગણાતી હતી, પણ પોતાના જોયો સોળ આનીવાળો વર ન મળ્યાથી બાર આનીના વર સાથે દીકરીનો વિવાહ કર્યો હતો. એમની સાતમાં કૂળની ગણતરી એવી રીત થતી હતી કે સોળ આનીનો વર હોય અને બાર આનીવાળી કન્યા સાથે પરણે તો તેનું જો છોકરું થાય તે વરકન્યાની આનીના સરવાળાની અર્ધ આની ખરોખર ગણાય, એટલે સોળઆની ને બારઆનીનો સરવાળો અઠ્ઠાવીશ આની તેનું અર્ધ ચૌદઆની તે છોકરાની ગણાય. તીડા જોશીની પૂત્રીનો વિવાહ નક્કી થયા પછી કાગણ વડી ૮ને શુક્રવારનું મુહૂર્ત આપ્યું તેજ દિવસ મૂકરર કર્યો. વરને પહેરામણીમાં ઓછા કૂળને લીધે પહેરામણી આપવાની બોલી કરી નહોતી પણ વહેવાપ્રએ તો ગરીબ હોવા છતાં જોશી માગે તો માંડવા અર્ચ પણ આપવા કબૂલ કર્યું હતું. એ વખતમાં દીકરીનો પૈસો ગોમાંસ વુદ્ય ગણાતો હતો. તથા જોશી કૂળવાન ધરના

તેથી એવો પૈસો શિવ નિર્માલ્ય છે, એમ ધારી કુંકુને કન્યા આપવી તથા જનમાં માણસ પણ ગણ્યાને ગાંધ્યાંજ લાવવાં એવો ઠરાવ કર્યો હતો, માટે સ્તાતિભોજન સિવાય ખીચું ખર્યં થવાનું નહોતું, તેથી છોકરીના લગ્નનું ખરચ મુકાબલે કંઈજ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. પોતાની છોકરીના વિવાહ ઉપર પોતાના દીકરા કાળીદાસની વહુ સરસ્વતીબાઈને તેડી આણી હતી, કેમકે લગ્ન સંબંધી પ્રયોજનમાં જરૂર વખતે તે કામમાં આવે તથા ઘરનું ખીચું કામ પણ તેની પાસેથી લેવાય.

• સરસ્વતીબાઈ પીએરથી સાસરે આવી ઘરના ઉમરામાં પગ મૂકતાંજ સાસુજી, કાકીજી, મામીજી વગેરે સગાં વહાલાંને યથાઘટિત નમન કર્યું. અને સાસરાનાં સર્વ આડોશી પાડોશીને યથાયોગ્ય માન આપવામાં બાકી રાખી નહિ. સઘળાંની સાથે બાલવા ચાલવા વગેરે વર્તણુંકમાં અતિશય વિવેક બતાવવા લાગી. ઘરમાં લગ્નની ધામધૂમ બહુજ લાગી રહી હતી, અને કામ તો એટલું બધું કરવું પડતું કે આખા દિવસમાં એક ક્ષણની પણ નવરાશ મળે નહિ. એવી રીતે મહા મહેનતે સઘળું કામ આટોપી રહ્યાં કે લગ્ન દિવસ આવ્યો તે વખતે સઘળું કામકાજ કરી લગ્ન પ્રસંગમાં એ બાઈએ શાસ્ત્રોક્ત ગીત એવાં તો સ્પષ્ટ અને મધુર સ્વરથી ગાયાં કે જનન, ગામના સાક્ષર પુરૂષો, તથા સર્વ સાંભળનાર બાઈ બાઈને ધણી આનંદ થયો ; તથા તેની વિચિક્ષણતાની સાક્ષર લોકોમાં ધણી તારીફ થવા લાગી. આવી રીતની બાઈની નિપુણતા, ધર્મશીલતા અને સદ્ગુણ તીકા જોશીને કડવાં વિષ જોવાં લાગ્યાં તેથી અત્તાનતાને લીધે મન સાથે ક-

હેવા જાગ્યો કે આ સરસ્વતીબાઈ જેવી ખરાબ વહુ
જાત્રીને ખારણે ખાવળીઆ રાખ્યો છે, તેથી તેના કાંઠા
ધરનાંને વાગ્યા વગર રહેવાના નથી, પણ વાણિઆ
શ્રદ્ધાશુનું પરણિતર છે તેથી જે થયું તે મીઠ્યા થતું નથી.

તીડા જોશીને ત્યાં સુખશાંતિએ વિવાહ વિત્યા
પછી માડ થાંભલે મૂક્યો. મતલબ કે વિવાહ ગયા પછી
લખ પ્રસંગમાં અને વરાવાજનમાં લોકોની જે જે વ-
સ્તુઓ આત્રી હતી તે તે તેમને પાછી આપી પરવાર્યા.
જે સગાં વહાલાં કંકોતરીએ આવ્યાં હતાં તે સર્વ વિદાય
થયાં ત્યારપછી સરસ્વતીબાઈને એક બે દિવસમાં સાસુ
સસરા અને ધરનાં બીજાં માણસોની શીતિભાતિ સધળી
ધ્યાનમાં આવી ગઈ.

ભૂતકાળ સાથે વર્તમાનકાળની તુલના કરતાં મ-
નમાં પકકું ડશ્યું કે બિવિધકાળમાં આ સંસાર સમુદ્રમાંથી
પાર ઉતરવું બહુજ વિકટ છે, તોપણ વર્તમાનકાળમાં
તેનો અનુભવ લેવો એજ જાણમાં જાદું શીખવાનું છે.
આવા ખારીક વખતેજ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ જણાઈ
આવે છે. ધર કામકાજમાં અને પરોણા પાઈ અને
જનના લોકો આવ્યા હતા તે સર્વની એટલી બધી
સંભાળ રાખી હતી કે તે સર્વ રાજી રાજી થઈ ગયાં હતાં.

બે ત્રણ દિવસે રાત્રિએ અન્તઃપૂરમાં તેને સ્વામીની
મુઝાકાતનો પ્રસંગ આવ્યો. સ્વામીનું મુખાવિંદ તથા
તેની શીતભાત જોઈ તેને અતિશય એક ઉત્પન્ન થયો.
આ વખત તેના પતિને પૂરાં ૨૩ વર્ષ થયાં હતાં તોપણ
તેને સ્વભાષામાં વાંચતાં સરખુંએ આવડતું નહોતું,
તથા વાતચીત કરવાની પણ શક્તિ નહોતી. બોલવા આ-

લવાની રીતિતા અનાડી કરતાં વધે એવી હતી અને સમજ શક્તિ તો જાણે બહુરજ મારી ગઈ હોય એમ હતું ! બિચારીએ સ્વામીને પગે લાગી ક્ષમા માગી હાસ્ય વિનોદની વાર્તા કહાડી કે તુરંતજ એ ગમારને વાંકું પડ્યું, અને વૈકલ્યની પેઠે ખોલી ઉઠ્યો કે હું તો આ મારે સાહ્યો, જો વધારે ખોલીશ તો સધળું રડી રડીને મારી માડીને કહીશ, એમ કહેતો કહેતો મા પાસે દોડી ગયો, તે જ્યારે પેલી સૂતી ત્યારે પાછો આવી સૂઈ ગયો. તે બાઈને પોતાના ભરતારને સુધારવાના ઉપાય યોજવાના વિચારમાં ને વિચારમાં ઊંઘ આવી નહિ. બધા પાત્રમાંથી એક દાણો ચાંપી જોયો તેથી ખાત્રી થઈ કે “આ પાણીએ મગ ચઢે એવું લાગતું નથી.” કુંથ કેળવવાનું હવે બને એમ નથી, એવા વિચારમાં ને વિચારમાં ચાર વાગ્યા તેથી ઉઠી નાહી ઘોઈ પ્રભુ ભજન કરી ઘર કામનો આરંભ કરી વાસીડું બાસીડું વાળી લોટા ઉઠકે છે, કે તીડા જોશી જાગી ઉઠ્યા. જુએ છે તો ચૂલા ઉપર ઉનું મૂકેલું પાણી ઉકળે છે અને વહુનું કામ ધમધાકારે ચાલે છે એ પર્ષતિ તેને બિલકુલ પસંદ પડી નહિ, માટે આવેશમાં ને આવેશમાં ખોલી ઉઠ્યા કે તમારે ઐરાને વહેલાં ઉઠી શાં ગૌપદાન આપવાં છે કે અમથાં લાકડાં બાળી મૂકો છો ? આ વાક્યબાણ સરસ્વતી-બાઈના કોમળ કાળજમાં ભાલા જેવાં લાગ્યાં અને મનને ધણીજ લાગણી થઈ પરંતુ એ સર્વ સહન કર્યા વિના છૂટકોજ ન હતો. તે દિવસથી નિશ્ચય કર્યો કે ગમે એવી ઠાઠ પડે અને શરીર બગડેલું હોય તોપણ સાસરે ઉના પાણીએ તો નહાવુંજ નહિ. પછી બીજો દિવસે નિત્ય નિયમ

પ્રમાણે ઉઠી ઉઠાણાકને બદલે ટાઢે પાણીએ નાહી નિત્ય
 નિયમ કરી ધરના કામકાજથી પરવારી. આખો દિવસ
 ધરનું કામકાજ મજૂરની પેઠે સાંજ સુધી કર્યું, એટલે
 રાત્રે વાણુ પાણી થયા પછી સાસુ, નણંદ, તથા વહુ
 એકઠાં બેસી વાતચીત કરવા લાગ્યાં. રાત્રિના દશ વાગે
 શયન કરવાને અન્તઃપૂરમાં ગઈ તો સ્વામિના સુખનું
 તો સ્પષ્ટનું પણ નહિ, માટે રાત્રિનો જે વખત મળતા
 તે ધ્રુવ ભજનમાં ગાળતી. એ પ્રમાણે રાજ ચાર વાગે
 ઉઠી ટાઢે પાણીએ નાહી નિત્ય નિયમ કરી ધરનું કામ-
 કાજ પરવારે; સસરાજી રાજ થાય તેવી રીતેજ ચલો સ-
 જગાવે, એવી એની વૃત્તિ અને કામકાજ જોઈ સાસુ ને
 નણંદ તથા આડોશી પાડોશીની એના ઉપર અથાગ
 પ્રીતિ થઈ, પણ સસરા તીડા જોશી તથા સ્વામી કાળી-
 દાસની તેના ઉપર બહુજ ખરા નજર રહેતી, તેનું આસડ
 બહા પાસે પણ નહોતું. આ બંનેને વશ કરવાને કાયા,
 વાચા, ને મનથી ઘણા ઘણા ઉપાય કર્યા તે સર્વ વ્યર્થ
 ગયા. જેમ જેમ તેમને રાજ રાખવાને પ્રયત્ન કરતી
 જાય તેમ તેમ તેમને વધારે વાંકું પડતું જાય, અને
 અનુકૂળ પડે એવો ઈલાજ જડેજ નહિ. આડોશી પાડોશી
 ને ખીજાં સર્વ સાસરા તરફનાં સગાં વહાલાંને એની
 ઘણીએ દયા આવે અને તેઓ પણ યથાઘટિત પ્રયત્ન
 કરે અને પ્રસંગાનુસાર કહે તો તેમને પણ તીડા જોશી
 મણુ મણુની ગાળો શોહકારે, એટલુંજ નહિ પણ વહુ
 ઉપર વધારે ખરા થઈ જાય, તેથી સર્વ યાત્રી હારી બેઠાં
 હતાં. બાપને ધેર કામકાજ કરેલું નહિ અને અહીં તો
 સખત મજૂરી કરતી પડતી તેમાં સસરા તથા સ્વામીના

તરફની માટી પીડા તેમાં તેમને વશ કરવાને ને ખુશીમાં રાખવાને કરેલા અથાગ પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય એવી સસરા અને સ્વામીની વિલક્ષણ સ્થિતિ જોઈને તેનું શરીર દિવસે દિવસે લેવાતું આવ્યું. વહુની દુર્બળ સ્થિતિ જોઈને સાસુને બહુજ લાગણી થઈ તેથી તે રોજ ખૂંટ કે વહુ કેમ લેવાતાં જાઓ છા ? ત્યારે તે કહે કે કંઈ નહિ મા, તમને એમ લાગે છે. બિચારી આપ્પા ધરનો ધંધો અતિથય મહેનતથી કરે, તથા આડોશી પાડોશીનાં છોકરાં છૂંયાને જ્ઞાનમાર્ગ બતાવે, તેથી કુળીઆમાં ને સગાં વહા-લાંમાંથી કંકાસ છેકાજ આંછો થઈ ગયો, અને એની અસર સૌપર એવી તો થઈ, કે સાસુ વહુ અને નણંદ બોબાઈને બિલાડી ને ઉંદર જેવું વૈર હતું તેને બદલે તેમને અરસપરસ મા દીકરી અને બે બહેનોના જેવું બનવા લાગ્યું. એવી રીતે તે ધરનું કામકાજ સારી રીતે કરે, તથા નવરાશની વખતે ભગવત સિવાય ખીજ વાતજ કરે નહિ; એવી વાત લોકોના જાણવામાં આવી તેથી ગામનાં સંભાવીત મનુષ્ય પણ એના આવવાથી રાજી રાજી થયાં. આપ્પા ગામમાં એની વાહ ! વાહ ! બોલાઈ એટલુંજ નહિ, પણ છોકરાં અને સ્ત્રીવર્ગ સરખાએ તેને તન મન ને ધન જાણતાં, પણ વરવૃતઃ જોશીઆવાનું ક-કણ હૃદય કશાથી ભેદાયું નહિ. જોશીની છોકરી દુર્ગુણી-બાઈ પણ એની સોબતથી કામકાજમાં થોડી ધણી સુધરી. એ પ્રમાણે આઠ નવ માસ સાસરે રહી એવામાં એને તેડવાને માટે પંડિતજીનો માકલેલો એક વિદ્યાર્થી તેને ખીએરથી આવ્યો. તેણે સરસ્વતીબાઈનું સાસરાનું કામ અને દુઃખનો ડુંગર જોયો તેથી તાકીદથી જવાનું છે, એવું

સરસ્વતીબાઈના સાસુ સસરાને કહ્યું; પછી સરસ્વતીબાઈએ સાસુ સસરાની વિવેકથી મર્યાદા સહિત રજા માગી, અને આડોશી પાડોશીની રજા લઈ આજીવન વિદાય થઈ. તે વખતે તેને જે બાઈઓ તથા જે બાઈઓ અલારસાથી દશ ગાઉ ઉપર પેટલાદ ગામ છે ત્યાં જનાર હતાં તેમનો યોગ્ય સંગાથ થયો. તેમની સાથે એક ગાડું હતું તેમાં બાઈઓ બેઠેલી હતી, અને બાઈઓ ચાલતા જતા હતા, તેમની સાથે વિદ્યાર્થીને સરસ્વતીબાઈ એકાદ ગાઉ આશ્વા, દરમીઆન વાતચીતમાં પંડિતશ્રીનું આજ્ઞાપાત્ર નીકળી આવ્યું. સંગાથી બાઈ બાઈ જતે પાટીદાર હતાં, તેથી તેમણે પરાણે સમસગરા કરીને બાઈને ગાડીમાં બેસારી, અને વિદ્યાર્થી પાસેથી ગાંસડી લઈને ગાડીમાં મૂકી, તેથી તે પણ પાટીદારની સાથે છૂટે દોપટે ચાલવા લાગ્યો. જે પાટીદારણીએ તથા સરસ્વતીબાઈએ માંહિમાંહે વાતચીતમાં બહુજ સ્નેહ વધારી દીધો, અને જે બાઈઓનાં મન કેટલીક વાતો કહાડીને એવાં તો તેણે વશ કરી લીધાં કે તે તેમને તન મન ને ધન થઈ પડી. રાત્રે દેવ ગામમાં મુકામ કર્યો ત્યારે પેલી પાટીદારણીએ તેને ગુરૂ તુલ્ય માનીને તેની પાસે દાળ ભાતને લાકડની પરાણે રસોઈ કરાવી, તે બાધા પછી સઘળાં સૂતાં. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી શૌચ, દંતધાવન, સ્નાનાદિ કરી પાછો રસ્તો લીધો પછી અલારસા જ્યારે એક ગાઉ દૂર રહ્યું, ત્યારે પાટીદાર બાયડા કહેવા લાગ્યા કે બહેન હવે તમારું ગામ એક ગાઉ દૂર છે, માટે તમે એકલાં જઈ શકશો કે અમે મૂકવા આવીએ ? ત્યારે સરસ્વતીબાઈએ કહ્યું કે આ વિદ્યાર્થી અમારા ઘરનો ને મારા બાઈ સમાન

છે જો તમારો સંગાય ન થયો હોત તો અમે બાપ
 બહેન એકલાં જાત, તેથી અમને જતાં લગારે હરકત
 નથી, પરંતુ તમે સર્વ આજનો દિવસ અલારસે રહો તો
 તો ઘણું સારું, અને પંડિતજીને પણ તમારાથી મળાશે.
 તમે જે અમારી સરભરા કરી છે, તેનો બદલો અમારાથી
 વળી શકવાનો નથી, પણ પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે, એ
 આશીર્વાદ દીધો. ત્યારે પાત્રીદાર કહેવા લાગ્યા કે અમારે
 તાકીદનું કામ છે, તેમ કરતાં અલારસે આવી રહીએ, તો
 પણ અમારાથી બ્રાહ્મણનું તો ખવાયજ નહિ, અને ખીજ
 અમારા નાતીલાને ત્યાં રહેવું પડે, માટે ખારોખાર
 જઈશું; વળી લખ્યા લેખ હશે, તો કેઈ દિવસ મળવાનું
 થશે. અમારાથી તમારી સરભરા થઈ નથી, પણ ત-
 મારાથી અમે સર્વને ઘણાજ બોધ મળ્યો છે ને ગમત
 થઈ છે; તે અમારાથી બૂલાય એવી નથી, છતાં તમે
 અમારું સારું કહો છો એ તમારો વિવેક છે. આપના
 પિતાને અમારા સર્વનું પગેલાગણું કહેશે. પછી બાપએ
 એક ખીજને મળી ભેટી અને વીંચુટાં પડતી વખત
 પાત્રીદારજીની આંખમાંથી આંસુની ધારા છૂટવા લાગી
 અને આસપાસ કરેણાજનક ખતાવ ખની રહ્યો. સ્ત્રીવર્ગે
 પુરૂષે ને એના સદ્ગુણની બહુજ પ્રશંસા કરી, તેથી તે પણ
 વિસ્મય થયા હતા. સરવતીબાઈ ધેર આવ્યાં. તે વખત
 વેગળેથી બાપે એવી દીકરીને દીઠી, તેવાંજ આંખમાંથી
 આંસુ પડવા મંડ્યાં, તેથી દીકરી પગે લાગીને એક અ-
 ક્ષર સરખાએ બોલ્યા વગર ચાલી ગઈ, કેમકે છોકરી
 સમજી ગઈ કે મારા પુણ્ય વિદ્વાન પિતાને તેમના કરેલા
 કામનો અતિશય પરતાવો થાય છે, અને મારું દુઃખ

તેમના અંતરમાં સાથે છે. માતૃશ્રી પાસે જઈ પગે લાગી
તો તેપણ તેનું શુદ્ધ શરીર જોઈને ખુબ જ ખેદ કરવા
લાગી. એવી રીતે પીએરનાં સઘળાં સગાંને તેના ચેરા
તથા વિદ્યાર્થીના કહેવાથી ઘણું મારું લાગ્યું, અને અક-
સોસ કરવા લાગ્યાં, પણ “પાણી પીને ધર પૂછવું”
એ શા કામનું ?

એવી રીતે સર્વ સગાંવહાલાના મનને અતિથય લાગ્યું,
અને સરસ્વતીબાઈનું પોતાનું દુઃખ પણ લાગવા જેવું જ
છે, તેની શાંતિ શી રીતે કરવી, તથા આ સંસારમાં આ
શરીરરૂપી નાવ મુલબ શી રીતે એડાય, એનો નિશ્ચય
કરવાને તેનું મન સદાકાળ વિચારમાં ને વિચારમાં રહે.
એવી રીતે ત્રણ દિવસ સુધી તેના મનમાંથી એ વિચાર
ખસ્યા નહિ આખર એના મનમાં એ સમાધાન ઠસ્યું, કે
આ સંસારમાં જન્મ ધરીને મનુષ્યે કોઈપણ સારું કૃત્ય
કરવું, એવી ધંધરની આત્મા છે. સ્ત્રી પ્રજ્ઞેત્વપતિ થવાને
યોગ્ય છે એટલું જ નહી, પણ તે સંસારમાં સુધારો કરવાનું
તથા જાતિ અને ધર્માચરણના પ્રદર્શનનું મૂળ છે. આ
દુનિઆંરૂપી દરિયામાં મનુષ્ય દેહરૂપી નાવ એડતાં ધણી
અખળાઓ સંકટરૂપી ખડકની આંદર અથડાઈ પડી છે.
ફળવાએલી નહિ હોવાથી હાલ સ્ત્રી વર્ગને કેટલાક
દુર્ગુણનું મૂળ ગણે છે, માટે ગારા મનમાંથી સ્વામી સં-
બંધીના જે વિચાર છે તે, અને શૃંગાર શાસ્ત્ર સંબંધીનું
જે સુખ છે તે છોડીદેવાં, ને જે તે પ્રકારે મારી અખળા
જાતનું કલ્યાણ થાય એવા ઉપાય કરવાને મારાં તન,
મન ને ધન એજ કામમાં લગાડવાં, એજ શ્રેષ્ઠને યોગ્ય
છે. આ દેશમાં ઉમ્મરે પહોંચ્યા વિના સ્ત્રી વર્ગથી જાનરહે

વ્યાખ્યાન આપવું, કે ઉપદેશ કરવો ખતતો નથી, વાસ્તે ખાનગી રીતે આર્ય મહીલાઓ સુધરે એવો કાર્મપણ ઉપાય હાથ લાગે તો તે અતિ જરૂરનો છે, માટે મારા પરમપૂજ્ય વિદ્વાન અને પવિત્ર પિતાને પૂછી તેમની આજ્ઞા લેઈ આશીર્વાદ માગી જો એ મહત્ કાર્યનો આરંભ કરું તોજ પાર પડી શકું. કહ્યું છે કે— પ્રારમ્ભતે નસ્ત્રલુવિમ્નમયેન નિચૈઃ॥ પ્રારમ્ભ વિમ્નવિહતા વિરમતિમધ્યાઃ । વિમ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિપ્રતિહન્યમાના ॥ પ્રારબ્ધમુક્તમજનનપરિત્યજન્તિ.

અર્થ—“ઉત્તમ મનુષ્યો પુખ્ત વિચાર કરીને જો કામનો આરંભ કરેછે તે તન, મનને ધનથી પાર પાડે છે, ને ગમે એવી હરકત આવી પડે છે તે સહન કરી કદી હઠતા નથી; કનિષ્ઠ પુરૂષો મહત્ કાર્યનો આરંભ કરતાં ખીડેછે, તેથી આરંભજ કરતા નથી; અને મધ્યમ પુરૂષો માટા વિચારથી કામનો આરંભ કરેછે, પણ જ્યારે હરકત આવી પડે છે, ત્યારે કંટાળે છે, તેથી આરંભેલું કામ પુરૂ થતાં અવલ છાડી દેછે; માટે “આત્મપ્રમાવાત્ ઇશ્વરપ્રસાદાત્” આત્માની મહેનત અને ઇશ્વરની કૃપા એ બેથી કામનો આરંભ કરવો, એવો નિશ્ચય કરી, અને તેને માટે પિતાની જોડે વાત કરવાનો લાગ જોતી હતી, એટલામાં એક દિવસ માતા પિતા, બાઈબાઈનું ઇત્યાદિ સગાં સહોદર આનંદમાં ખેડાંછે, અને અરસ પરસ હાશ્ય વિનોદની વાત કરેછે, એવી શાંત વૃત્તિનું પ્રસંગાનું સંધાન જોઈને પોતાની મનોવૃત્તિ વિહીત કરવાને બાઈ નીચે પ્રમાણે એક શ્લોક બોલી,

શ્લોક.

અજરામરવત્પ્રાજ્ઞો, વિદ્યામર્થં ચ વિન્તયેત્;

ગૃહાદિવ કેશેનુ, મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્. ॥ ૧ ॥

અર્થ — ડાહ્યા મનુષ્યે હું કદિ મરવાનોજ નથી, એવો વિચાર રાખી વિદ્યા અને પૈસાને માટે યત્ન કરવો અને જાણે મૃત્યુએ હમણાંજ માથાના કેશ પકડ્યા છે એમ વિચારી ધર્મ કૃત્યનાં જરાપણુ વિલંબ કરવો નહિ. વળી ખીલ્લ શોકમાં કહ્યું છે કે—કેંકળેન કુતો વિદ્યા, કેંકળેન કુતો ધનં; ઢિંકળેન કુતો માર્યા, રંકળેન કુતો સુત્રં. ॥ ૧ ॥ માટે આ જગતના અલ્પ સુખ તરફ નજર ન કરતાં આત્માના અગર સુખ તરફ લક્ષ રાખવું એ ઉત્તમ છે, વાસ્તે હે પિતાજી હું નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરી ક્ષમા મંગી જણાવુંછું કે મારો હેતુ મારી જાતિ બાળાઓને સુચારવાનો છે, કેમકે મને સંસાર ઉપર ખીલકુલ આસક્તિ નથી, માટે ત્યાગીપણાની ધૃષ્ટિ રાખુંછું. એ કારણથી આપની તથા ખીલ્લ સર્વ સગાંવહાલાંની એ કામમાં સંમતિ માગુંછું તે કૃપા કરીને તમે વડિલછો ને આપણા કુટુંબના રાજા છો માટે આપણો આવું પોતાની પુત્રીનું વિદ્વતા બરેલું પારમાર્થિક સાધુવૃત્તિનું બોલવું સાંભળી પિતાને ઘણાજ આનંદ થયો. અને પોતે જે અવિચારથી કન્યાદાન દીધું હતું, તેના દુઃખની શાંતીનો પ્રસંગ આવ્યો, એ પરમ પ્રમુખ પરમાત્માની કૃપાનો કેટલો બધો આભારીયું એવું લાગ્યું. તેમ બાઈની ખુશી પણ બ્રહ્માંડમાં માય નહીં, તેથી તે પણ પોતાના પિતાની

આગળ બેનની અતીશય પ્રશંસા કરી કહેવા લાગ્યો કે, હું
પિતાજી ॥ શ્લોક ॥ શૈલે શૈલ નમાણીકયં, મૌક્તિકં ન ગ
જેગજે; સાધવો નહિ સર્વત્ર, ચંદ્રનં નહિ વને વને. ॥૧॥

પ્રત્યેક ડુંગરોમાં માણિક હોતાં નથી, દરેક હાથીઓના
મસ્તકમાંથી માતી નીકળતાં નથી, ચંદનનાં વૃક્ષ પણ
દરેક વનમાં હોતાં નથી, તેમ મનુષ્યમાં સાધુવૃત્તિવાળાં
મનુષ્ય પણ ભાગ્યેજ હોય છે. આ મારી બગિચીનું કૃ-
ત્ય હું ઘણુંજ રતુત્ય ગણુંકું, અને માનુંકું.

એવી રીતે સરસ્વતીબાઈનું કહેવું કુટુંબનાં સર્વ
જનોએ માન્ય કરવાથી તેને પરમ આનંદ થયો, અને એ
શુભ કૃત્યનો ક્યારે આરંભ કરે તેની અટપટ્ટી થવા લાગી.
સંસારાસકિતનો અંત લાવવાને હવે ફક્ત પોતાનાં સા-
સરીઆંત્રી આસ્તા લેવીજ બાકી રહી હતી. સરસ્વતી
બાઈના -હૃદયમાં -કંકુ કંકુ હતું કે જગત્ના દરેક સુધારા,
ને દરેક કાર્ય ધર્મની સાથે મિશ્રીત હોય છે. આ ભારત
ભૂમિમાં એવું એક પણ કાર્ય નથી કે જેમાં ધર્મ સંબંધી
બાબત બજેલી હોયજ નહીં. દરેક બાબત ધર્મ સાથે
જોડાએલીજ હોય છે, માટે એ ચાલતું ધર્મશાસ્ત્ર
તથા અઠ દર્શન મત્યાદિ પ્રાચિન તત્ત્વજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ
અભ્યાસ કર્યા સિવાય નહિ બને, માટે દુરસદના
વખતમાં તે કરી લીધા. ન્યાયને વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં-
તો તે મૂળેજ નીપુણ હતી, અને વેદાંત તથા તર્ક વિ-
દ્યાતો પોતાના બાપનીજ કહેવરાવતી હતી, માટે ધર્મ
સંબંધી તકરારમાં વાદ વિવાદ યાય તેનો નિવેડો લાવ-
વાને શાસ્ત્રીય પ્રમાણ આપવામાં દરેકત પડે એવું રહ્યું
નહોતું. સરસ્વતીબાઈની સાસુએ પોતાના પતિને સરસ્વ-

(૫૨)

તીબાઈને તેડવા ઝાકલવાને ઘણા ઘણા પ્રકારે વિનવ્યો, અને જણાવ્યું કે એને ગયાને બન્ને વર્ષ વહી ગયાં અને તેડતા નથી, તેથી નાત જાતમાં ઘણુંજ ખાટું દેખાય છે, માટે હવે જો પરમેશ્વર તમારા -હૃદયમાં ઉતરે અને તેડી લાવે તો તો ઠીક. સસરે જવાબ દીધો કે મને એ વહુ ખીલકુલ ગમતી નથી. ત્યારે સાસુએ કહ્યું કે એના જેવી બાઈડી આ પૃથ્વીપર ખીજી હોય એવું મેં હજીસુખી સાંભળ્યું નથી, કેમકે તે આપડે ઘેર આવેછે ત્યારે મરણતોલ મહેનત કરી આપ્પા ધરતું કામકાજ ધણી રૂડી રીતે કરે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જુઓ તો આપણી દુર્ગુણી બાઈને ભરત ભરતાં અને શીવતાં એણે એવું સાં શીખવ્યુંછે, કે મહિને ચાર પાંચ રૂપિયા કમાતાં તેને અધર પડે એવું નથી. એનો સસરો ગરીબી દશામાં છે, માટે એ જો પાંચ રૂપિયા પેદા કરે તે પાંચ મહારો જોટલા ધરમાં કામ આવે એમ છે, કેમકે એના સસરાના ધરમાં “ભૂત બુચકા મારેછે અને હનુમાન હડીઓ કાઢે છે,” માટે એટલો હુનર શીખી છે, તો તે તેને કેટલો લાભકારી થઈ પડ્યો છે? વળી ફળીઆમાંની દીકરીઓ અને વહુઓ એના આવ્યાથી એટલીબધી સુધરી ગઈ છે, કે કંઈ મળા રહી નથી. સઘળાં આડોશી પાડોશી અને સગાંવહાલાંને એ પ્રાણસમાન વહાલી થઈ પડી છે, એટલુંજ નહીં પણ જોણે તેની સાથે વાત ચીત કરીછે, ને જો તેને મળ્યું છે. તે સર્વ બાઈ બાઈની તેના ઉપર અયાગ પ્રીતિ થઈ છે, અને તમારે મનતા તે કંઈ હિસાબમાંજ નથી, અને એનો કાંકરો કહાડી નાંખો છો એ શું? તીડાજીશી બોલ્યા. અરે રાંડ, વરણસંકર, વું છોકરાને વહુ બેઠને જોઈને બાબ,

કેમકે છોકરા કરતાં સારી વહુ મળી તે કંઈજ કામની નથી. છોકરો તો એનાથી છેક કંટાળ્યો છે. ત્યારે સાસુ બોલી. એમાં વાંક વહુનો કે આપણો. વાંક બિચારીના કર્મના આંકનો કે તેને “સાસરા દુઃખ આશરા” થઈ પડ્યા છે. આપણી કીકીને તો વરનું પણ સુખ છે કે તે બે અક્ષર ભણેલા છે, અને હજી પણ સારો વિદ્યાભ્યાસ કરે છે, તેથી પ્રભુ કરે તો ભાગ્યશાળી પણ નીકળે. એને મુકાબલે આપણા કાળીદાસમાં તો અક્ષરના બે દાણા પણ નથી, અને અનાડી છે. તેવું જાણ્યા છતાં પણ મહાન સંકટ મજરે નજર દેખતા છતાં એ શાંતતાથી સંઘર્ષ સહન કરે છે, એ ધણું નવાઈ જેવું છે. એવું સુપાત્ર સુશીલ માણસ આપણને આ ભવમાં તો મળનાર નથી, અને એને તો એના ખાપે માઠા ઝંડીઆ કૂવામાં ખાંપીને નાંખી છે. બાઈને તો એવા વખતમાં કોઈ કપાળમાં ચાંપનાર પણ નહોતું, તે તમ બૂલી ગયા? આટલું કંઈ ત્યારે જ્ઞેશીએ વહુને તેડાવવાનો નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

કાગળ—સ્વસ્તિત્રી અલારસા મહાશુભસ્થાને અનેક સર્વે શુભોપમા યોગ્ય પંડિત ત્રી પ પંડિત વિશ્વનાથ વિદ્યાસાગર તથા જડનાથજી વિ. વિશ્વનાથ વગેરે એતાનત્રી આમાદથી લખીતંગ જ્ઞેશી તીડાજગંનાચના નમસ્કાર તથા આશીર્વાદ અંગીકાર કરશે. વિશેષ એને સર્વે ખુશી આનંદમાં છે. તમારી કૃશળતાનું શુભ પત્ર ઘણા દિવસ થયાં આંખું નથી માટે લખ્યો. વિશેષ ચારંજી સૌભાગ્યવતી સરસ્વતીને તમારે ત્યાં રહે ઘણા દિવસ થઈ ગયા છે, માટે આ પત્ર વાંચી માકલી દેશો. તેને તેડવાને હું આવત પણ હમણાં કામકાજ એટલું

બધું બરાબ ગયું છે કે મારાથી એક ધડી પણ બહાર ગામ જવાય એવું નથી, તેમ એવેથી તમારે ત્યાં આકલવા લાયક કોઈ માણસ પણ છે નહિ, માટે સારો સંગાથ જોઈને આકલી દેશો. એવે બટ કર્મશંકર ભંડારશંકરને ત્યાં ગર્ભાધાન સંસ્કારનું શુભ પ્રસ્તુત છે; તેના મુહૂર્ત ઉપર તમારે ત્યાંથી સાકો આવનાર છે. તેમની સાથે યોગ્ય સંત્રાય કરી આપી આકલી દેશો. મુસેષુ કિમ્ બહુના મિતિ કાર્તિક શુક્લ ૩ ને રવિવાર શાકે ૧૭૦૫ લા. મહેતાજી પ્રાણગોવિંદ રાજરામના સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ પવિત્ર સેવામાં પહોંચે. જોશીના કહેવાથી પત્ર લખ્યું છે.

રપાલમાંથી જેવો કાગળ આવ્યો કે તુરતજ પંડિતજીએ પુત્રીને કહ્યું, કેવેન તમારા સસરાજીનું પત્ર આવ્યું છે, તેમાં તમને ત્યાં તેડાવવાનું લખ્યું છે, માટે શી મરજી છે? પુત્રીએ કહ્યું કે પિતાજી મારી જવાની ખુશી છે, માટે આપ લખો કે અહીંથી માર્ગશીર્ષ શુક્લ એકાદશીને સૌમ્યવારને દિવસે સદાનંદ બટ અને તેમની ઘીકરી સે-મગવરી ને જે ત્રણ ખીન્ન બેરાં આવવાનાં છે, તેમની સાથે આકલીયું એમ લખો. તેથી શાસ્ત્રીજીએ નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર લખ્યું.

“સ્વરતિ શ્રી સૂગંધપૂર મહા શુભસ્થાને સર્વે શુભોપમા લાયક જ્યોતિષી શ્રી પ. જોશી લીડા જગન્નાથ તથા આ. કાળિદાસ વગેરે સાથે સમસ્ત પ્રતિ અભારસાથી લા. આસાંકિત વિશ્વનાથ વિદ્યાસાગરના કૃતાનંક ડંડવત્ પ્રણામ તથા આશિર્વાદ અંગીકૃત કરશે. વિગત આપનું શુભ પત્ર મિતિ કાર્તિક શુક્લ ત્રતિઆનું લખેલું વાંચ્યા પરમ આનંદ થયો, અને તે પત્રને જેમ આપ પધાર્યા હો ત્યારે જેવો આદરસત્કાર

અમારી શક્તિ પ્રમાણે થાય, તેમજ માન્ય કરેલું છે. વહાલાં સગાંનું મળવું સ્નેહવર્ધક તથા આનંદમય હોય છે; તેમાં તમારા જેવા પુણ્ય જેનું મળવું ફલ્ગુમ હોય છે, તે અમારે ઘેર પધારે ત્યારે અમારા આનંદની તથા અમારા ભાગ્યની પરિસીમા છે, પરન્તુ આપને કામ ઘણું આવી પડ્યું, અને અવકાશ ન મળ્યો, તેમાં અમારા પ્રારબ્ધનોજ વાંક છે, કે તમારા દર્શનનો લાભ લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ; તોપણ તમારું હેતુ અમારા ઉપર હજી સુધી દૃઢ રહેલું છે, તેથી અમે ભાગ્યશાળી છીએ. અમે દીકરીનાં માળાપ માટે તમારાં વેચાણ છીએ, તોપણ તમે અપરિ-
મય પ્રીતિ રાજો છો એજ તમારા ઈચ્છા કૂળની નિશાની છે. અત્રેથી ચી. સરસ્વતીને માર્ગશિર્ષ શુકલ એકાદશીને સૌમ્યવારે સદાનંદભટ્ટ તથા તેમના દીકરા ભાગવાનપ્રસાદ આવનાર છે, તેમની સાથે યોગ્ય ઐહોબસ્ત કરી માકલી દેખું. એત કીકીને આશીર્વાદ. મીતિ કાર્તિક શુકલ ત્રયો-
દશી ચંદ્રવાર. અમારી વતી મહેતાજી પ્રાણુગોવિંદભાઈને અર્ચિર્વાદ કહેશો, અને જણાવશો કે તમારું હેતુ અપૂર્વ છે, તથા તમે અમારી દીકરી ઉપર સગા ભાઈ કરતાં પણ વધારે હેતુ રાજો છો, તેથી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે, એવી અમારા કુટુંબની પ્રાર્થના છે.

નિયમિત દિવસે જવાને સદાનંદભટ્ટની સાથે ત્રણ બાઈડીએ અને ત્રણ બાયડા હતા, તેમણે એક ગાડું ભાડે કર્યું. તે ગાડામાં ભાડાવાળાં સરસ્વતીભાઈને સાથે ગણતાં આઠ જણ હતાં. તેમાં ચાર બાઈએને વારતે પોણા ભાગ ને ચાર બાયડાને માટે પા ભાગ રોકવામાં આવ્યો હતો, તોપણ બેરાં કળકળાટ કરવા મંડી ગયાં,

અને એટલા ભાગમાં ન માતાં બાઈઓની નજીક આવવા લાગ્યાં, તેથી તેમને ખેસવાને એટલી નાની જગા રહી કે તોઆ, તોપણ દુઃખે પાપે દબાઈ અંપાઈને બેઠા. એવામાં બૈરાંએ સાસુ, નણંદ, દેરાણી, જઠાણી વગેરેની ખાદણીની વાતો એટલી બધી કહેવા માંડી; કે તે કાળમાં તે જગાએ સમજી વિવેકી અને બલા માણસ હતા તેમણે ખેસવા કરતાં ચાલવું વધારે પસંદ કર્યું. આ વખતે પંડિતજીની પુત્રીના મનમાં આવ્યું કે આવી અણધાર અને અજ્ઞાન સ્ત્રીઓને સુધારવી એજ ખરા પુન્યનો રસ્તો છે, અને એજ સંસાર સુધારાનું મૂળ છે.

બાઈડીઓની માંહેમાંહેની લઠાઈથી ભાયડામાં પણ કલહ ઉત્પન્ન થયો, તે પંડિતજીની પુત્રી સરસ્વતીબાઈએ ડહાપણુ, વિવેક ને સમયસૂચકતા વાપરીને શાંત પાડયો અને ઠંટો પતાવી દીધો; પછી જ્ઞાનમર્ગની એવી એવી વાતો કહેવા માંડી કે તેથી કંકળાટ છેકજ શાંત પડી ગયો. આમોદની ભાગોળ આવી એટલે સર્વ જણાએ માર્ગનાં લૂગડાં બદલી સારાં લૂગડાં પહેર્યાં, પછી સરસ્વતીબાઈએ ગાડીવાનને પોતાનું ભાડું ચુકાવી આવ્યું, અને સર્વ બાઈબાઈની ક્ષમા માગી પોતાનો કોથળો માથા ઉપર મૂકી સસરાના ઘર તરફ જવા લાગી, એટલે ચારે બાઈડીઓએ કહ્યું કે બેન તમે કોથળો ઉપાડીને એકલાં જાઓ તે ઠીક દેખાય નહિ, ને અમારું પણ ભૂષણ જાય, માટે અમે તમને મૂકવા આવીએ છીએ. એમ કોથળો પકડીને સઘળાં બાઝી રહ્યાં, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, બહેન તમારો ઉતારો નજીક છે, અને હું મારે સાસરે જઈ ત્યાં તમે મારો ભાર માથા ઉપર મૂકી મૂકવા

આવો તે મને પણ સાંઠે દેખાય નહિ, અને હું મારા સાસરામાં હલકી દેખાઉં, માટે મને એકલીનેજ જવા દ્યો, પણ બાયડા તથા બાઈડીઓએ અતિ આગ્રહ કરી સરસ્વતીબાઈનું કહેવું માન્ય નહિ, અને અન્તે તેનો કાયજો એક બાઈએ ઉપાડ્યો, ને એક બાઈ તેની સાથે ઠેઠ તેના સાસરાના ઘર સુધી ગઈ. એ વખત સાસુ, નણંદ અને ફળીઆનાં સર્વ વાયદો હતો માટે પાણીની પેટે વાટ જોઈ બેઠાં હતાં. તે સર્વે જાણે સરસ્વતી જેવી રસ્તે આવતી દીડી, કે આંખમાંથી હર્ષાનંદનાં અંત્ર વહેવા લાગ્યાં, ને કહેવા લાગ્યાં કે ધન ધડી ને ધન દહાડો આજ સર્વને દિવાળીના પર્વ જેવું લાગ્યું. આડોશી પાડોશી પોતાના ઘરનું કામકાજ મૂકી, છોકરાં રડતાં રાખી એક પછી એક ખબર અંતર પૂછવા આવ્યાં. માટાંએ કહ્યું વહુ આવ્યાં, અખંડ સૌભાગ્ય રહે. નાનાએ ભાભીજી, મામીજી, જેઠાણી, દેરાણી, કાકીજી વગેરે જેને જે ઘટે તે માને બોલાવવા લાગ્યાં. આ બનાવ જોઈ પેલી મૂકવા આવનારી બાઈ તો દીંગજ થઈ ગઈ, અને મન સાથે કહેવા લાગી કે સાસરે જેને આટલું બધું માન્ય છે, તેને ધન્ય છે, અને અતિ ધન્ય છે તેની જીવંહાની મીઠાશ ને, લાવણ્યતાને અને શ્રેષ્ઠ યોગ્યતાને!! એમ ઝલવા આવનારાં બાઈ તથા સાથે આવ્યા હતા તે બાઈ સરસ્વતીબાઈના નામોસ્માર કરતાં ગાડી ઉભી હતી ત્યાં આવ્યાં; અને તેમને બહુ વાર થઈ તેનું કારણ ગાડી આગળ ઉભેલાં સર્વે જાણે પૂછ્યું, ત્યારે જે બનાવ બન્યો હતો તે કહી દીધો, તેથી સઘળાં ઘણાંજ ખુશી થયાં અને બાઈની તારીફ કરવા લાગ્યાં. એ મંડળીમાંની કેટલીક બા-

પ્રખ્યાત પોતાથી થએલી મૂર્ખાઈને પસ્તાવો કરવા લાગી, ને ફરીથી એવું ન થાય તે માટે બગવાનની ક્ષમા માગી, ને એવું ન કરવાનું પણ લીધું.

આડોરી પાડોરી વેરાયા પછી સાસુ નહુંદ અને વહુએ વાળુની સામગ્રી કરી. પુરૂષ વર્ગ જમી રહ્યા પછી સ્ત્રી વર્ગ જમવા બેઠો. તે જમી રહી વાસણ કુસણ માંજ; એકું અજોર કરી સસરાજીને વાસ્તે ખાટલો પાથરી બીજાં સર્વની પયારી કરી સાસુ, વહુ અને નહુંદ વાતો કરવા બેઠાં. તે વખતે તીડા જોશી પોતાને કામ ગામમાં સીધાવ્યા; અને કાળીદાસ જમને તે વખતે પન, ત્રીસ વર્ષ પૂરેપૂરાં થયાં હતાં, તેમ છતાં પણ નાના છોકરામાં રમવા દોડ્યો. મૂળથી દાધારંગો હતો, તેમાં દિવસે દિવસે “કુસંગાસંગ દોષેણ કાષ્ઠ ધંટા વિટંબણા” એ કહેવત મુજબ વધારે થતો ચાલ્યો, ને સરસ્વતીબાઈ અંતઃપૂરમાં ખાટલો પાથરીને આવેલાં તેમાં રમી આવીને સૂઈ ગયા. સાસુ વહુની વાતોના સપાટા ચાલે છે, તેમની સાથે ફળીઆનાં ધરડાં ડોબરાં અને આધડ વચનાં આવી બેઠાં છે. તેમને વાતો સાંભળવાની ધણી ઈચ્છા હતી, અને સરસ્વતીબાઈને વાતો કહેવાનો બહુજ મહાવરો હતો, તથા સંસ્કૃતભાષા સારી આવડતી હતી, તેથી કહાણીઓ અને રસિક લાગે એવી વાર્તાઓ એથી છટાથી કહેતી હતી કે તે સાંભળીને શ્રોતાનાં મનરંજન થઈ જતાં, તેથી એકાદ વાર્તા કહેવાને ધરડાં માણસોએ કહ્યું, ત્યારે તેણે માર્ક માગીને અરજ કરી કે હાલમાં હું ગામથી થાકેલી પાકેલી આવી છું, ને રાત પણ ગઈ છે, માટે અધુરી વાત મૂકીને ઉઠવું પડે, તેથી કાલથી આરંભ

કરીએ તો તે આપના વિચારમાં કેમ આવેછે? સર્વાનું મને એવું હૃદય કે કાલથી વાર્તાનો આરંભ કરવો. એવી રીતે સધળાં બોલી પોત પોતાને ઠેકાણે નીદ્રા લેવાને ગયાં. બાઈ અંતઃપૂરમાં આવી. ત્યાં સ્વામી ખીણનામાં સૂતેલા હતા, તેમને જગાડવાનું તેણે દુરસ્ત ધાર્યું નહી. થોડીવાર પોતે વિચાર કરવા બેઠી; તથા સૂતા પહેલાં પ્રભુ પ્રાર્થના કરવાની ટેવ હતી, તેથી એનાથ આત્મી નિયંતાની પ્રાર્થના કરી; કે સર્વ કર્મમાં હે શૃષ્ટીકર્તા તું મને સહાય થજે; એવી રીતે અર્ધો કલાક ભગવતસ્તવન, ભજન, કૃતસતા અને આરાધના કરી છેવટ નીચે લખેલા શ્લોક બોલી.

વાણી ગુણાનુ કથને, શ્રવણે કથાયામ્; હસ્તો ચ કર્મ
સુમન સ્તવ પાદયોર્જઃ સ્મૃત્યામ્ શિર સ્તવ નિવાસ જ-
ગત પ્રણામે, દૃષ્ટિ સતાં દર્શને ઽસ્તુભવત્તનુનામ્. ॥૧॥

અર્થ—હે પરમશ્વર મારી વાણી તારા ગુણારવિંદ ગાવામાં, મારા કાન તારી કથાવાર્તા સાંભળવામાં, મારા હાથ વથા પગ થોડા નિયમ પ્રમાણે તારી સેવામાં, મારું મન તારી સ્તુતિમાં, અને નિર્ભળ મસ્તક તને નમન કરવામાં તથા દૃષ્ટિ તમારા સરખા સત્પુરૂષોના દર્શનને વિશે રહેા. આ શ્લોક બોલી નેત્રી સૂવા ભય છે કે કાળીદાસ ભગી ઉઠ્યા, અને લઘુશંકા કરી પાછા આવ્યા. એટલે પત્નીએ હાથ વિનોદની વાતો કરવા માંડી ત્યારે તે બોલ્યો, મારે તારી વાતનો શો અપ છે? મને તો તારી સાથે બોલવાનું બગાર પણ મન થતું નથી. જો પીએન્ધી સાંઝે સાંઝે આવવાનું બાવી હોજી તો આપ. જો આ કુટુંબમાં જ્યારે દીકરીને સાસરે બળાવે છે, ત્યારે હંમેશાં સાંઝે સાંઝે આવવાનું ને તજ, ઇલાયચી

સોપારી વગેરે મૂખવાસ આપેછે. તે એક ખચકીમાં
ખાંની રાખેછે. તે પ્રમાણે પંડિતજીની પુત્રી પણ સાસરે
લાડુ તથા મૂખવાસનો તેજનો લાભ્યાં હતાં, તેમાંથી થોડું
ખાવાનું આપ્યું. તે કાળીદાસે ખાધું, તથા તે લગાર
ખુરીમાં હાથ એવું દેખાધું. એવું થવાથી સરસ્વતીખાઈને
આનંદ થયો, કે આટલી વાત તો સ્વામીનાથે કરી. એ
પ્રમાણે સ્વામી ખાધા પછી સોપારીને એલાયચી ખાય છે,
તે વખતે તેણે બોધરૂપ શીખામણની વાર્તા કહાડી, પણ
તે સંઘર્ષ પચ્ચર ઉપર પાણી, એટલે તેને કથાથી અસર
થઈ નહી. સ્ત્રીને તો પ્રથમથીજ ખબર હતી કે પતિ પુ-
રૂપ જાતિમાં નથી, તો તેને નકાચા સતાવવો એ ખીન
ઉપયોગી છે, પરંતુ મારા હાથ ઝાલ્યાનું સાર્થક ક્યારે કે
એને લગાર પણ ધર્મ સંબંધીનું જ્ઞાન થાય, અને તે પ્ર-
ભુથી ખીએ, માટે કેટલાક દાખલા દલીલોથી સમજાવતી
આપવા મંડી, તે સાર સાર ખાવાની લાલચથી સાંભ-
ળવા લાગ્યો. પ્રથમ તો તે ખીલકુસ વ્યાન આપતોજ નહી;
પણ ખીએ ખીએ લાલચથી મંથરનું ભજન કરવા લાગ્યો.
એવી રીતે રોજ રાત્રીએ ધર્મનો બોધ આપતી હતી.

પીએરથી આવી તે દિવસની રાત્રિ બીતી, એટલે ખીએ
દીવસે પ્રાતઃકાળની પહેલાં વહેલી ઢી, શૌચ વિધિ તથા
દંતધાવન કરી, ઠંડા પાણીએ નાહી, મંથર સહજનામ
મનમાં બોલે છે કે તુરત સાસુ અને નણંદ જાગ્યાં. તેમને
વાસ્તે ઉનું પાણી મૂકી આપ્યું, તથા તે ઉ નાહ્યાં; એટલે
કોટુંખીએ મંથર પ્રાર્થના શરૂ કરી. પછી સર્વ સર્વની શી-
તભાત પ્રમાણે માનસિક અર્ચના કરી રહ્યાં, કે હાથોહાથ
ધરનું કામકાજ કરી આઠ વાગ્યાની અંદર પરવાયાં. આ

વપ્તતે સાસુજીની તેના ઉપર પૂર્ણ મહેરબાની હતી, ને સસરાજીની પણ લગાર ટાઢી નજર થઈ હતી, અને ધણીને ધધિર સાથે અસમાન જમીન જોડલું છોડું હતું તે તૂટવા લાગ્યાથી તેને ઘણોજ આનંદ થયો હતો. એ આનંદ ને વિદ્યાના તેજ ઉમેરે કરવાથી એની કાંતીનો પ્રકાશ પ્રકાશવા લાગ્યો. દશ અગિઆર વાગ્યા કે જમણ તૈયાર થયું. પુરૂષ વર્ગ જમી રહ્યા પછી સ્ત્રી વર્ગ જમી રહ્યો. પછી વાસણ કુસણ માંજ, એકવારો કાઢી નાંખી રસોડું ઘાઘધાઘને સાફ કર્યું, એટલામાં એક વાગ્યાનો વપ્ત થયો. પછી પાણીપાણી કુવેથી લાવી પાણીઆંઝ બર્યા પછી દળવાને વારતે દયાણું કાઢ્યું. તેને સ્વસ્થ કર્યા પછી સરસ્વતીમાઈએ ડાંગર કાઢી ઝાડકી, ને તે ખાંડવા બેઠી. તેને સાસુએ મદદ કરવા ઘણીએ આગ્રહ કર્યો, પણ તેમને ના કહે. છેવટ ખીજીને સાસુએ સાંબેલું ઝાલવામાં મદદ કરી, તેની આમન્યા ના લોપાયાથી તેને ઉઠાડી શકી નહિ. સાસુ અને વહુએ મળીને બે મણ ડાંગરનું એક વારીજ બે કલાકની અંદર કરી નાખ્યું; પછી તેટલી જડી તથા ઝાડકી તેમાંથી ચોખ્ખા, કણકા, કુશકા અને ફોતરાં જીરું કર્યાં, પછી શીવણ ભરત કરવા બેઠી. એટલામાં દિવસ અસ્ત થવા લાગ્યો, એટલે સાંજના ખાવાને માટે સામગ્રી તૈયાર કરવી પડી. પછી વાળુપાણી કરી પરવાર્યાં કે નિત્ય વાર્તા કરવાનો વપ્ત થયો, માટે તે કરવાનો પ્રારંભ કરેછે, એટલે સર્વ બાઈઓની ઠઠ જામી. એની વાર્તા સાંભળવાને સ્ત્રીઓ ઘણીજ આતૂર હતી. તથા કેટલીક સ્ત્રીઓએ તો પોતાના સ્વામી આગળ એની એટલી બધી સ્તુતિ કરી હતી કે તેમને તેનું બાપણ સાંભળવાની

ધણીજી ઉત્કંઠા થઈ હતી. એ સમયમાં સાસરામાં વહુ થઈને આવેલી બાઈએ બીજાને એ ન બતાવવું, એવો ધારો હતો. અને જીવાની ભરેલી અવરથા તેથી તેના દર્શનનો લાભ સારા પુરૂષોને પણ મળતો નહી, માટે તે સર્વ નિરાશ થતા હતા; અને વાર્તા સાંભળવાની અતિ-શય ઉત્કંઠા માટે તેવા પુરૂષો સરસ્વતીબાઈના પાડોશી પાડોશીને આજીજી કરી તેમના ઘરમાં પહોરવાર પહેલાંના ભરાઈ બેસતા હતા. જેમ આતક પક્ષી વરસાદની રાહ જોઈને બેસે તેમ ધણીખરી બાઈઓ તેની રાહ જોતી હતી.

પંડિતજીની પુત્રીએ આવી પ્રથમ વૃદ્ધોને પ્રણામ કરી, તેમની ક્ષમા માગી આખ્યાનનો આરંભ કરવા માંડ્યો. એના વ્યાખ્યાનનો સારાંશ એ હતો કે પતિ-વૃત્તા સ્ત્રીએ પતિને પરમેશ્વર જેવો માનવો, છાકરાંએ તેમના માખાપને પવિત્ર તીર્થ માની ઇશ્વરરૂપ ગણવાં, અને ગર્વ રાખવો નહી, જે ગર્વ કરે તે પતિત થાયછે અને તેનો અહંકાર હમેશાં રહેતો નથી. તેમ માખાપની સેવા ન કરતાં તેમની અવસા કરનારા પણ મહા પાતકના ભોગરૂપ થઈ પડે છે. આવાં કર્મ કરનારા આજી એટલા શૂરામાં શૂરા, દ્રવ્યવાનમાં દ્રવ્યવાન અને જ્ઞાન માર્ગમાં ખસીવેતા હોય, પણ તેમનું પાપ જલ્દી નથી, ને અનિમાન રહેતું નથી. તે બાબત મહાભારતના પુરતકમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને બોલે આપી જ્ઞાનવાન કરેછે, તે ગાથા કહાડી. કહેવાની શૈલી અને ભાષણમાં શબ્દના રસ અલંકાર એવી વ્યવસ્થાથી વાપરતી હતી કે સઘળાં તેની સામુજ જોયા કરે. ઈશ્વરનું ડોહું સરખું કે આજસ પણ આવે નહિ.

સમજાઈ ઓતાજનો છક્ક થઈ ગયાં.

મંગળાચરણમાં પ્રભુની રત્ન કીરી પછી વકૃત્વનો ગાથા વીષય ચલાવ્યો અને મહાભારતનો સંબંધ બતાવી કહ્યું કે લોમથઋષિ મહા તપસ્વી હતા, તેમણે કેટલાંએક વર્ષ વીતી ગયાં, તોપણ ઉગ્ર તપ છોડ્યું નહિ તેથી ધંદ્રાદિ દેવને પણ ભય ઉત્પન્ન થયું, કે મારા ધન્દ્રાસનની ઉચલપાથલ થશે. એવામાં મહા તપથી ઋષિ જાગી ઉઠ્યા. એ તપના જોરથી તેમનાં નેત્રમાંથી પ્રકાશનાં કિરણો નીકળવા લાગ્યાં એટલામાં તેમની નજર એક વૃક્ષ જેના ઉપર કપોત કપોતિની બેઠેલાં હતાં તે તરફ ગઈ. તેથી નેત્રના તપના જોરને લીધે પ્રકાશની જવાળા નીકળી, તેથી બંને બળીને બરમ થઈ ગયાં. તે વખતે ઋષિને અહંકારરૂપી અધંકારે છાઈ ઘીધા, માટે મનમાં કહેવા લાગ્યા કે આજ સુધી તપશ્ચર્યાની વાર્તા સાંભળેલીછે, પણ મારા જેવું તપ કરનારા દુનિઆમાં થોડાજ થયા હશે. એમ તપ કરવાથી મનોવિકારનો લય થયો જોઈએ, અને શાંતતા આવવી જોઈએ, તેને બદલે ઉલટી મનોવૃત્તિમાં ક્રોધનું પરીબળ થયું. સ્વાભિમાન કરનારાનાં અભિમાન રહ્યાં નથી, રહેતાં નથી, ને રહેનાર નથી એવા ઘણા દાખલા ઇતિહાસોમાં, પુરાણોમાં, પ્રસ્તાવિક વાર્તાઓમાં તથા હાલના સમયમાં પણ લક્ષ પૂર્વક અવલોકન કરીએ તો જણાઈ આવેછે. પુરાણોમાં ને ગાથાઓમાં જોઈએ છીએ તો આ ઋષિ-રાજનો દાખલો ઉત્તમ પ્રકારનો આપણા જેવા પામર પ્રાણીને અતિ બોધ રૂપે, એમ કહેવામાં લગાર પણ વાંધા નથી. આ જગતમાં ફરતી ફરતી જાયા દેખવામાં આવેછે, કેમકે સવારના પહોરમાં જે વખત સૂર્યોદય

થાય છે, ત્યારે નિરીક્ષા કરીએ તો આપણી છાયા પશ્ચિમ
 તરફ જે પડે છે તે માટી દેખાય છે, ને પછી નાની
 થતી થતી છેક મધ્યાન્હે પગની નીચે આવે છે તેથી
 દેખાતી નથી; તેમજ આ દેહની પણ ખાલ્યા, યુવા ને
 વૃદ્ધા એવી મુખ્ય ત્રણ અવસ્થા છે; સૂર્યનો પણ અસ્તોદય
 આપણે દેખીએ છીએ; તથા મહાસાગરના પાણીમાં ભરતી
 ઝોટ થયાજ કરે છે; મહા મહા સમર્થ રાજાઓ રાજપાટ
 ખોઈ બેઠાલા તે આપણા જાણવામાં છે; અને જેઓ કુંઈ
 પણ ગણતરીમાં નહોતા તેવા સમ્પસો રાજપાઠ પામ્યા છે.
 શાલીવાહન કુંભારનો દીકરો હતો તે છતાં પણ અકલ્પની
 રાજા થયો છે. દ્રવ્યપણ રિચર રહેતું નથી એવું છે ત્યારે
 કાયાનો, માયાનો, પરમાનંદનો, સામીપ્ય મુક્તિનો કે
 મોક્ષનો અહંકાર લાવવો એ મિથ્યા છે. દુનીઆની સર્વ
 વસ્તુ નાશવંત છે, કેમકે કલ્પું છે કે “જેનું નામ તેનો
 નાશ” એ સમગ્રું આ ઋષિના દાખલાથી સ્પષ્ટ સમ-
 જાય છે. આવાં જ્યારે વાક્યખાણુ સાંભળ્યાં, કે પુરૂષ વર્ગ
 પણ દિંગ થઈ ગયો અને અરસ પરસ કહેવા લાગ્યા કે
 ધન્ય છે તેની વિદ્યા, જ્ઞાન, ડહાપણ, વકૃત્વ શક્તિને
 તથા ધર્મનિષ્ઠપણાને. આવીજ ખામીઓ પુરૂષને બોધ
 આપી શકે છે. સાક્ષર પુરૂષના જ્ઞાન સાથે એના જ્ઞાનનો
 મુકાબલો કરીએ અને જોળીએ, તો ભાગ્યેજ આવા
 પુરૂષો જડી આવે; તે સ્ત્રી વર્ગમાં તો હાલમાં ઘેઈ છેજ
 નહિ, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કેટલાંક એવું કહેવા
 લાગ્યાં કે આપણે વેપોનાં વેપો થયાં કથા સાંભળીએ છીએ,
 પણ તે કથાઓનો એક બોલ સરખાએ આપણા -હૃદયમાં
 કર્યો નથી, તેની સાથે આ વ્યાખ્યાન સરખાવીએ છીએ,

તો માલૂમ પડે છે કે તેઓમાં ભાગણી થાય એવું બોલનારા નહિ, તેથી તેના ઉપર મનન ખરાખર થએલું નહિ તેજ છે. જેમ દયા શબ્દ ફક્ત બોલવાથી તેનો ખરો અર્થ આપણા મનમાં ઉતરતો નથી, પરંતુ તેનાં દ્રશ્ય આપીને સિદ્ધતા મનમાં થાય, તો તે અનંતકર્ણમાં ઈસે છે; એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આપણે જે વાંચવું, તે સઘળું મનન કરી ઈસાવવું; પાઠ કર્યાથી કંઈજ થતું નથી; અને કૌલી મહેનત વ્યર્થ જાય છે, માટે મનન થાય તોજ ઉપયોગનું છે.

પેના લોમશરૂપિના મનમાં અભિમાને મજબૂત ધર ક્યું, તે કારણથી તેને જણાયું કે હવે તપની કંઈપણ જરૂર નથી, અને મિથ્યા કાળ કાઢવો બિન ઉપયોગી છે, માટે હવે આશ્રમ ઉપર જઈ કુટુંબકાળીલાને મળવું; એવા વિચારથી પોતાના ધામ તરફ જવાનો માર્ગ લીધો. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ધાર્મિક ઋષિનું ધાર્મિકાશ્રમ આઠ્યું. તે આશ્રમના ઋષિરાજ એ સમયે વિદ્યાર્થી સહવર્તમાન બહાર અરણ્યમાં ગયા હતા, અને ઋષિ પત્નિ ધરની સામગ્રી તૈયાર કરતાં હતાં. તેમણે લોમશ ઋષિને આસન આપી બેસાડ્યા. તે કાળમાં મહર્ષિઓ ગામમાં વાસ કરીને આજ જેમ બાહ્યે રહે છે તેમ રહેતા નહોતા, કેમકે ગામની હવા તેઓ પસંદ કરતાજ નહિ, પણ નદી વગેરે જળાશયની પાસે ઇંડક ને હવાવાળી એકાંત જગામાં વાસ કરતા હતા. નિવાસની જગા મહા વિશાળ અને આસપાસ વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સગવડ વાળી હતી. મંદ્યમાં એક માત્રી જગા વિદ્યાર્થીઓને પાઠ આપવાની તથા તેમનો પાઠ લેવાની હતી, તે પા-

કચાળાના નામથી ઝોળખાતી હતી. ત્યાંજ સર્વ ભણનાર તથા ભણાવનાર વખતના ક્રમ પ્રમાણે બેસતા. હોમ અને ઇન્ધર સ્તવન કરવાની જગા ધ્વજાયદી હતી; રસોઈ કરવાની, અતિથીને બેસવાની તથા સરસામાન મૂકવાની જગા જૂદી જૂદી હતી. આસપાસ પુષ્પના છોડ તથા વેલીઓ અને વૃક્ષોની ઘટા આવી રહેલી હતી, તેથી તે ખાગ બગીચા કરતાં પણ વધારે શોભાયમાન હતી. સમયાનુકુળ આવવાનું અનાજ, શાક, ભાજી વગેરે પાસે બેતર હતાં, તેમાં તેઓજ નીપજાવતા હતા. એવી રીતે જે જોઈએ તે બેતરમાંથી તેમને મળતું હતું. તેમનો ખોરાક સાદો, સ્વાદિષ્ટ, નીરોગી તથા યુક્તિ વર્ધક હતો. ભણાવનાર વિદ્યાર્થીઓને પોતાના પુત્ર સમાનજ ગણતા હતા. ને ભણનાર ગુરૂને અને ગુરૂપત્નીને માતૃપિતા સમાનજ ગણતા હતા. વિદ્યાર્થી પાસેથી કોઈપણ તરફની ગુરૂ દક્ષિણા લેવામાં આવતી નહિ, કેમકે વિદ્યા વેચવી તે એક જાતનું પાપ છે એમ મનાતું હતું. વિદ્યાર્થી ગુરૂના ઘરનું કામ યુક્તમ પ્રમાણે ખુશીથી કરતા હતા. પોતાના પિતા કરતાં પણ ગુરૂ ઉપર અધિક હેત રાખતા, તેઓ ગુરૂનાં ઘાતીઓ ધુએ, તેમના પગ ચાંપે, બેતરમાં ગુરૂનું કામ કરવા જાય, સીમમાંથી લાકડાં કાપી લાવી આશ્રમમાં ગોઠવે, પૂજની સામગ્રી તૈયાર કરે અને હમેશાં તત્પરજ રહે, અને મનમાં ઇચ્છા રાખે જે ગુરૂ કામ કયારે સોંપે. ગુરૂ જે કામ સોંપે, તે તેઓ ધણી ઉલટથી કરે ને પોતે કૃતાર્થ થયા એમ માને. એવી રીતે પોતાના ગુરૂ ઉપર અતિ પૂજ્ય યુક્તિ રાખતા હતા, અને તેમનો કોપ થયો તો આપણું આવી બન્યું, એમ તેમને પરમ્પર જેવા માનતા હતા.

ઋષિપત્ની પણ પોતાના સ્વામીને પરમાત્મા તુલ્ય ગણતાં હતાં. તેમની સેવામાં એટલાં બધાં તો ખડાંને ખડાં રહેતાં કે, સ્વામીની કોઈપણ દિવસ તેમના ઉપર ધનરાજી થતીજ નહી. તેમ બાણનાર વિદ્યાર્થીઓને પોતાના છોકરા કરતાં પણ અધિક ગણતાં હતાં, તેથી તેમની ખરદાશ રાખે, આસના વાસના કરે, માંદા પડે તો તેમની માના કરતાં પણ અધિક વહાલ લાવી આકરી કરે, અને તેમને દુઃખ થાય, તો પોતાના આત્માને દુઃખ થાયછે, એમ માનતાં, તથા તેમની આધા પીધા વગેરેની બહુજ ખર-દુથ રાખતાં હતાં.

પેલા બેસાડેલા લોભશઋષિ મધ્યાન્હકાળે આવેલા, તેથી તેમને બેસાડી મધ્યાન્હકાળની સંધ્યાની સામગ્રી અતિ મન્માન સાથે આપી, ભોજનની તૈયારી કરવા વાસ્તે પાકશાળામાં ગયાં અને ત્યાં સઘળું તૈયાર કરી પતિને વાસ્તે હોમની સામગ્રી તૈયાર કરેછે, એટલામાં ઋષિ પત્નીના સ્વામી બહારથી આવ્યા, અને વિદ્યાર્થી પોત પોતાની જગાએ ગયા, તેથી તેમની આસના વાસના ને પૂજાપાત્રી વગેરેની સામગ્રી તૈયાર કરતાં આશરે અઢી ઘડી થઈ. પેલા મહાત્મા મધ્યાન્હ સંધ્યા કરવા એકલા બેઠા છે, તેમને ધાર્મિક ઋષિ આવ્યાની ખબર રહી નહીં, કેમકે તે આશ્રમને બે બારણાં હતાં, તેમાંના પાછલે બારણેથી ઋષિ પત્નીના પતિ આવ્યા હતા. પેલા લોભશઋષિને ઘણીવાર બેસી રહેવું પડ્યું, અને પોતાના તપનું મહાઅભિમાન તેથી તેમને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો; તે કારણથી પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યા કે અતિથીની આસનાવાસના કરી તેની આધા પીધાની ખબર રાખવી, એ રીતે

મનુષ્યનો સ્વધર્મ છે; તેમાં રૂપિ લોકોનું તો એ મહત્ત્વ
 કૃત્ય કહેવાય છે, અને આ આશ્રમનું નામ ધાર્મિકાશ્રમ
 છે, છતાં આટલી બધીવારે મને એકલાને બેસારી મારો
 અમૂલ્ય કાળ વ્યર્થ ગુમાવ્યો. મારા જેવો અનિયમિત અહીં
 આવવો મુશ્કેલ છે, એમ જાણનાં છતાં પણ મારી અપ્પર
 સરખીએ લીધી નહી, એ ઋષિપત્નીએ સાહે કર્યું નહિ.
 એમ અતિ ક્રોધમાં શ્રાપ દેવાની તૈયારી હતી, ને શ્રાપ
 દેતા હતા, એટલામાં અણસારામાં તે સઘળું ઋષિપત્ની
 સમજી જવાથી તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આવા
 મહાન ઋષિનું અભિમાન ટાળવું એ પણ ધર્મનું એક
 મહાન કૃત્ય છે; એમ વિચારી ઋષિ જેવા શ્યામ દેવાને
 એક બોલ મુખમાંથી ઉચ્ચારે છે, કે ઋષિપત્નીએ પાસે
 આવી તેમને કહ્યું કે મહારાજ હું કંઈ પેલી કપોતીની (હોલી)
 નહિ, કે બળીને ભસ્મ થઈ જઈ. જેમ તમે તપસ્વી છો,
 તેમ મારા પતિ પણ તેમનાં પોતાનાં ષટ્કર્મ યથાર્થિત
 કરેછે, એવા મહાન પતિના આશીર્વાદથી તથા તેમની
 સેવામાં રહ્યાથી હું પણ જરાક ધર્મ કાર્ય સમજીશું, તથા
 આપની સેવામાં મારા સ્વાગી આવ્યાથી તેમની સામગ્રી
 તૈયાર કરવામાં રોકાયાથી આપના મનમાં અનિયમિતી પ-
 રેણા આકરીમાં આમી નજર આવી હશે; તો કૃપા કરી
 મારી અવગણા જનિત તરફ નજર કરી ક્ષમા કરશો; અને
 તેને માટે તમારી મારી માયુંછું તે આપશો. આવા અ-
 સરકારક વચન સાંભળ્યાથી ઋષિરાજ પીપળાના પાનની
 પેઠે છેક જ નરમ પડી ગયા, અને મોં તો તદ્દન લેવાઈ જ
 ગયું અને મનમાં મોટો ક્ષોભ થયો, તેની સાથે એવા
 પણ વિચાર આવ્યો કે મને ધાર્મિક ઋષિ આવ્યાની તો

કંઈપણ થક રહેતો હશે, તો આવતી કાલે આપણે વિચાર કરી તે બાબતનો નિર્ણય કરીશું. એ પ્રમાણેનું વ્યાખ્યાન સાંભળનાર તો તક્ષીનજ થઈ ગયાં હતાં; તેથી આખી રાત્રિમાંથી ફક્ત એક પ્રહરજ રાત્રિ બાકી રહી હતી; પણ કોઈને જાણતું હોતું સરખુંએ આવું નહિ. બાઈના સરકારક બોલવાથી તથા તેની વાણીમાં મધુરતા રહેલી હતી, તેથી પોતાની તેના ઉપર પૂર્ણ આરથા એવી ચોટી કે તે કોઈપણ કાળે ઉખડે એવી હતી નહિ, અને આખા ગામમાં ધેર ધેર ને શેરીએ શેરીએ એની ઘણી સ્તુતિ થવા લાગી. આડોશી પાડોશીને સ્વધર્મ ઉપર ખરી આરથા ચોટી એટલુંજ નહિ, પણ તેના આ વ્યાખ્યાનથી આખા ગામમાં સર્વ બાઈ બાઈ નીતિવાન અને પાર્શ્વર્થિક કૃત્ય કરનાર થયાં; તથા પુરૂષ વર્ગ પણ તેના ઉપર રાજી રાજી થઈ ગયો, અને અરસ પરસ વાતો કરવા લાગ્યા કે આ કોઈ મનુષ્યાવતાર નથી પણ સરસ્વતી પડેજ છે, એમ નેને નેમ કાંચે તેમ તેના વિષે વખાણના શબ્દ બોલવા લાગ્યા. આથી તેની નામનાની સાથે તેના સસરા તીડાજેશી નેનું નામ પણ આખા ગામના સમજી મનુષ્યો જાણતા નહિ, તે પોતાની વહુને લીધે પ્રસિદ્ધ થયા. દેશાવરમાં પણ તીડાજેશીની સરસ્વતીબાઈના પ્રતાપથી ખ્યાતી ફેલાઈ, તેથી ગામ પરગામના લોકો બોલતા જાય કે અહારસા જેવા નાના ગામની પંડિતજીની પુત્રી સરસ્વતીબાઈ નાની ઉંમર છતાં લોકોપયોગી કામ કરેછે એ બહુ સાચું છે. એવી વાત દેશ સુધારકોને માલૂમ પડી કે તેનું નામ વર્તમાન પત્રિકાઓમાં છપાઈ ચુક્યું, અને કેટલાએકોએ તો પોતાના પત્રોમાં સાબાશીનાં સર્ટિફિકેટ ધાલી, તેના ઉપર

રિવકારવાને ઝાકલી દીધાં હતાં. વળી કામ કામ વાર્તાઓ આલી કે હવે અસ્તાનરૂપી અન્ધકારનો નાશ કરનાર સરસ્વતીરૂપી સૂર્ય પ્રકાશિત થયો, માટે ધૈર્યની સ્તુતિ કરો કે હે ભકાવત્સલ, કરુણાકારી, ભવભયહારક ભગવાન એને દિવાલુપ આપી, તેની નિર્મળ વૃત્તિ સદાકાળ રહે, અને એની દ્વારાએ દેશમાંથી અસ્તાનરૂપી લીમીર નાશ પામે એવું કરજો.

મંડળી વિસરજન થયા પછી સૌ પોત પોતાને ડેકાણે ગયાં. અને બાઇએ પોતાના અન્તઃપૂરમાં આવી નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી રહી, કે કાળીદાસ જાગ્યા. તેમની સાથે થોડીવાર ધર્મ સંબંધી વાર્તા કર્યા પછી સરસ્વતીબાઇએ કહ્યું કે હું તમારા તરફના સર્વ વર્તમાન જાણી ચૂકીકું; તેથી માફ મન સંસારની માયાથી આશકિતથી દૂર થાયછે, માટે આજથી હું આપની પાસે રજા માગુંકું, કે મને સંસારની લાલચો છોડીને વિરક્ત રહેવાની પરવાનગી આપશો? કેમકે તમારી આત્મા વગર એ કાર્ય થાયજ નહિ. એ સાંભળીને કાળીદાસ તો ખુશી ખુશી થઈ ગયો, અને ઉત્તર દીધો કે મારી તો છેજ, પણ મારા બાપદાદાની પણ છે. આ સાંભળવાથી મને દિવાળીના દિવસ જેવું લાગ્યું છે, એટલે ચારનો ટકોરો વાગ્યો તેથી ઉઠી નાહીધોઈ ધૈર્ય પ્રાર્થના કરી ધરનું કામકાજ કરી રહેવા આવી, એટલે સામુને નાણુંદ જાગ્યાં. તેમણે ધરનું સર્વ કામકાજ થએલું લીકું. તે જોઈને તેમને તેની ધણીજ દયા આવી અને તેમના મન સાથે વિચાર કર્યો કે તે બિચારી આખી રાત્રિ જાગી છે, અને લોકોને બોધ આપવામાં ધણી મહેનત કરીછે, માટે બાકીનું કામ એને

ન કરવા હેતાં આપણે એકલાંએજ કરવું; એવા ધરાદાથી
 તે ધરતું કામ કરવા મંડ્યાં. તેમને પણ તે સહાયતા
 આપવા લાગી. રસોઈ પાણી થઈ રહ્યા પછી બાઈ બાઈ
 જમી રહ્યાં, ત્યાર પછી સરસ્વતીબાઈએ પ્રભુની રત્ન
 કરી. સાસુજીની મારફત સસરાજીની રજા માગી, ને કહ્યું
 કે મારા ધાર્મિક પિતાજી આ મંસારતું સુખ અલ્પ અને
 તેમાં અતિશય દુઃખ બરી મૂકેલું છે, એમ મને લાગે છે.
 માટે આપ રજા આપો તો ત્યાગી દિક્ષા સેધ જનસમુ-
 હનું રેડુ થાય, એવું કરવામાં માંડે આયુષ્ય ઉપયોગમાં
 લેજા. એ સાંભળ્યાથી સાસુ નાંહુંદની આંખોમાંથી આંસુને
 પ્રવાહ ચાલ્યો અને તેમને અતિશય ખાટું લાગ્યું. એની
 એવી રીતે ત્યાગી થવાની વૃત્તિ જોઈ, તેથી સસરાને
 અતિશય આનંદ થયો. “ભાવતું હતું અને વેદે કહ્યું.”
 એ મુજબ થયાથી અંતઃકર્ણની ખુશી આનંદથી ખતાવી.
 સાસુને નાંહુંદની રજા માગ્યાથી તેઓ કહેવા લાગ્યાં કે
 તમારા વગર અમારું આ ઘર સૂનું દેખાશે; તથા તમારે
 ક્ષીધે અમને જ્ઞાન ને ધર્મ તથા ધર ચલાવવામાં પેંસાની
 મદદ પરીક્ષ રીતે થાય છે તે અટકી પડશે, અને છેવટ
 સાસુએ તો એટલે સુધી કહ્યું કે તમને મહા કષ્ટ છે તે
 હું જાણું છું, પણ અમારે સ્વાર્થ સારી રીતે સચવાય છે,
 તેથી તથા તમારા કષ્ટનો કોઈપણ પ્રકારે ઉપાય નથી, તેથી
 તમારું જૂદાં પડવું અમને વશનું લાગશે એટલુંજ નહિ,
 પણ તું મારી વહુ નથી પણ ગુરૂં; એમ હું અંતઃકરણથી
 માનુંં. ત્યારે સરસ્વતીબાઈએ કહ્યું કે હે પવિત્ર સાસુજી
 તમારે આટલો ખલો રનેહ જોઈ મને ખુશી ઉત્પન્ન થાય
 છે, અને આજથી ત્રણ દિવસ પછીથી મારે પીએર

જાહે, મારો ધારણો હેતુ પાર પાડવાનો આરંભ કરીશ. આ સંસારનો ત્યાગ કરી મારે કંઈ ખેલા લોભશ ઋષિની પેઠે અરણ્યમાં તપ કરવા જવું નથી, પણ આપણી સ્ત્રી જાતિના બહા સાઈં માઈં પોતાનું તન, મન અને ધન સહીત આણુબ્ય અર્પણ કરીશ. એમાં મારે પોતાનું કે પા-રકું, દેશી કે વિદેશી, ગાંડું કે ડાહ્યું, માટું કે નાનું કંઈ ગણવું નથી. હરેક રીતે આ સંસાર કાર્યમાં અને આલતા ધર્મ કાર્યમાં જે સ્થિતિ આણેછે, તેની ઉત્તિ થાય, એજ મારો ઉદ્દેશ છે, અને એ કામમાં પહેલી બગવાનની અને ખીજી આપના જેવાં વડીલોની સાદ્વતા માયુંછું, કે જે તે પ્રકારે દેશની અખળા જાતિના સુધારાનો પ્રસાર થાય ત્યાર પછી આ દેહનો નાશ થાય તો સાઈં. સા-સુએ કહ્યું કે બાઈ તને બગવાન સાદ્વ કરશે, કેમકે એ હમેશાં રૂડાં કાર્યમાં સાદ્વ થમા વગર રહેતા નથી; પછી ધરતું કામકાજ કરી પરવાર્યા કે રાત્રિ પડી, એટલે પાકું બાપણ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનારાનું કહેણ આંચું, એટલે સાસુએ સર્વને કહ્યું કે આજ બંધ રાખી કાલ બા-પણ કરવાનું કરાંચું છે, તેથી આખા ગામમાં વાર્તા આ-લી. પછી ખીજે દિવસે રાત્રિએ સાસુએ આંગણમાં ઘણી સારો યોગ કરી રાખ્યો; તે પ્રમાણે ખસે ત્રણસે બાઈ-આએ આજીજ સાથે કહાવી માકલ્યું કે અમારે વાસ્તે બેસવાની સોઈ કરજી. અમારે એ સુંદર બાપણ અં-તઃકર્ણથી સાંભળવું છે. તેમ મહાનૂ વૈદિક, શાસ્ત્રી, પંડિત વગેરે અડક વાળા પંદર વિશ વિદ્વાનોએ તથા અવસ્થાએ પહોચેલા ધરડા પુરૂષોએ વિનતિપત્ર માકલ્યાં હતાં, તેમાં જણાંચું હતું કે, એ બાઈ અમારે દીકરી જેવી છે, અને

જીવાન વિદ્વાનોએ દર્શાવ્યું કે બહેન રૂપ છે, માટે અમારા પુરૂષ વર્ગને બેસવાનો જોગ કરવાની મહેરબાની થાય તો સારૂ અને તે સ્વીકારશે તો મહોટા પાડયશે. એ ઉપરથી સરસ્વતીબાઈની સાસુએ પુરૂષ વર્ગને બેસવાને બારતે વાં-
સની ઝીણી સોઠીઓને। પડદો તણાવી રાખી, જાજમ પાથરી જગા રોકી રાખી હતી. હાકેમ તરફથી બંદોબસ્ત રાખવાની સોઈ કરી રાખી હતી. વાળુપાણી કરી વહેલાં વહેલાં પરવારી ફળિયાની બાઈડીઓએ પાથરણાં બા-
થરણાં પાથરી જગા સાફ ચંદની જેવી કરી રાખી હતી. તેમાં આશરે ૩૦૦ બેરાં તો સરસ્વતીબાઈની સાસુના આવ્યા પહેલાં બરાઈ ગયાં હતાં. એમની રક્ષા કરવાને આમ્રાદનો સરકારી હાકેમ વેળાસર આવ્યો હતો, અને ચોક્કી પહે-
રાનો સારો બંદોબસ્ત રાખવા વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી, તથા પોતે બાપણ પૂરું થતા સુધી ત્યાંજ રહેનાર હતા. પુરૂષ વર્ગમાં પણ આશરે ૮૦-૮૫ જણ વૃદ્ધ વયના ને વિદ્વાન હતા, ને કેટલાક જીવાનીઆને તો બિચારાને પા-
ડોશીઓના ઘરમાં બરાઈ રહીને બાપણ સાંભળવું પડ્યું હતું, કેમકે હાકેમની સખત મના હતી કે જીવાનીઆથી તે ઠેકાણે આપું પણ દેખાય એવી રીતે ઉભું રહેવાયે નહિ. એવી રીતે આશરે ૪૦૦ પાંચસે આદમીની મદની બરાઈ છે, તેમાં બાઈએ આવી પ્રથમ વૃદ્ધિને નમન કરી ઇશ્વર સ્તુતી કરી.

यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्यैष महिमा भुविदिव्ये ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा भानन्दरूपममृतं यद्वि भाति ॥

અર્થ:-જે સામાન્ય રૂપથી અને વિશેષ રૂપથી સર્વ વસ્તુ ઓ જાણે છે, બૂસાકમાં તથા છુ ષાકમાં જેનો મ-

હિમાલય; જે આનંદરૂપથી, અમૃતરૂપથી, પ્રકાશિત છે; તેને
 સાતદ્વારાએ ધીર મનુષ્યો સર્વત્ર જુએ છે. એવા મહા
 પ્રભુને અભિવંદન કરી, તમારી મરજી પ્રમાણે ધર્મ સં-
 બંધી વિષય ઉપર વાખ્યાન આપવું શરૂ કરે છું. હે
 મારાં આર્ય વહાલાં તિર્થસ્વરૂપ અને ભાંડુઓ આ દુ-
 નીઆમાં ચીરકાળ કોઈ રહ્યું નથી, રહેવું નથી, અને રહે-
 નાર પણ નથી એવું જાણ્યા છતાં; આપણે આ દુની-
 આમાંથી જન્મ્યે તે વખતની તૈયારી સારું કેટલી સંભાળ
 લેઈએ છીએ. તેજ સંબંધી દરેક જાણે મથાસ્થિત વિચાર
 કરવો જોઈએ; કેમકે આ કાની દુઆનીમાં ફક્ત ચાર
 દિવસના ગામતરાને સારૂ ભાવુ બાંધી રાખી પહેલેથી
 તેની તૈયારી કરી રાખીએ છીએ. જે ગામમાં જન્મ્યે
 છીએ, ત્યાં સાધનની જોઈ નથી; અને ઉતરવાને અ-
 નુકૂળતા હોય છે. તેના માર્ગ જાણીતા હોય છે અને ત-
 મામ વાતથી વાકેફ હોવા છતાં, જે ઠેકાણે જવું હોય,
 તેને માટે પ્રથમથી સોઈ કરી તેને માટે જોઈતા નાણા-
 ની અને માણસની મદદ લેઈએ છીએ, એટલુંજ નહિ
 પણ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાંએ બગવતની મદદ માગીએ
 છીએ, તો મૃત્યુ પછીની લાંબી મુસાફરી કે જે મુસા-
 ફરી પૂરી કર્યા પછી ખીજી કરવી રહેતી નથી; જે અક્ષ-
 યધાએ જવું છે, એના જેવું સુખ અને શાંતિનું ધા-
 મ ખીજું નથી, અને જ્યાં અનંતકાળ સુખી સુખ, સુખને
 સુખજ છે તેવી મુસાફરીને વાસ્તે કેટલો ને કેવો વેત
 કરી રાખવો, એ સમજાવી સહજ સમજી શકાય છે. આવી
 અજાણી અને જાણી મુસાફરીને વાસ્તે કરોડો દિસે
 પણ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. એજ મનની, તનની

ખબર સરખીએ પડી નહિ, અને આ સ્ત્રી કપોત, કપોતીનિ
 મરી ગયાની ખબર જાણે છે, એ ઘણીજ આશ્ચર્યકારક
 વાર્તા છે, માટે આજથી જેમ ગુરૂ દત્તાત્રેયે ઘણા ગુરૂ
 કર્યા છે એ ખરૂં સમજાયું છે. એ કારણથી આ બાઈ
 મારી માટામાં માટી ગુરૂ છે, માટે તેને અગમ નીગમની
 ખબર આટલી બધી શાધી પડી છે, તે પૂછવું જોઈએ.
 એમ ધારી તેમને પૂછ્યું કે આપને આવી અગમ નીગમની
 ખબર પડી, તે જાણીને તમને મારાં ગુરૂ કર્યાં છે, માટે
 પ્રાર્થના કરી કહું છું કે કપોત કપોતીનિ મરણ પામ્યાની વાત
 જાણી તમારા જાણવામાં આવી, તે કૃપા કરી કહો? એના
 જવાબમાં બાઈએ કહ્યું કે હે કૃપાસાગર મહર્ષિ ભિક્ષાને!
 કાળ થઈ ગયો છે, માટે આપ જલદી તૈયાર થાઓ,
 જમ્યા પછી હું હકીકત કહીશ. પછી ઋષિરાજ રનાન
 વિધિ કરી તૈયાર થયા, કે ઋષિપત્ની અને તેના સ્વા-
 મીએ વિદ્યાર્થી સહવર્તમાન અનિયિની અર્ધ પાશ્વ
 ગંધાક્ષત, પુષ્પ, ચંદન ઇત્યાદિ વડે પૂજા કરી;
 પછી ભિક્ષા કરાવી. આવેલા પરાણા ઋષિની પેલી સ્ત્રી
 એ માર્મિક વાત જાણી, તેથી જે આશ્ચર્ય લાગ્યું તેની
 ચિંતામાંને ચિંતામાં ખવાયું નહિ, તો પણ તે ઋષિને
 ઋષિપત્નીએ અત્યાગ્રહ કરી ખવરાવ્યું. પછી મુખવાસમાં
 પાન સોપારી આપ્યાં. બે ઘડી બેઠા હાસ્યવિનોદની
 વાતચિત કરી પરવાર્યાં, એટલે પેલા ઋષિએ ઋષિપ-
 ત્નીને કહ્યું, કે હવે પેલા ખુલાસો કરીને મારા સંદેહ
 દૂર કરો તો સાહે? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, હે મહા-
 રાજ આપના પ્રશ્નનો ખુલાસો કરવાને હું અબળા અ-
 સમર્થ છું, પણ તમારા સંદેહનો સંબંધો ખુલાસો અહીંથી

પાંચ જોજનપર નર્મદા નદીની ઉપર તરફના ત્રે ઉપર શુક્લતિથ ક્ષેત્રની પાસે તિવ્રતા નામ ગામમાં એક ધર્મવ્યાધ રહે છે તે કરશે, તો તમને લગાર પણ સંદેહ રહેશે નહિ. એવું સાંભળ્યું ત્યારે ઋષિને અતિ-શય એવ થયો, કે મારા જેવા તપસ્વી ઋષિને ઉપદેશની વાત ધર્મવ્યાધ જેને જગત્ પણ નીચ માને છે તે કરશે, એ ઘણીજ નવાઈ જેવી વાત છે. મેં આટલાં આટલાં તપ અને વૃત્ત કરી કાયા ગાળી અને બાળી, તેના મનનું સમાધાન એટલે મને રચાનું નિવારણ એ માંસ વેચનારો કરશે, એ ઘણીજ અકસોસની વાત છે એમ નિઃશ્વાસ મૂકે છે; અને મનમાં ધર્મવ્યાધને મળવાની એટલી બધી આતુરતા થઈ ગઈ છે કે જો પાંચા હોય તો આને આ ક્ષણે ઉડીને તેની પાસે જઈ, ને પૂરો પાર લેઉં. એવી ધારણાથી ઋષિ પૂછતા પૂછતા આત્મા ને શુક્લતિથ ક્ષેત્રમાં આવી નર્મદા સરિતામાં સ્નાકરી પ્રાતઃસં-ધ્યા કરી શુક્લેશ્વર માહાદેવનાં દર્શન કરી તિવ્રતાગામ-માં આંબ્યા, અને લોકોને ધર્મવ્યાધની અબર પૂછી. લોકોએ એના ઘરની એકાણી અતાવી, તે પ્રમાણે બતાવેલ ટુકાણે તે ગયા ત્યારે ધર્મવ્યાધ તેમને સાચા મળ્યો. તેણે ઋષિને સાષાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને કહ્યું કે મહારાજ આપને ઋષિપત્નીએ માકલ્યા, એ ખરું છે. તોપણ આપે મારી દુકાન આગળ આવવું નહિ જોઈએ; કેમકે હું નીચ કૃત્ય કરનારો નીચ જાતિ છું; તે મારા નામ ઉપરથી આપને જણ્યું હશે, માટે મહારાજ હું મારું કૃત્ય કર્યા પછી હું આપની સેવામાં હાજર થઈશ. પેલા સાચા પાણીનો કૂવો છે તે સ્થળે લીમડાના ઝાડ નીચે આપ

વિદ્યાંતિ સેથા. ખરાબર નવને ટકારે આપની પાસે સેવક હાજર થશે એમ કહીને તે ગયો. તે ખરાબર નવ વાગે દુકાનેથી ઉઠી ઋષિની પાસે પરભાર્યો જઈ તેમને પોતાને ધેર લાવ્યો, અને ધરની પાસે વૃણશીનું વન હતું ત્યાં આગળ સ્વચ્છ ને પવિત્ર જગા હતી, તથા આસપાસ લીમડા ને આંબાનાં વૃક્ષો હતાં, ત્યાં ઋષિ મહારાજને બેસાડ્યા. પછી ધર્મવ્યાધ નાહી ઘોષ ભગવત બજાવ કરી પોતાનાં માબાપની આત્મા લેઈ, રસોઈની સામગ્રી તૈયાર કરવાને તે રાકાયો અને ઉપજેલા પેસા માબાપની આગળ લાવીને મૂક્યા. તેમાંથી ચોખ્ખડીઆત રસોઈ કરાવવાને માટે ઋષિનું વૃતાંત કહી, તેમની સરભરા કરવા વારતે તેણે માબાપની પરવાનગી લીધી, અને સરસામાન લાવી ઋષિજીને રસોઈ કરાવવાની ધણીજ આજીજી કરી; ત્યારે તેણે બોલ્યા કે અહીં પાસેજ જ્યોત્સ્વના રસ્તા ઉપર મહારૂદ્ર નામ જગા છે, ત્યાં બ્રહ્માનંદ મહારાજનો આશ્રમ છે; ત્યાં જઈ ભિક્ષા કરીશ. તમને ખબર તો હશેજ કે અમે ઋષિ મુનિ સોકો એકજ વખત જમીએ છીએ, અને અમારા ઋષિ લોક સિવાય ખીજ કોઈનું પણ લેતા નથી, માટે તમે કહો કે ઋષિપત્નીએ જે ખુલાસા વાસ્તે મને જાકલ્યો છે તેનું શી રીતે છે? એ મર્મ મને જલદીથી બતાવો, તો હું મારી મધ્યાન સંધ્યા મહારૂદ્રમાં કરી ભિક્ષા લેઈશ. પછી ધર્મવ્યાધે કહ્યું કે હું મારાં અપંગ માબાપની સેવા ચાકરી કરવામાં, તથા તેમનું મન સાચવવામાં ઘણો કાળ રોકું છું, અને તે સિવાયના વખતમાં કેટલોક કાળ મારા ધંધામાં રોકું છું, તે ધંધામાં ડૂક કપટ ખીલકૂલ કરતો નથી એમાંથી પરવાર્યા પછી બાકીનો કાળ

પ્રભુ ભજન, સ્તવન, કીર્તન, ઇત્યાદિમાં ગાળુ છું. કોઈક દિવસ કોઈ મહાત્મા મળે તો તેની સાથે ધર્મ ચર્ચામાં મારો કાળ જાય છે. આવા નિયમથી તથા ભગવતની કૃપાથી અને મારાં માયાપના આશીર્વાદથી મને અગમ નિગમ સૂત્ર છે. એનો ખરો આધાર પીતૃ ભક્તિ છે. તેમજ ઋષિપત્ની પોતાના સ્વામીને પ્રભુ વૃત્ત્ય અંતઃકર્ણથી માને છે અને તેનો મુખ્ય ધર્મ પતિને સંતુષ્ટ રાખવાનો છે; અને તેને પોતાના એ મહદ્ કૃત્યમાં અભિમાનનો અંશ સરખાએ નથી, તેથી તે સદ્વિચારના સંસ્કારવડે ભૂતકાળમાં થએલી વાત જાણી શકે છે, એ સિવાય અગમ નિગમ સૂત્રવાનું અન્ય કારણ નથી. આપે તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો તે માત્રી અલ્પ મતિ પ્રમાણે મને લાગે છે કે યોગ્ય નહોતો. આપ મહાન તપસ્વી આત્મા પરમાત્માને સ્વતઃસિદ્ધ ઓળખાવનાર મહા સમર્થ છતાં ક્રોધ જોવા અતિ હાનિકારક વ્યાધિ આપનામાં પ્રવેશ કરે, તો આ કુનીઆનું હાંધું વળે ને જગત પ્રવાહ ઉલટું ચાલે. માટેજ બાઈએ આપને આટલી ખબી તસ્દી પાડી. અહીં મારા જોવા નીચની પાસે જાકલ્યા છે માટે આપને ખડેલી તસ્દીની હું એ બાઈની તરફથી માત્રી માચું છું.

આવું સાંભળ્યાથી ઋષિને અતિ હર્ષ થયો, અને હર્ષથી કહ્યું કે બાઈ ધર્મવ્યાપ્ત તમે પણ મહાત્મા છો, કેમકે જોની અન્તઃકર્ણથી સંસાર ઉપર આસક્તિ નથી, જો પરમશ્વર પ્રિત્યય કર્મ કરે છે, અને નીતિસ પુરેપછે તે મહાત્માજ છે, માટે બાઈએ આટલે સુધી જાકલ્યો એ મારા ઉપર માટે ઉપકાર કર્યો છે. એવું કહી ઋષિ પોતાને પંચે પાળ્યા. તેમને ગામના સિમાડા સુધી મૂકી

આવી ધર્મવ્યાધ પાછો આવી સ્નાનવિધિ આટોપી મા
બાપને નવરાત્રી ધોવરાત્રી રસોઈ પાણી કરી, તેમને ખવરાવી
ભગવદ્ ભજન કરવા બેઠો. તે થયા પછી પોતે આમ કરી
સ્વસ્થ થઈ માબાપના પગ ચાંપતો જાય, ને ઈશ્વર તરફ
ધ્યાન રાખી, તેના ઉપકારનું કરી કરીને મનન કરતો જાય.
એ પ્રમાણે દિવસે દિવસે તેની વૃત્તિ નિર્મળ થતી ચાલી,
તેથી આખરે તે મહાત્મા બન્યો; એનું મૂખ્ય સાધન ભ-
ગવદ્ ભજનજ હતું.

ઋષિરાજ ધર્મવ્યાધ તરફથી નીકળી બ્રહ્માનંદ ઋ-
ષિના આશ્રમમાં આવ્યા; તે વખત બ્રહ્માનંદ ભગવત
ભજનમાં બેઠા હતા, તેઓ સંગીત તથા યોગશાસ્ત્રમાં
એવા તો સમર્થ હતા, કે તેમની ખરાબરી તે કાળમાં ડોઈ
કરી થકતું નહી. તેમણે હઠ પ્રતીપિકા અને યોગસૂત્રનાં
પુસ્તકો બતાવ્યાં હતાં. અને પરમપદ બોધિની નામે સા-
રાંશરૂપ લઘુ પુસ્તક પ્રગટ કરીને યોગ શાસ્ત્રની ક્રિયા કરી
બતાવતા હતા. તેમણે ઋષિને બે ત્રણ દિવસ રાખી તેમની
આગતા સ્વાગતા સાથે યોગ શાસ્ત્રની કેટલીક ક્રિયા કરી
બતાવી, અને તેમનું મન આનંદમાં રહે, તે માટે તેમણે
સંગીત શાસ્ત્રમાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં કેટલાંક પદ નવાં કરી
વાદ્ય યંત્રની સાથે ગાઈ બતાવી, આનંદ પમાડ્યા. એવી
રીતે રમત ગમતને જોઈ તેમની વૃત્તિ શાંત થઈ, સત્ગુણ
સ્થાઈ રહ્યો. આ ગાથા ઉગરથી સમજ્યું જોઈએ કે ગચ્છ
તેવો રાગી, અજ્ઞાન, અને નપુંસક પુરૂષ હોય, તોપણ
પત્નીએ તેને પરમધર રૂપ માનવો, અને તેની આત્મામાં
રહેવું. એવી રહેણીવાળી બાઈને દેવ, દેવી, માતા, મ-
હાદેવ, કે ખીજા ડોઈપણ દેવની પૂજાની જરૂર નથી. જા-

રામાં માટે દેવ તેનો પતિજ છે, એમ નિશ્ચય હસવું નેહ્યું. છાકરાને તેમનાં માઆપ તેજ તેમનાં સર્વ પવિત્ર તિર્થ છે, તેથી તેમને તિર્થ રૂપનું વિશેષણ આપવામાં આવેછે. તે ઉપરથી નિશ્ચય જાણાયછે કે ગમે તેવા ધર્મર ભજનમાં રાત્રિ દિવસ ઉપાસના કરતા હોય, સદગુણમાં એકો ગણાતા હોય, પણ એ માતૃ પિતૃ ભક્તિ રહિત હોય, તો તેનું સઘણું ધર્મ કૃત્ય મિથ્યા જાયછે. જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, અને જાણ્યાવસ્થામાં અજ્ઞાન હતા, તે વખતે પાલણુ પોષણ કરી માટા કર્યા, તેનો બદલો આપ્યા બવસુખી નિરંતર તેમનીજ આકરી કર્યા કરીએ, તોપણ વળવાનો નથી. તેમણે લીધેલી એક ઘડીની બરદાશ આપણા આપ્યા જન્મભારાની તેમની આકરી બરાબર છે, માટે એ કહેવત ખરીછે કે “છાં કછોં થાય પણ માનીતર કમાનીતર થાય નહિ.” માતાના -હૃદયમાં પરહિત બુદ્ધિ રહેલી હોયછે, અને એ પરહિત બુદ્ધિ સમાજક સુધારણુ તથા ધાર્મિક સુધારણુમાં ઘણીજ ઉપયોગી છે. માટે આપણું બુદ્ધિ કરનારનું પણ સાં કરવું, એ ઉત્તમ ગુણ છે. તે વિષે સંસ્કૃતમાં કહેલું છે કે,

“આર્યા”

સુનનો ન યાતિ વૈરં, પર હિત બુદ્ધિ વિપત્તિ કાલેપે;
છેદેડપિ ચંદન તરુઃ સુરભયતિ મુલં કુઠારસ્ય. ॥ ૧૥

અર્થ—વિપત્તિનો સમય આવ્યા છતાં પણ પારકા હિતને ધરજનાર સજ્જન પુરૂષ શત્રુની સાથે પણ વૈર રાખતા નથી, જેમ કુહાડો સુખડતા ઝાડને કાપે છે તોપણ તે તેને સુવાસિત કર્યા મિલાય રહેતા નથી, માટે હે મુરબ્બી માતાજી અને બહેનો આ કહેલી ગાથા ઉપરથી તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું. મારા કહેવામાં

અને જ્ઞાનની નખખાઈ છે, અસાધ્યપણું છે, અને અધર્મનું સ્થાન છે. આ સંસારિક સુખ અલ્પ અને ધુમાડાના ખાચકા જેવાં છે, કેમકે કિશનદાસ નામના કવિએ પોતાની બહેનના મર્ણુનુસાર બાવન કવિત કરેલાં છે, તેમાંના એક કવિતમાં કહ્યું છે કે:-

જિવત જરાસા દુઃખ જનમ જરાસા તાપે ડરહે ખરાસા
કાળ શીરપર ખડાસા હે;

કોઈ ખિરલાસા સો જીવે દો પચાસા અંતે બનખિચ
ખાસા યહ ખાતકા ખુલાસા હે;

સંધ્યા કાસા વાન કરિવર કાસા કાન ચલદલ કાસા પાન
અપલાકાસા ઉજાસા હે;

એસા સાર હાસા તામે કિશન અનંત આશા પાનીકા
પતાસા તૈસા તનકા તમાસા હે. ॥ ૧ ॥

અર્થ—જીવવું થોડું તેમાં દુઃખ જનમથી તે વૃધાવસ્થા સુધીનું એવા દુઃખમાં કાળ માથા ઉપર ઉભો રહ્યો છે તેનો ડર, કોઈ ભાગ્યશાળી હોય તે સો વર્ષ જીવે; અને અન્તે તો વનમાં (ચિતામાં કે પોરમાં) વાસ કરવાનો છે મતલબ કે શ્મશાનમાં સુવાનું છે. સંધ્યાકાળનું જે ટકું અજવાળું તેટલુંજ જીવવાનું અજવાળું છે, હાથીના કાન જેવું સ્થીર રહેવાનું છે, પીપળાના પાનની પે-
ટે ટકવાનું છે, વિજળીના અજવાળા જેટલો આ સંસારનો સાર છે; તેમાં કિશનદાસ કહે છે કે આશાનો તો પારજ આવતો નથી. પાણીના પરપોરા જેવોજ આ શરીરનો તમાસો છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે દેહની એવી સ્થિતિ થવાની છે. માટે આ જીંદગી પછીની મુસાફરીને સારૂ ધર્મ સંખંબી જ્ઞાનનું ખાવું અથવા બાવું

કરી રાખવું જોઈએ. એ ધર્મ અંથવા કર્તવ્ય કર્મમાં દિવ-
સે દિવસે મનુષ્ય ઉતરતા જણાય છે; અને અનાચારને
આચાર ને આચારને અનાચાર માનતા જાય છે. એ
રીતે આ દેશની પવિત્ર ધર્મ સંબંધી સ્થિતિ એક પછી
એક એમ આક્રમી આવ્યાથી ઘણી માઠી થતી જાય છે,
એમ કહીએ તો તે ખોટું કહેવાય નહિ. આ ગૂજરાત પ્રાં-
તમાં પાળાંડી અને પ્રપંચી લોકોએ વહેમરૂપી જાળ એ-
વી તો સજ્જડ પાથરી છે કે તે જાળમાં બાળ્યશાળી હોય
તેજ આવ્યા વગર રહે છે. તેનું કારણ દેશની ઉન્ન-
તિનું ખરૂં સાધન સ્ત્રી છે; તેમની સ્થિતિ, જેમ સંસારી
કામમાં ઉતરતી છે, તેમ ધર્મ સંબંધી કાર્યમાં તો વધારે
વંચારે ઉતરતી જાય છે, તેથી તેમના અસાનને લીધે
ઉછરતી પ્રજા ખાયલી, કમજોર અને અસાનના અંધકાર-
માં કુખી જતી જોવામાં આવે છે, તેથીજ પરદેશી, પૂ-
રધર્મી, અને પરજાતિ પ્રજાએ હલ્લા કરી દેશનું શૂરત્વ
અને ધર્મત્વરૂપી જીવન લેઈ લીધું છે; અને જે દેશનો
આધાર અન્ય દેશના રાજા રાણાને હતો, જે દેશની ઉ-
ચ્છા વસ્તુઓ અન્ય દેશમાં જતી, ત્યાં જોની કિંમત અમુ-
લ્ય ગણાતી હતી, જે દેશની વિદ્યા કળા અન્ય દેશના
લોકોએ ઉછીની લીધેલી કહેવાય છે; તેજ દેશનો સમજો
આધાર અન્ય દેશો જે પહેલાં કશા સેખામાં નહોતા તે-
ના ઉપરજ રહે, એ કેટલી નાચારી લગાડનારી સોચનીય
વાત છે? આપણી ઓશરીથી તે ધરના ખૂણા ઓચરાને
રસોડા સુખી, રંકી રાજા સુખી, ગરીબની ઝુંપડીથી તે
રાજાના મહેલ સુખી અને આપણા શરીર ઉપર નખથી
તે શીખા સુખી એટલી ખબી વિદેશી વસ્તુઓ વસી રહી

છે કે તેની ગણતરી કરનારથી ગણના થઈ શકતી નથી. આવાની વસ્તુ પરદેશી, ગાવાનાં વાદ્ય પરદેશી, ઓસડ પરદેશી, જાન શોખની વસ્તુ પરદેશી, દિવાનાં પાત્ર પરદેશી, દિવો કરવાની દિવાસળી પરદેશી, વણવાનાં રાત્ર પરદેશી, લૂગડાં પરદેશી, સાજુ પરદેશી, સૂતાર લુહારનાં ઓગર પણ પરદેશી, એટલુંજ નહિ પણ ઇંટ અને માટીનાં નળીયાં પણ પરદેશથી આવતા લાગ્યાં છે. ગૃહ શૃંગારની તમામ વસ્તુઓનો આધાર પરદેશ ઉપર રહ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ કરવાનાં અને ધર્મનાં જે રચણને આપણે પવિત્રમાં પવિત્ર માનીએ છીએ, તેમાં પણ પરદેશી વસ્તુઓ ઉઘાડે છાગે વપરાય છે. એ રીતે શરીરના રોગ, તેના ઉપાય અને તેના પરીક્ષક પણ પરદેશીજ હોય છે, અથવા સ્વદેશી થઈ પરદેશી દવા વાપરે છે અને ધણે ખરે ઠેકાણે રોગનાં નામ પણ પરદેશથીજ પાડેલાં અહીં વાપરવા માંડ્યાં છે. સમજો આધાર પરદેશ ઉપરજ આવી પડ્યો છે, માટે જો તે દેશમાંથી આવતી વસ્તુઓ અંધ પડે, તો આપણો કાર વ્યવહાર તુર્તાતુર્ત અટકી પડે; જો લૂગડાં ન આવે તો છતે રૂએ વનકુળ પહેરવાં પડે; જો સોય ન આવે તો છતે લૂગડે ચીથરે હાલ કરવું પડે, જો હજમના અસ્ત્રા ન આવે તો બોકડાની પેટે વાળ વધારવા પડે, તથા વૈદ્યની ઓપત્રી આવતી અંધ પડે તો રોગથી પીડા પામી મર્યું પામીએ. એ પ્રમાણે માયાવી સંસાર સ્થિતિ થઈ ગઈ છે; અને જાતિ કર્મ તો નામનાંજ રહ્યાં છે, તેમજ ધર્મ સંબંધી સ્થિતિ પણ એનાં કરતાં વધારે નમળી થઈ ગઈ છે; બલકે તેનો પાથો લૂલો થવા માંડ્યો છે એમ કહેવું અપ્રમાણ છે એમ કહી શકાય નહિ.

અરો ધર્મ પાળનારા વિરલાજ રહ્યા છે. સ્તવનમાં પ્રાચીનધર્મનું મનાય છે, ભજનમાં મનાય છે, કીરતનમાં મનાય છે, શાબ્દ પ્રમાણમાં મનાય છે, કર્મમાં પણ ધર્મ સંબંધી વાત રહેલી છે, એ કંકત ખતાવવામાં જ છે, એવી રીતે અન્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. ઉપરેશકોની ખામીને લીધે અને શાંતનાને બદલે દુનિઆની ઝાઝાઈ વધી જવાથી, પ્રભુની અરી સ્તુતિ પ્રાર્થના કરનારા વિરલાજ રહ્યા છે. નીતિનો મૂળ પાયો ધર્મપર આરથા એ છે, અને ધર્મની ખીક હોય તો જ મનુષ્ય પ્રાણી નીતિ સાચવી શકે છે, માટે એ ખરું છે કે ધર્મ પાળનારા જ આ દુનિયા આનું નાવ યથાયોગ્ય ખેડી શકે છે.

આ ભારતભૂમિમાં ધર્મ સંબંધી નિરીક્ષા કરીએ તો અગણિત પંથો અને તેના પેટા વિભાગ થઈ જેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, અને શુદ્ર એ ચાર જાતિની ચારસેં કરતાં વધારે નાતો થઈ છે, તેમ ધર્મની શાખાઓ ઘણી થઈ ગઈ છે. પંથોના વિભાગોના ધર્મ સંબંધી વિચાર જૂદા જૂદા હોવાને લીધે એકખીજ વચ્ચે વૈરભાવ થઈ જાય છે, ને તે એટલું બધું વધી જાય છે કે તેમાંથી દીવાની અને ફોજદારી સુકરદમાઓ ઉભા થાય છે, તે કામમાં તન, મન ને ધનનો અયોગ્ય વ્યય થાય છે. શાબ્દ પ્રમાણની રીતિએ, શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ ને કર્મની ખાખતમાં તજવીજ કરીએ તો પારાવાર દીલગીરી થયા વગર રહેતી નથી. ધર્મ સંબંધી નીચી સ્થિતિ થવાથી તેમની જીવિ પણ કેળવાયાને બદલે અધમ થતી જાય છે, તેથી તેમના મન ઉપર અયોગ્ય અધર્મની આરથા એવી તો સજડ થોડી જાય છે કે ફેરલાક ખીજડાને માને છે,

કેટલાક અખામામાને, કેટલાક ભડીઆદરા પીરને, કેટલાક પીરાણાને, કેટલાક માર્ગી બની કાંચળીઆ પંથને માને, કેટલાક દારૂને માને, કેટલાક ભાંગને માને, કેટલાક ગાંજા-ને માને, કેટલાક ગરૂડને માને, કેટલાક ઉંદરને, કેટલાક કૂતરાને, કેટલાક ગધેડા જેવા અધમ ગણાતા પ્રાણીને પ-ણુ માને, કેટલાક કેવડો, વડ, પીપળાદિ વૃક્ષોને માને, તેમ કેટલાક સાપ, નોળ ઇત્યાદિ ઝેરી પ્રાણીઓને પણ માન-નારા છે; કેટલાક ધર્મને બહાને બકરાંને, તથા મનુષ્યને અને ઘોડાને હોમી તેના માંસનું ભક્ષણ કરવાની વાતને બેડો આપનારા છે. એવી રીતે ખરા ધર્મની અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે, અને એવીને એવી રીતની શ્રદ્ધા રહેલી જોઈને સાક્ષર ગણાતા લોકોમાંથી પણ કેટલાકની શ્રદ્ધા ખરી જવાથી તેઓ ચારવાક જેવા નાસ્તીક બની જાય છે અને તેમના અનુયાયી તેવા નીવડે છે, એ-માં ભૂલ નથી. આ દેશની કીર્તિથી લોભાઇને પરદે-શી લોકોએ દેશની દુર્દશા કરી છે, અને ધર્મ સંસ્મરી આસ્તા હતી તે તૂટવાથી દહતાને બાગી નાંખી છે. આ-લું થયા છતાં પણ ધર્મ મૂળ પ્રાચીનકાળમાં એટલે ઊંડાં ને મજબૂત રેખાઓમાં છે કે હજી સુધી કંઈક અંશ જોવામાં આવે છે. જે ઘોઝાજો થયો છે તે અજ્ઞાનતા અને અભિ-માન અને પૂડ વિકારને લીધેજ થયો છે; માટે અ-હંકારનો ત્યાગ કરી શાસ્ત્ર શોધન કરીને તથા વિવે-ક બુદ્ધિનો અનુભવ લક્ષ પૂર્વક અવલોકન કરી, ઉપયો-ગમાં લેઈને ખરા ધર્મનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ; ત-થા ઇંધર ભક્તિ ખરે માર્ગે કરવી જોઈએ. અમુક ધર્મ ને અમુક પંથ જોટા છે, તથા અમુક ધર્મ ને અમુક

પંથ ખરો છે, એ કહેવાનું કંઈ પણ કારણ નથી તથા
 વ્યાખ્યાનમાં એ કહેલાનો હેતુ પણ નથી; તોપણ એટલું
 તો ખરું છે કે નીતિરહિત જે પંથમાં ધર્મ મનાતો હોય
 તે પંથ મારાથી ખરો કહેવાય નહિ, માટે સામાન્ય રીતિએ
 સર્વને રોચક આવે એવું સ્પષ્ટ એ છે કે આ શૃદ્ધીનો ન્યામક
 એક જ પવિત્ર મહા સમર્થ પિતા છે, તેની આજ્ઞા નીતિએ
 આજવાની છે, તથા તેણે મનુષ્યને જન્મ આપી તેનાં ક-
 ન્ય કર્મ કરવાને નિમાણું કીધો છે અને તેણે મનુષ્યને
 વિવેક બુદ્ધિની સાથે સ્વતંત્રતા આપી છે; માટે તે બલા
 બુંડા કર્મનો ભોક્તા છે, તેથી બીજાં પ્રાણી કરતાં મનુ-
 સ્ય વધારે જવાબદાર છે. કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં
 નીતિનો ભંગ નથી, પછી તે હિંદુનું વેદોક્ત, બૌદ્ધનું બૌ-
 ધોક્ત, જૈન્યનું જૈનોક્ત, મુસલમાનનું કુરાન, ખ્રીસ્તીનું
 બૈબલ અને યાહુદિનું પણ હોય છે. તે સર્વમાં ઈશ્વર એ-
 ક જ છે, અને તે સર્વમાં ગ્રંથ, ઉપાસના ને સદાચાર એ
 બંધિત છે, તથા બંધિત વડે ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય છે, ને
 આત્માનું કલ્યાણ થાય છે. એ મૂળતત્ત્વ દરેક ધર્મને પં-
 થમાં છે, માટે પરમેશ્વરથી વિમુખ ન થવાય, એવું
 જે કૃત્ય તે ધર્મ કૃત્ય છે. એવા ધર્મ ઉપર ગ્રંથ થાય,
 અને પાંખડી તથા મક્કીન એવા કર્ત્ત્વિય ધર્મ ઉપર
 મન ન જાય, એની અહરનીય બુદ્ધિ રહે, માટે જ પ્ર-
 ભુતી રત્નિ કરતી જ્ઞાન/એ. ધર્મ સંબંધી મહા બળીષ્ઠ વિ-
 પય ઉપર મહર્ષિઓએ કરેલા ઘાઠા શોધો અને ન્યાય,
 વેદાંત, મીમાંસા ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર ઉપર આ દેશના ત-
 ત્ત્વવેત્તાઓએ મનન કરી ધર્મ સંબંધી શોધ કરવામાં બા-
 કી રાખી નથી. એવા મહાત્માનાં ધર્મ સંબંધી સત્ય-અ-

ને પ્રમાણ વચ્ચનમાં કાળાંતરે નવાં ઉચ્ચરતાં જાય કે જ-
 તાં રહે એમ કાળપરત્વે બને તેની ના કહી શકાય
 નહિ, અને તેથીજ વામમાર્ગ, ને દક્ષિણમાર્ગ ઇત્યાદિ
 ઘણા મત થાય, તેની પણ ના કહેવાય નહિ. ગહાન રવા-
 મી શંકરરાયાર્યે એ પ્રાચિન ગ્રંથો અને તત્ત્વ-
 જ્ઞાન ઉપર ઠીકા કરેલી છે, અને તેના ઉપર સુરેશ્વરા-
 ચાર્યની ઠીકાઓ છે, તેજ હિંદુ ધર્મમાં મુખ્ય ગણા-
 ય છે. ત્યાર પછી રામાનુજ, વલ્લભને આધુનિક રવામી
 નારાયણ મહારાજ વિગેરેના પંથો હાલના સમયમાં છે;
 • તે પંથોના આચાર્યોની યોગ્યતાની તૂલના કરવી એ કા-
 મ આપણું નથી, તો પણ હરેક વસ્તુમાંથી સાર નીક-
 જે છે, તેમ એ આચાર્યોના મતનું ખરેખર તત્ત્વ કહાડીએ
 તો તેમનું મુખ્ય કરતવ્ય ધર્મમાર્ગ દર્શાવવાનું છે, પરંતુ
 આચાર્યની પદવી વૈશંપરંપરાની યદ્ધ ગયાથી કાળાંતરે તે-
 માં એટલું બધું મિથ્ર થઈ ગયું છે, તથા થતું જાય છે,
 કે તેમાં મૂળ ખરું કયું, ને આધુનિક કયું; તે જેમ વ-
 ડનું થડ કયું, ને વડવાઈ કઈ, તે જણાતું નથી, તેમ બુદ્ધિને
 સંસ્કાર ન થયાથી પારખી શકાતું નથી. ધર્મ કર્મમાં રૂઢી
 માતાનું જોર શબ્દ પ્રમાણ કરતાં વધારે માન્ય કરાય છે,
 તથા રૂઢીથી વિરૂદ્ધ જેની બુદ્ધિ સંસ્કાર પામી છે, તેવાથી
 પણ જવાતું નથી, કેમકે રૂઢીનું પરિવર્ણ બાયડીઓમાં
 વિશેષ છે, તેથી સ્થોને ધરમાં પ્રધાન તુલ્યજ ગણવામાં
 આવે છે, માટે ગમ તેની શૃતી સ્મૃતીમાં હોય પણ રૂ-
 ઢીમાં ન હોય તો તે માન્ય થતું નથી. એ રીતે ખરા
 શાસ્ત્ર કરતાં ખેરક ઉઠાંગ શાસ્ત્ર પ્રથમ માન્ય રખાય છે.
 આટલું બધું જતાં પણ ધર્મનાં કંઈક મૂળ પરમશરણી ક-

પાથી, કાંઈક શ્રદ્ધા ને કાંઈક જોરાવરીથી રહી ગયાં છે, એ આપણા પૂર્વજો અને ખરા બકતોનો પ્રતાપ છે.

હિંદુ મતમાં વેદ મુખ્ય ગણાય છે, કેમકે સધળાં શાસ્ત્રોમાં વેદનો દાખલો આપ્યો તે પ્રમાણ ગણાય છે; ને વેદનો અર્થ જાણનારા ધણાજ થોડા છે. વેદીઆઓ વેદમંત્રનો પાક બણી જાણે છે, પણ અર્થ જાણતા નથી, માટેજ તેમને વેદીઆં ઢોર કહીને ખીજવે છે. વેદનું અધ્યયન કરનારા થોડા છે, તેમ તેનો અર્થ જાણનારા તેના કરતાં પણ થોડા છે, તો તે અર્થ અમુક જગાએ યોગ્યતાપૂર્વક છે કે નહિ, એમ કહેનારા સ્વસ્થજ હોય એમાં નવાઈ નથી. એ કારણને લીધે બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મત્વ જવા માંડ્યું છે, અને આ ગૂંજરાતના ગામડામાં ઘણેખરે ઢોકાણે કૃષીકર્મ કરે છે, તથા ધણાખરા તો ભીખ માગીને પોતાનું યુજરાત ચલાવે છે, તથા તેમની રથીતિ નીચ ભીખારી તુલ્ય થઈ ગઈ છે. જેમના પૂર્વજો મહાન ચક્રવર્તિ રાજાને લેખવતા નહોતા, જેમનું વચન નીકળ્યું કે પોતાનો પ્રાણ આપવાને તૈયાર એવા ચિયો હાજર રહેતા, અને વાદ વિવાદ કરવાને તે શિષ્યો પણ સમર્થ હતા; જેમની પાસે બણવાને સારૂ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્યનાં ટોળે ટોળાં રહેતાં; જેમની વિદ્યા મહા સમથ ગણાતી હતી; જેમની આણ કરતીતો મહાન રાજાઓ પણ બૂખ્યા ને તરશ્યા ઉભા રહેતા; જેમની રક્ષા કરવાને રાજા રાણાઓ અહરનીશ ચિન્તા રાખતા, તથા દિવસ રાત્રિ ન જોતાં ખબર થઈ કે તુરત ત્યાં જઈ બંદોબસ્ત કરતા; જેમની મિલ્લાનો પ્રસાદ કરવાને ચક્રવર્તિ રાજા પણ ધરજી રાખતા, અને પ્રસાદ માગ્યો તો કૃતા-

યં થયો એમ માનતા; રાજા ને પ્રજા તેમની રૈયત છે, એમ માની ઋષિના ભયથી પોતાનું કૃત્ય યથારિયત કરતા, તેથી કોઈપણ ઠેકાણે યુનોહ બનતા નહિ; રાજા કે પ્રજામાં જોમનાથી પાતક થયું, તો તેનું પ્રાયશ્ચીત લેવાને જાતેજ ઋષિ પાસે જતા; એવા મહાન ઋષિઓના તનું-જે અર્વાચિનકાળમાં જોળીઓ ખસે ભરવી, શેરીએ શેરીએ ભીખ માગી બેઠ્યાણીનો ધંધો જો કલ્યાણ ધર્મો-જય કરવા નીકળે, તેમને હુદ્ર લોક ધક્કા મારી, પોતે અથવા ચાકર પાસે કઠાવી મૂકાવે એટલુંજ નહિ પણ ગ-રોડાના નામથી તુચ્છકાર કરે; તો પણ તેમની ઉગ્ર પ્રકૃતિને લગાર પણ અસર થાય નહિ એ કોટલું શોકજનક છે !!! આ વિષે નીચેનો સ્લોક જાણવા જેવો છે.

॥શ્લોક॥ તૃણાદપિ લઘુસ્તૂલ, સ્તૂલાદપિચ યાચકઃ;

વાયુના કિંનરી તોસૌ, મામેવં યાચયિષ્યતિ॥૧॥

અર્થ—તૃણા કરતાં આકડાનું તૂર હલકું છે. (આકડામાંથી કઢાડેલા રેનું પૂમડું) તેના કરતાં એ મા-ગનાર વધારે હલકો છે. તરખાલાને અને આકડાના તૂરને વાયુ ઉરાડી મૂકે છે, તેથી વાયુને પૂછ્યું કે તું મા-ગનારને કેમ ઉરાડી મૂકતો નથી? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે જો હું તેની પાસે જઈ ઉરાડું, તો તે મારી પાસે માગે, માટે ઉરાડતો નથી. આ ઉપરથી ઉઘાડું જણાય છે કે બિપ્પાશીના જેવી ભુંડી હાલત ખીજા કોણની નથી. આવી શોચનીય સ્થિતિમાં મહા તત્ત્વવેદાનાં તનુંજે આવી જાય, તથા જેના બાપદાદાનાં પુસ્તકો હાલતા સમર્થ વિદ્વાનેાને પણ સમજવાં કઠીણ પડે, તેમનાજ

ખાળકોને સ્વભાષા સરખીએ આવડે નહિ, એટલું-
જ નહિ પણ મામી, માંચી, માંચળ, ઢેક, ચમાર એવા
અતિ શુદ્ધજનો કરતાં પણ માઠી હાલતમાં આવી પડે,
એજ ઘણું દાલગીર થવાનું છે. આવાની સંખ્યા
દિવસે દિવસે વધતી જાય તેમાં નવાઈ નથી; કારણ કે ન-
વા નવા હાનીકારક રીવાજો તેમનામાં દાખલ થતા જાય
છે એટલુંજ નહિ, પણ પશ્ચિમ તરફની વિદ્યાના પ્રસાદથી
પણ તેમનામાં જુના સદ્ગુણોએ વાસ ન કર્યો, પણ
ઉલટા તેમના દુર્ગુણોએ એમના દેશમાંથી દેશવટો લઈ આ
દેશમાં આવી સ્ત્રી પુરૂષોમાં વાસ કર્યો, તેથી અનુમાન
થાય છે કે ઉછરતી પ્રજામાં જો આવું ને આવુંજ રહેશે
તો છેકજ દેશની પડતી થઈ જશે, માટે આ વિષય સં-
બંધી દરેક જણે જેનામાં કંઈપણ દેશોત્તરિનો અંશ હોય,
અથવા ધરજા રાખતા હોય, તેમણે આ સંબંધી મનન
કરવુંજ જોઈએ; તથા હાલના સમયમાં જોયો ખી-
જાને બોધ આપવાને બાયક હોય તેમણે જે મનમાં
હોય તેવુંજ કહેવું ને તે પ્રમાણે વર્તવું. કેમકે જેનું કરતબ્બ
જૂદું, કહેવું જૂદું ને મનમાં જૂદું તેવાના બોલવત
ઉપર શ્રોતાને અસરજ થાયજ નહિ. તે વિષે સંસ્કૃતમાં
શ્લોક છે તે ધ્યાન આપવા જોયો છે.

॥શ્લોક॥ વચસ્પેકં મનસ્પેકં, કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ॥

વચસ્પન્યત્ મનસ્પન્યત્, કર્મણ્યન્યત્ દુરાત્મનામ્ ॥૧॥

અર્થ — માઠા પુરૂષનું જેવું બોલવું તેવુંજ કરવું,
અને તેવુંજ મનમાં હોય છે; પણ નહારા પુરૂષનું બોલવું
જૂદું, મનમાં જૂદું ને કરવાનું પણ જૂદુંજ હોય છે.
આવી રીતે મહાત્માની પંકિતમાં જ્યારે ઘણાં મનુષ્ય આ-

વે, ત્યારેજ દેશનું રૂંડું થાય, માટે જ્ઞે દેશની અને વિષેશ કરીને તમારી પોતાની દાત્ર -હૃદયમાં લાગતી હોય તો તન, મન અને ધનથી મહેનત કરો. હજુ ઘડો ફૂટ્યો નથી ને નીર વહી ગયું નથી, માટે એ બાબતનો પ્રયત્ન જાગીને જાગી રહેશે તો જ્ઞાનોપદેશ કરનારા દિવસે દિવસે વધારે નીવડી આવશે, અને ઉપદેશકોના શબ્દબોધ ચાલતાને ચાલતા રહેશે તો સારા સારા ઉપદેશકોની અસરથી દેશ સુધરશે, માટે અહર્નિશ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી માગવું જોઈએ કે આપણા ભારતદેશમાં સમર્થ શંકરાચાર્ય જેવા ઉપદેશકો થતા જાય; અને એવું થવાને ઇશ્વરની સહાયતાની ખાતામાં માઠી જરૂર છે. હવે વખત ઘણો થયો, ને તમને પણ કંટાળો આવ્યો હશે તથા માંડે અલ્પ જ્ઞાન પણ હવે લાંબુ ચાલી શકે એમ લાગતું નથી તેથી બાપણ બંધ કરું છું. હું અબળા જાતિ તેથી કોઈના વિચારની વિરૂદ્ધ બોલાયું હોય, ને દોષ થયો હોય, તેની નજાતા પૂર્વક માફી માગું છું; વળી વિશેષમાં તમો મુરખાઓને ભગિનીઓની આગળ હું મારી એક ધારણા છે, તે આ હિંદુઓનો પ્રસંગ જાણી જણાવું છું; તે એકે પરમ દિવસથી હું સંસાર સુખથી તૃપ્ત થઈ, મારા મનને મારી ત્યાગી દીક્ષા લેવાને નવાં વસ્ત્ર પહેરનાર છું; ને મારાં સાસુ સસરાદિની આજ્ઞા ભગવતની કૃપાથી મને મળી ચૂકી છે, અને આપની પણ આ વખતજ માગું છું. મારાં માતાપિતાની અર્ધી આજ્ઞાથી મેં પ્રથમથીજ લેઈ લીધી છે; અને વળી જઈને લઈશ, તથા પ્રભુની મરથી મારો આવરદા જનકલ્યાણાર્થે શક્તિ ને જેવું હું બોલું છું તે પ્રમાણે મારાથી નિબાય, તે-

માટે ઈશ્વરની કૃપા આહું છું, અને તમે મને તનમનથી મદદ કરશો એવી આશા રાખું છું. તમારા સર્વનું હેતુ મને વારંવાર સાંભર્યાવગર રહેવાનું નથી, અને મારી જે આવી શુદ્ધ વૃત્તિ થઈ, તેનાં અંગભૂત ગણું તો તમે જ છો, કેમકે તમારી સાથે વાતચિતમાં ચરચા ન થઈ હોત, તો મારું મન આખરે ખરા પુણ્ય કર્મ તરફ જાત નહિ, માટે સર્વને જય ભગવત કરી બોલવું બંધ કરું છું.

આટલું સાંભળતાં ત્રોતાની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી, અને જેમ કારી ધા વાગ્યાથી અથવા વહાલામાં વહાલા સગાનું કવખતનું મરણ થયાથી તમે જેવું લાગે, તેથી અધિક સરસ્વતીબાઈ જૂદાં પડશે, એવું સાંભળ્યું કે સર્વને લાગ્યું. આશરે અર્ધી ધટિકા સુધી તો કોઈથી કાંઈ બોલાયજ નહિ, તો ખખર અંતર તો શી રીત પૂછે ? તેમ બાઈને પણ એ ચિતાર ચિત્તમાં ચિતરાયાથી તેને પણ તેટલુંજ લાગ્યું. આ વખત જે વૃદ્ધ, સાક્ષર પુરૂષો ને ગામનો હાકેમ જેઓ આવ્યા હતા, તે તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયા, અને એક ખીજને કહેવા લાગ્યા કે શું આ બાઈ બોલે છે કે કોઈ બ્રહ્મચેતા બોલે છે. એના વ્યાખ્યાનથી સર્વ દિંગ થઈ ગયાં ને કહેવા લાગ્યાં કે આ કોઈ કાળામાયાનું માનવી નથી, પણ ખરેખર સરસ્વતીનોજ અવતાર છે. આજના દિવસને ધન્ય છે, ને આ ગામને પણ ધન્ય છે કે આજના જેવો લાવો આખી ઉમરમાં ફરીફરીને આવનારજ નથી એમ બોલી એક ખીજને મળી બેઠી સર્વ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. બાપણ કૃત્રિં તથા તેની સાસુ નહુંદ વગેરે પોતપોતાને ઠેકાણે સૂવાને ગયાં. અંતઃપૂરમાં આવી ઈશ્વરની પ્રાર્થના

કરી નિદ્રા લીધી. બીજા દિવસે જોને મળવું ધરતું હતું તેને મળી ત્રીજા દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી ઇશ્વરોપાસના કરી સર્ગાવહાલાં વગેરેને બેઠી શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી પિંચેર જવાનો માર્ગ લીધો. તેને વળાવવાને ગામનાં સર્વ મનુષ્ય નાનેથી જાટે સુખી આવ્યાં હતાં. તે સદ્ગુણાં એનું વાક્ય ચાતુર્ય, શ્વેત વસ્ત્ર અને શુભ કૃત્ય જોષને મ-ક્રીત ઘષ્ટ ગયાં. એ સમયે જાઠા જાઠા ધરની સ્ત્રીયો પણ ઉઘાડે પગે ચાલીને છેક ગામના સિમાડા સુખી વળાવા ગઈ. તેની સાથે એ શુભ કાર્યમાં મદદ કરવાને સાઠ સાઠ વર્ષની બે ડાકીઓ જવાને નીકળી, અને તેમણે આ-જી કરી કે તમ્મ અમને ઘેર જાઓ, ત્યારે તેણે કહ્યું કે માજી તમારું શરીર બહારનાં દુઃખ સહન કરી ન શકે, જાટે આજ ગામમાં રહી તમારો કમ પુરો કરો. તે તે-મણે કચ્છલ કર્યા પછી તે પિંચેર આવી અને પોતાનાં માત પિતાની આસા મારી, ધારણો વિચાર પૂર્ણ કરવાના હેતુથી ઉપદેશક બની. દિવસે દિવસે બાપણ અને ધર્મ કર્મમાં શ્રેષ્ઠતાને પામી, અને એનાં પંદર વિશ શિષ્યો તો એ બાઈ કરતાં પણ સમર્થ નિવડ્યાં. એ પ્રમાણે પચાસ સાઠ શિષ્યો સહવર્તમાન તેણે ધર્મબોધ અને દેશાન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન જારી રાખ્યો. એની સાથે વાદવિવાદ કરવાને ધણા ધણા પંડિતો ને તત્ત્વવેદાઓ આવતા. તે-મની સાથે તે ક્ષમા મારી શાંતતાથી વાદવિવાદ કરતી અને તેમાં એ જીતતી; તોપણ છેવટ કહેલી હતી કે મારું જીવન અત્યંત છે, તેથી ધર્મ સંબંધી વાદ કરવાને હું સમર્થ નથી, પણ આ જો બાલુકું, તે મારા મનમાં આવે છે તેમ છે, એમ જો જો સાક્ષર એને મળતા, અને

વાદવિવાદ કરતા, તે એટલાતો પ્રસન્ન થતા કે તે બા-
 ધનાં વખાણુ લોકોમાં ઘણાંજ ફેલાવતા. એ બાધનું દે-
 શેન્નતિ તરફ એટલું તો મન રાત્રિ દિવસ લાગી રહ્યું
 હતું, અને એવા તો ઉપદેશ કરતી કે ભૂમિતિ પ્રમાણુ
 પ્રમાણે સ્ત્રીવર્ગનો સુધારો વધતો આવ્યો. ગામ પર-
 ગામથી તેને ઘણાં ઘણાં આમંત્રણુ થવા માંડ્યાં. કોઈ કહે
 મારે ગામ આવો, ને કોઈ કહે મારે ગામ આવો. તે
 સર્વનું શાન્ત્વન કરી, પોતાનું કાર્ય સફળ કરી પ્ર-
 સિદ્ધ થઈ; તેથી દેશો દેશના વિદ્વાનોએ એના નામ પ-
 ણાડી ધર્મગી અને સંસાર સુધારાગી માતા એવું વિશે-
 પણુ જોડ્યું.

એ સંસાર સુધારાગી ને ધર્મગી માતાએ વૃંધાવ-
 સ્યા થઈ ત્યાં સુધી પોતાના ધારેલા ઉદ્યોગમાંજ કાળ
 કાટ્યો. પછી કાયા જરૂરથી ભૂત થઈ, ને પંચાશી વર્ષ-
 ની ઉંમરે પહોંચ્યાં; ત્યારે એમનો અવસાન કાળ ન-
 જીક આવી પહોંચ્યો, તે વખત તેમનાં શિષ્યોને એજ ઉ-
 દ્યોગ જારી રાખવાની ભલામણુ કરી. એમ સર્વ દેશમાં
 નામ અમર રાખી પોતાની જીંદગી પુરી કરી. એમના
 કૃત્યથી વિદ્યાકળાનો ઘણેજ વધારો થયો અને ધર્મ
 મેંઝંબી રચતિ શ્રેષ્ઠતાને પહોંચ્યાથી દેશમાં યુદ્ધો તો ધન-
 ણુજા આજી થઈ ગયાથી રાજ્યને પણ કંઈ તોફાન સે-
 તાનગી ખીક રહી નહિ. એવું થયાથી સરસ્વતી બાધને
 સંતોષ થાવ તેમાં વિશેષ નવાઈ નથી. પોતાના ઘણા
 શિષ્યો સાથે વાતચિત કરી પોતાનો છેલ્લો પ્રાણુવાયુ
 બંધ કરી સ્વધામ પહોંચ્યાં. એમના સ્વર્ગવાસ પછી તે-
 મના શિષ્ય વર્ગે પણ તેમનું પોતાનું કામ ચલાવ્યું.

(૬૫)

બજાવવામાં કયાશ રાખી નહિ. મરનારની જોડ પડી
તે જણાઈ નહિ. તોપણ સરસ્વતીબાઈનું નામ “યાવત્-
ચંદ્ર દિવાકરૌ” પર્યંત અમર રહ્યું. આ પ્રમાણે સરસ્વ-
તી બાઈની સંસાર યાત્રાનો અંત આવ્યો.

શાદૂલ વિકીડિત છંદ.

સાધુ સંગ સદવ વાસ વસિને ચર્યા યતીતી સદા,
દીક્ષા રોજ રહે દિલે દૃઢ કરી અંતે નહિ આપદા;
બોલી બોધ વિવેક વાણિ વદિને સંગુળ સંનારિયો,
પ્રાપ્ત પ્રીતિ પરસ્પરે પ્રિય વદી સર્વર્થને ધારિયો.
બાળાઓ બહુ બુદ્ધિવાન બનિને ચિક્ષાથી શાણી થતો.
સુદ્ધોમાં ગજ રાજ ગર્જન કરે એવી એ શૂરી હતી,
બાવી નામ બહુ રહ્યું જગતમાં બકતો તણી માળમાં,
એવી માત સરસ્વતી યદ્ય ગર્હ, આવા કળિદાળમાં.

પ્રકરણ બીજું.

આસ્તાબાઈનું વૃત્તાંત.

તીડા જોશી, તેમની બાર્યા આસ્તાબાઈ તથા કુંવર કાળીદાસનું સરસ્વતી બાઈના સંબંધને લગતું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે પણ ત્યાર પછીનું વૃત્તાંત નીચે મુજબ છે.

સરસ્વતીબાઈ સીધાબ્યા પછી જોશીના ઘરનું તો ગામમાં કોઈ નામ પણ પૂછે નહિ કેમકે જોશીએ સરસ્વતીબાઈને દુઃખ દેવામાં કંઈપણ કચાશ રાખી નહોતી, તેમના ટોંગ અને વહેમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તેથી તેમના અસાનની અપણી સર્વથી મપાઈ ચૂકી હતી, તથા ધર્મ સંબંધી તેના અધમ વિચાર જાહેરાતમાં આવ્યા હતા, એ કારણથી જોશીના ઉપર ધિક્કાર છૂટવા લાગ્યો હતો. એવી રીતે કમાણી બંધ પડી ગઈ અને ઘરમાં અબનેા ખૂટકો પડવા માંડ્યો માટે તીડા જોશીની સ્ત્રી આસ્તાબાઈને સરસ્વતી બાઈ વારંવાર સાંભરવા લાગ્યાં. તે ગયાં તે પછી એક બે દિવસ તો તેને લગાર પણ એન પડે નહિ, ને વારંવાર સાંભરી આવી રડવું આવે કેમકે વહુનાં પગલાં કંકુનાં હતાં તે જવાથી સર્વ અસ્તોગત થઈ ગયું. જે તીડા જોશીની નામના બહાર ગામમાં ફેલાએલી તેનું હવે ગામમાં પણ ધિક્કાર છૂટવાથી કોઈ નામ પણ ન લે, અને સર્વ હાડ હાડ કરે એવો વખત ફરી ગયો હતો. આસ્તાબાઈને થોડા દિવસ ધણુંજ લાગ્યું પણ કહ્યું છે કે “દુઃખનું આસડ દહાડ” તેથી જેમ વખત જતો ગયો તેમ

સરસ્વતીબાઈ વિસારે પડતાં ગયાં, પણ પ્રસંગાનુસાર, તો જીવતા સુખી સંભરવા લાગ્યાં. ઘરમાં તો “ આઠા તોલ કે ઠીકરી જલતી હે ” એ મુજબ થયાથી તે વધારે સંભરવા લાગી. મહા મહા વેલા પડવા લાગી ત્યારેજ તીડા જોશીને પોતાનાં પૂર્વ કુર્મને પસ્તાવો થવા લાગ્યો અને હવે તો “ અવસર ચૂક્યા મઢલા વરસી કાંઉ ક-રેશ ” એટલે વખત ગયો તે પાછો આવતો નથી તેને સંભારવો એ નકામું છે. ગયા વખતનાં કર્મને સુધારવાનો કોઈ પણ રસ્તો રહ્યોજ નહોતો તેથી હવે દુઃખ પાપે પે-ટ્ટી વેક ઉપાડી બવ પુરો કરવાનો રહ્યો હતો. આવા સંકટના કુંગરમાં તીડા જોશીની સ્ત્રી આસ્તા બાઈને વહુના સમાગમથી ધર્મ સંબંધી બાઈને લીધે જ્ઞાનનો ઉદય થયો હતો તેથી સદ્ગુણનો વાસ વર્યો હતો, એ કારણથી અને સરસ્વતી બાઈના સમાગમથી તેની ધર્મનિષ્ઠા રૂડી છે એમ જાણી શકાયું હોય તો મદદ કરતાં હતાં; તથા તે બાઈ અવકાશના સમયમાં રેંઠીઓ, પૂણી, દળણાં, ખાડણાં કરી ધરનો નિભાવ કરતી હતી. એ કુટુંબમાં જોશી, તેમની સ્ત્રી, એક દીકરા ને એક દીકરી મળી આર માણસ હતાં. તે સર્વનો સ્વભાવ જૂદો જૂદો હતો, પણ બધાંનો આધાર આસ્તાબાઈનાજ ઉપર રહ્યો હતો. એટલાં જણનું બ-રણપોષણ બાઈ માણસે કરવું એ બહુજ કઠિણ ને સ્વ-તિપાત્ર હતું. બાઈને રાત્ર દિવસ મહેનત કરવી પડતી ને ક્ષણની પણ નવરાશ મળે નહિ. એટલામાં અમનગરથી છાડીને તડવા માણસ આવ્યું તેની સાથે તેને સાસરે વળાવી એટલે “ ધન મીન ને સાડેલી રહ્યાં ” તેથી નિ-ર્વાહ માલવા લાગ્યો. એ સમયમાં બાઈના મન-

માં એવો વિચાર આવ્યો કે સ્વામીની ઉમ્મર થયાથી પ્ર-
કૃતિ લખડી છે, મારી પણ અવસ્થા થવા આવી છે, માટે
આ કાળીદાસની શી દશા થશે? એને કોઈપણ ધંધે લ-
ગાડાય તો સારૂ માટેજ ને ઝાળખીતા મળે તેને એને
ધંધે લગાડવાનું કહે પણ કયા ધંધામાં એને રોકવો એ સૂત્ર
નહિ. એવામાં ધનવંતરામ પંડ્યાનો દીકરો લજ્જારામ
એ ગામમાં એક મુદ્રાંચત્ર લાવ્યો હતો તેનો ન્યામક ધર્મ
વલ્લભાનંદ આસ્તા બાઈનો ઝાળખીતા તથા તેના ઘર-
નાંને આસ્તાબાઈનો ઉપદેશ હતો માટે તેમની વિનતિ-
થી આસ્તાબાઈએ તેને કહ્યું કે બાઈ આ મારા કાળી-
દાસને તમારા છાપખાનામાં નોકર રાખો તો સારૂ. હાલ
પગારની જરૂર નથી લગાર શીખીને તૈયાર થાય અને
આટલો પણ ધંધો શીખે તો મારા મૃત્યુ પછી રળી
ખાય માટે તમે લજ્જારામ ધનવંતરામને કહો તો સારૂ.
એ સાંભળી ધર્મ વલ્લભાનંદને દયા આવી તથા તેને તે
બાઈ ઉપર સંપૂર્ણ બાવ હતો તેથી લજ્જારામ પંડ્યાને
આજીજી સાથે કહ્યું તથા બાઈ પાસે પણ કહેવરાવ્યું, તે-
થી તેમણે છાપખાનામાં રાખવાની પરવાનગી આપી. ધ-
ર્મવલ્લભાનંદે તેને બીબાં ગોઠવતાં સારી રીતે શીખવ્યું,
ને તે ચાર પાંચ માસમાં હોંશીઆર થયો ત્યારે લજ્જારા-
મ પાંચ રૂપિયા પગાર આપવાનો હુકમ આપ્યો. એ
રીતે દરમાથો ચાલતો થયાથી લગાર નિરાંતની સાથે સ્ત્રી
પુરૂષ કાળ નિર્ગમન કરી બાકી રહેલો આવરદા પુરો ક-
રે છે તથા પોતાનું બાગ્યું વૃટ્યું ગાડું ગખડાવે છે એ-
વામાં કોલેરાના આબરથી કાળીદાસનું મૃત્યુ થયું. તેથી
વિચારી આસ્તાબાઈને મોઝામાં મોઢી પીડા આવી પડી,

ને ખૂણે પેસવાનો વખત આવ્યો. પુત્ર શોક સમાન
 ખાંધું દુઃખ થોડુંજ હોય છે માટે એ બાઈને એનો
 કારીધા એવો તો સજ્જડ લાગ્યો, કે શરીરનું બાન પણ
 ખૂલી ગયાં અને તીકા જોશીને તો જાલવા પડ્યા ત્યારે
 રક્ષા. કૂટવા રેવાનો ચાલ એ વખતમાં એવો તો હતો
 કે કૂટનારીઓ વગર માતે મરતી. આવી નહારી રૂઠી કોઈ
 તોડી શકે એવું નહોતું. લાવણ્યતા વાળી આસ્તાબાઈ-
 નો પુત્ર તથા સરસ્વતીબાઈનો રવાગી તેથી ગામનાં સં-
 બાવિત મનુષ્ય પણ શોક કરવા લાગ્યાં, બાઈડીઓનાં ટો-
 ઢો ટોળાં રડવા કૂટવા આવવા લાગ્યાં, તેથી બિચારી આ-
 સ્તાબાઈ કૂટી કૂટીને થાકી, છાતીમાંથી લોહી નીકળ્યું. ને
 માથામાં વેગ આવવા લાગ્યા. એવામાં સરસ્વતી આસ્તા
 એક સ્ત્રી શિષ્યે આવી તેની આસના વાસના કરી ને
 મૂવા પછવાડી ન રેવા વિષે ચેતવણી આપી, ને લોક લા-
 જનો બચ છોડી દેવા માટે તેને સમજાવ્યાં તેથી આસ્તા-
 બાઈ તેના કહેવા પ્રમાણે કરવા લાગી. આવું કૃત્ય જોઈ
 ગામનાં સુસ્ત સ્ત્રી પુરોષો તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં પણ
 અસાગીને અનધડ જૈરીઓ તેને મેંણું મારવા લાગી કે
 છાકરો સરખાએ મરી ગયો, ઘરનું ઘર ઉખડી ગયું અને
 નસંતાન થયું તો પણ લગાર અરે! સરખી પણ નથી માટે
 એ મા નથી પણ પેલા બવળી શત્રુ છે; એમ નેવું નેને
 રૂચે તેવું બોલવા લાગ્યાં. તેમની દરકાર ન કરતાં આ-
 સ્તાબાઈએ પોતાના પુત્રની શાસ્ત્રોક્ત મૃત્યુની ક્રિયા કર-
 રાવી. તેની ઉત્તરક્રિયાનું કામ પાર પાડ્યું ત્યાર પછી સ્નાન
 માર્ગમાં તે એટલી બધી ગળી ગઈ કે કંઈ બાકી રહી
 નહિ. એ વખતે બાદાણુની નાભોમ બાળતાળની પણ

નાત થતી હતી તે ચાલ એ બાઈએ બંધ કર્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે વખતે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ સમજાવવા લાગી માટે એ વાત ઘણા જાણુને ગજો હતી. કોઈ માઈ બા-
લે કોઈ સાઈ બાલે તેની દરકાર ન રાખતાં બાઈએ પો-
તાનો હેતુ જાણાવી દીધો. એ વખત તોડા જોશી પાસે
બદામ સરખીએ નહોતી માટે તે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર
કરી શક્યો નહિ, મનમાં તો પોતાના ઘરડા વરડાની રીત
યાદ આવે પણ કરે કેમ? એદ પણ ઘણો થાય પરંતુ
ઘરમાં તો “ભૂત ભૂસ્કા મારે, અને હનુમાન હડીએ
કહાડે” એમ હતું તેથી “માથે પંડી વશનદેવા” કર્યા
વિના ચાલે એવું નહોતું. વે બાઈ (નાણું) વગર ગામના
લોકોમાં એમનું વજનજ જતું રહ્યું હતું. આ વખતે જો-
શીજીની પુત્રી દુર્યુણી બાઈએ પોતાનાં માબાપને ન કહે-
વાનું કહ્યું પણ તે બિચારાં તેને શું કહે? “પેટ ફાટ્યું
ત્યાં ક્યાં થીંગડું દેવું.” લોકોનું કહેવું તો કંઈ લાગ્યું ન-
હિ પણ પુત્રીના વાક્ય બાણે મનમાં ઘણીજ લાગણી
કરી, પરંતુ ઘરમાં તો “સારા રાજ્યમાં સાવરણી હ-
તી” એટલે શું કરે? વળી બાઈએ જાણ્યું કે એ આપણે
ઘેર ક્યાં બેસી રહેવાની છે; તેથી “આંખ આડા કાન
કરીને” તે સર્વ પેટમાં ઉતાર્યું. એ વખતે સમયાનુસાર
સરસ્વતી બાઈ સાંભરી આવી કે તે જ્યારે અહીં હતી ત્યારે
એના સદ્ગુણ આ હોકરીમાં આવતા, પણ હવે આ માઠી
સોખતમાં રહી તેનું પરિણામ આવું કનિષ્ઠ આ-
વ્યું. એ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, “કુસંગા સંગ દોષેણ
કાષ્ટ ઘંટા વિહંબના.” અર્થ—નકારા માણસની સો-
ખતથી નકારો પાશ લાગે છે જેમ ગાયને ગધેડાની સો-

મનથી હરાયું આધાની જેવ પડયાથી કોટે ડોરે બાંધવો પડે છે ને દુઃખ સહન કરવું પડે છે, માટે હવે સુધારવાના જે ઉપાય કરીએ તે સર્વ નકામા છે, એમ ધારી મન વાળ્યું. છાડી રીસાઈને સાસરે ગઈ. આસ્તાબાઈને બિચારીને ધરમાં રહીનેજ વૈતરું કરવું પડ્યું તથા ધણીનું ને પોતાનું ખર્ચ પણ કહાડવું પડ્યું. જ્યોતે પાનું પાન તેમાં પુત્ર થીક તથા પેટની પંચાતને વાસ્તે ધરમાં રહીનેજ મહેનત વધારે કરવી પડે, તેમાં વળી સ્વામીનો મંદવાડ તેથી તેનું શરીર લેવાતું ચાલ્યું. તીવ્ર જોશીને એકદમ બારે મંદવાડ થઈ ગયો તે વખત બાઈની દયા જાણી આડોશી પાડોશીએ તેને બહુજ મદદ કરી; તથા સરસ્વતીબાઈની બલામણથી તેની શિશ્ય વર્ગની શાખાએ તન, મનથી બહુજ મદદ કરી ઘણા ઘણા ઉપાય કર્યા પણ જોશીને મંદવાડ જીવ લેવાને આવેલા તે જાપજ કેમ? એાસડ વેસડના ઉપચાર ઘણાએ કર્યા, અને લોકોએ રૂપિયાને કાંકરો ગણી એાસડમાં ખર્ચ કર્યું પણ જોશીને મટ્યું નહિ અને રીખી રીખીને મહું પામ્યા. તે વખતે છેવટ બોલ્યા કે:—

॥ ચોપાઈ ॥

ડગી ડગીને ઠાલો થયો, પાપ બાર ચિર ઉપર વહ્યો;
ગુચ્છ ગણે ગણતિમાં ગામ, ખીક વીડો જોશી મુજનામ. ૧.

આસ્તાબાઈ દુઃખના સમુદ્રમાં કુખી ગઈ. ખૂણામાં હતી તેમાંથી હવે તો ચસકી પણ ન સકાય. અને જોશી ખૂણું અવસ્થાએ મરી ગયા તેથી ધરના નામ પ્રમાણે ખર્ચ કરવાનું પણ માથે આવી પડ્યું, માટે હવે શું કરવું? તેની બાદી પંચાતી આવી. જોશીજી મરી ગયા કે તરત

આસ્તાબાઈએ ભગવતગીતાની કથા કરાવતી શરૂ કરી. તેથી રડવા કૂટવાની માયાકૂટ તો છેકજ નવી રહી. લોકોને તો મૂળથીજ ખબર હતી કે પોતાના છોકરા પછાડી પાથરણું રાખ્યું નથી તો આતો વૃક્ષનું મરુતું તે-થી તે રાખેજ કેમ? જો ગાંડો પેસો છોકરો જીવતો હોત તો તે વિવાહ જોવું ગણ્યત પણ છોકરો નહિ તેથી શોકનું મૂળ હતું. દેશદેશાવરથી કાંણુ માંકણુ કરવાને સગાં વહાલાં આવતાં હતાં, પણ પૈસા સંબંધીની વાત કોઈ કંઈ કહેતું નહિ તેમ પૂછતું પણ નહિ. છેવટ આસ્તાબાઈની લાવણ્યતા, ધર્મનીતિ, યોગ્ય લૌકીક વ્યવહાર અને મહેનત કરી શરીર કસેલું, તથા સરસ્વતી બાધના શિષ્ય વર્ગે મળીને ગામના સંભાવિત લોકો પાસેથી એક ટીપ તૈયાર કરાવી તેમાંથી ચાલતા રીવાજ પ્રમાણે જોડીની ઉત્તર કિયાનું અર્ચ, કપડું, તેથી ભૂદેવો બરખડવા લાગ્યા; પરંતુ તે વખત એવો તો સુધારાપર આગ્યો હતો, કે એવા ભૂદેવોને કપડો દેનારા પણ તૈયાર થયા હતા. નવી પ્રજામાં જૂનાઓનું વધારે ચાલી શકતું નહિ, માટે પહેલાં કરતાં અમલુ બ્રાહ્મણોની સત્તા છેકજ તૂટી ગઈ હતી. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ મધ્યમ સ્થિતિએ આવેલા બ્રાહ્મણો આજસમાં પડ્યા તેને લીધે તથા લોકોની શ્રદ્ધા. જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠા યથાથી ઓછી થઈ ગઈ હતી માટે અમલુ બ્રાહ્મણોની દયા લેશ માત્ર મનમાં લાવતા નહિ.

આ વખતે પણ દુર્ગુણી બાઈએ આવી પાછું રાણુ મચાવ્યું; તેએની રીતે કે તે રાત્રી કૂટતી તથા રાજીઆ ગાતી ગાતી છેક ઘરના બારણા સુધી છોડો વાળતી વાળતી આવી, અને જુલે છે તો ઘરમાં ગિતાજીની કથા બોલી

છે તેથી રડાય કૂટાય નહિ એવું જ્યારે તેણે દીકું અને
 બે ચાર જણે એને રડવા કૂટવાનું ના કહ્યું ત્યારે તે
 અંખવાણી પડી ગઈ. પોતાની જનેતા જેણે તેને
 ઉછેરવાને વારતે મહા મહેનત લીધેલી અને વેદના અમ-
 વામાં બાકી રાખેલી નહિ; એવી માડીનું દુઃખ લગાર
 પણ ન જાણતાં તે તેના ઉપર કોપ કરવા લાગી અને
 તેણે ડાકીને બિચારીને મણાં ટૂણાં એટલાં બધાં દીધાં
 કે દુશ્મન પણ એવું વેણ વઢે નહિ. આ સમયે એ દુર્ગુણી
 બાઈમાં તેના નામ પ્રમાણે સંપૂર્ણ દુર્ગુણ વંશ્યા હતા;
 તેથી પોતાની વિધવા અને ઉમ્મરે પહેાંચેલી માને એવો
 તો સંતાપ થયો કે કોઈ વાતજ પૂછો નહિ. દીકરી તો
 એથી છઠ્ઠી ગઈ હતી કે તેનાથી પિય્મરનાં તથા સાસ-
 રાનાં સર્વ બાઈ બાઈ હારી ગયાં હતાં. બિચારી
 પાડોસણ તથા તેનાં સગાંવહાલાં ઉપર ગાળોના વરસાદ
 વરસ્યા કરતા હતા. પિય્મરનાં ઘણાંખરાં ધર્મનિષ્ઠ તેથી
 તેમણે તેને ડાબી કરી મૂકી હતી, તથા સર્વ તેને ગાંડા
 મનુષ્ય પ્રમાણે સેવવવા લાગ્યાં હતાં. માએ બિચારીએ
 તેની દયા બાણી છેવટ શીખામણની કોઈ પરોક્ષ વાત ક-
 હાડી ને એને ઉપદેશ થાય તો થોડી ઘણી અસર
 થશે એમ ધારી કહેવા લાગી, કે બહેન તારી ભાભી સ-
 રસ્વતીબાઈએ એક વખત એક મહાન પાપી મનુષ્યની
 વાત મને કહી હતી, અને તે શાસ્ત્રમાંની હશે એમ મને
 લાગે છે, કેમકે પ્રથમ તેણે મને એક શ્લોક કહ્યો હતો
 તે હજુસુખી મને યાદ રહ્યો છે. અગાઉ બિચારીના
 વખતમાં રૈયતને ઘણું સુખ હતું અને વિક્રમ ને બિચારી
 એવા સારા રાજા ધર્મ ગયા છે કે તેની બરોબરીના થા-

રાજા રાજા આ ભારત ભૂમિ ઉપર પ્રાચિનકાળમાં થઈ ગયા, સાંપ્રતકાળમાં છે, અને ભવિષ્યકાળમાં થશે. એ થએલા રાજાઓએ પોતાની પ્રજાને દીકરા દીકરી સમાન ગણી હતી. અને પ્રજાની નીતિ, રીતિ તેજ તેમની નીતિ રીતિ હતી, તથા પ્રજાનું સુખ દુઃખ તેજ પોતાનું છે એમ ગણતા. પ્રજાને સુખ દુઃખ કેવું છે તેની નિરીક્ષા કરવાને વેશ બદલી નગર ચર્યા જોવા નીકળતા હતા. એક વખત ભોજરાજાને રાત્રે એક સન્યાસી મળ્યો તેનું ને ભોજનું નીચેના શ્લોક પ્રમાણે બોલવું થયું હતું:—

શાર્દૂલ વિક્રીડિત ઇંદ્ર. શ્લોક.

મિસો કંથા જ્ઞપાતે નહિ શાફારેવધે જાલ મશ્વાસિ મત્સ્યાં,
સ્તેમે મયોપદંશાઃ પિબસિ ચ મધુ કિં વેદયયા યાસિ વેદયાં;
દત્ત્વાંધિ મૂઢ્યરીણાં તથા કીમુરિપથો મિત્તિ મેત્તા સ્મિયેષાં,
ચૌરોસિ દ્યુત હેતો સ્વયિ સકલમિદં નાસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ

અર્થ—ભોજરાજાએ પૂછ્યું કે હે! સન્યાસી તારી કંથા (ગાદી) થિયિલ કેમ છે? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે એ કંથા નથી પણ માંછલાં પકડવાની જાળ છે; ત્યારે પૂછ્યું કે શું તમે મરજી બક્ષણુ કરોછો? ત્યારે જવાબ દીધો કે હાર વિશેષ પીજીકું તેના ઉપર મરજી (પાર ભંજન) આપાણું છે; ત્યારે પૂછ્યું કે શું તમે આવા સન્યાસી થયા છતાં મરજીનું બક્ષણુ કરી મદ્યપાન કરોછો? ત્યારે જવાબ દીધો કે યતુના માથા ઉપર પગ મૂકીને યુલ્લિહાની સાથે બેસીને પીજીકું; ત્યારે કહ્યું કે તમારે સન્યાસીને યુલ્લિહાને ત્યાં જવું એ ગજબ છે!! અને તમારે યતુ

શાના? ત્યારે જવાબ દીધો કે રાત્રિએ લોકોનાં ઘર કોઓને
 ચોરી કરીએ તથા ચતુનું તો પૂછવું જ થું? ત્યારે કહ્યું કે
 વાહ! વાહ! સન્યાસી મહારાજ ચોરી પણ કરતા દેખાઓ
 છો? ત્યારે જવાબ દીધો કે જીગદું રમીએ તમાં પૈસા હારી
 બેશીએ તે જોઈએ ત્યારે કાણ ખીરે તથા ચોરી કરવી પડે
 છે; આ સંભાષણ થયાથી ભોજરાજએ અફસોસ કરીને પો-
 તાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે જે નકારે થયો તેને કોઈપણ
 પ્રકારનો વિચાર રહેતો નથી. એવી રીતનું સધળું સન્યાસીની
 સાથનું તેનું બાપણ મનમાં વારંવાર સાંભરી આવી ધણી
 મિત્રતા થવા માંડી. કેમકે પ્રજ્ઞના દુર્ગુણ તે રાજ્યને હાનિકારક
 છે. મા બાપ જેમ છોકરાંના દુર્ગુણ દેખી દુઃખી થાય છે,
 તેમ ભોજ રાજ દુઃખી થવા લાગ્યો અને મનમાં વિચાર
 કરવા લાગ્યો કે આવાં માણસ કેમ સુધરે, તથા તે મનમાંનો
 વિચાર ન અસવાધી રાજનું કંઈપણ સુખ નજરે પડે નહિ,
 અથવા લાગે નહિ. સભામાં મહાન વિદ્વાન લોક આવે
 અને પંડિતોના વાદ વિવાદ થાય પણ તેમાં તેનું ચિત્ત
 ચોટ નહિ, તથા જેમ પૈકલ્ય એક વાક્ય બોલે તેમતે
 “નાસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ” એજ બોલ્યા કરે, તે ઉપરથી કાળી-
 દાસ પંડિતે એક બે દિવસ શોધ કરી ઉપરનો શ્લોક બોલી
 સમજાવ્યું કે જે વાત આપણા હાથમાં નથી તે વાત મ-
 નમાંથી કહાડી નાંખવી જોઈએ, કેમકે હવે અફસોસ ક-
 રવો ખીલકુલ કામનો નથી, તોપણ અન્ન પંડિત લોકો
 એવા ઢોંગીઓના સપાટામાં આવી છેતરાય નહિ તેને
 માટે પેરવી કરીયું. પેલું વાક્ય જેમ ભોજ રાજના -હૃદય-
 માં કોતરાઈ રહ્યું હતું તેમ તારાં (દુર્ગુણી બાઈનાં)
 વાક્યબાણ પણ મારાં (આસ્તાબાઈનાં) કાળજમાં

કોતરાધ રહ્યાં છે. કેમકે માને વહાલામાં વહાલી દીકરી અને દીકરી સમાન માતા ઉપર હેત રાખનાર ખીજી કોઈ નથી. માનું દુઃખ જાણનાર દીકરી છે, માટે ઉપરની વાત જે કહી તે ઉપર તું સમજીયું તથા વિચાર કરીશ. આટલું સાંભળતાં તેને ઐયો બધો ક્રોધ ચઢ્યો કે જાણે મહાદેવનું ત્રીજું લોચન ઉઘડ્યું હોય !! ઐયી રીતે કોપાયમાન થઈને પાંચ પચીસ લપડાકો પોતાની વૃક્ષાવસ્થા વાળી દુઃખમાં પીડાતી માતાને મારી અને ગાજો દઈ કહેવા લાગી કે હું તો એકવાર નહિ પણ એંશીવાર નકારી; તું ભક્તાણીબાઈ છે તે મેં તને જાણી જાણવું બંધ કર નહિ તો જાણીશ, આવું બોલવું ને કરવું સાંભળી તથા જોઈ લોકોએ તો માંમાં આંગળીઓ ધાલવા માંડી, અને એક ડાહી છોકરી જે બાર તેર વર્ષની હતી તેને સરસ્વતીબાઈનો સમાગમ ને બોધ પરગામમાં મળ્યો હતા તે બોલી માતાજી જવા દો કેમકે કહ્યું છે કે :—

શ્લોક. ઉપદેશોહિ મૂર્ખાણાં, પ્રકોપાય ન શાન્તયે;

પયઃપાનં મુજંગાનાં, કેવલં વિષ વર્ધનં. ॥૧॥

અર્થ:— જેમ સાપને દુધ પાવાથી ઝેર વધે છે, તેમ મૂર્ખને ઉપદેશ એ હાનિકારક છે, માટે મૂર્ખ ક્રોધાયમાન વધારે થાય પણ શાંત પડે નહિ તથા આપે એક શબ્દ સરખાએ બોલવો નહિ એમ કહી પગે લાગી ચાલતી થઈ. એ સાંભળી આસ્તાબાઈએ મનમાં નહિ કંઈ કે હવે એકે સું કાંઈ પણ કરવું નહિ. આ છોકરીનું કહેવું ખરું છે. દુર્ગુણી બાઈ પોતાના બાપનું કારજ ગયું ત્યાં સુધી મહિએરમાં રહી તેટલા દિવસ માતાએ તથા ખીજી સગાંવહાલાંએ દુઃખ પાપે કાઢ્યા.

આસ્તાબાઈએ મનમાં એવો નિશ્ચય કર્યો કે આ-
સંસાર સ્વપ્નવત્ છે અને તેમાં જીવતર પાણીના પરપો-
રા જેવું છે તે વિષે સરસ્વતીબાઈએ ક્રીયનદાસનું એક
કવિત કહેલું છે અને બીજું પણ તેણે મને નીચે પ્ર-
માણે સંભળાવ્યું હતું.

કવિત

ઉગતી ઉપાઈ એતી ઉમર ગુમાઈ, કંઈકિની ન કમાઈ
કાજ બધો ન બલાઈકો;

એધિ જળ આઈ તળ કોઈ ન સહેાઈ, બાઈ રાઈ બર
કંઈ નળસાઈ ઠકરાઈકો;

આઈ પહોચાઈ પીગતાઈ માઈ બાઈ બાઈ, છુટયો નાતો
તુટયો તાતો કિયન સગાઈકો;

હાંતો સદા ધુમ ધામ ચલી સોચલાઈ બાઈ, વાંતો હે
નપ્રિય બાઈ રાજ પોંપાં બાઈકો. ॥ ૧ ॥

અર્થ— જોઈતી પુકિત તથા પ્રપંચ થાય એટલું
કરી ઉમર ગુમાવી, કોઈ પણ કમાણી કરી નહિ અને બ-
લાઈનું કામ થયું નહિ; જ્યારે આખર અવરથા આવી પ
હોચી ત્યારે કોઈપણ સાહ કરનાર રહ્યું નહિ અને ઠકરાઈને
રાઈ સરખો ભાગ પણ કામ આવ્યો નહિ; માટે જ્યારે
આવી પહોંચ્યું ત્યારે, મા, બેન, વહુ, છોકરાં ઇત્યાદિ
પસ્તાવા લાગ્યાં; ક્રીયનદાસ કહે છે કે સગાઈનો નાતો ને
તાતણો તૂટી ગયો; અહીં તો તારાથી જોડી ધામધુમ ચ-
લાવાઈ એટલી ચલાવી પણ મૃત્યુ પછી જવું
છે ત્યાં પોંપાં બાઈનું રાજ્ય નથી કે અધિર આપ્યું બધ,
તેથી સગાંવહાલાં વગેરે કંઈજ કામનું નથી ફક્ત ભગ-
વાન ઉપરજ સોંપી મૂકીને બેસવું; એમ ધારી ધર્મ મા-

ગંધી દિવસ કાઢવા લાગી. ડોકરી સાસરે ગઈ પછી તેને
 ધરખાર કંઈપણ સાં રે લાગ્યું નહિ, સંસારની તથા સગાં
 વહાલાંની તેણે દરકાર રાખી નહિ. હમેશાં બગવાનનું બ-
 જન યથાશક્તિ કરે અને તે સંખંબીજ વાતમાં મન રાખે,
 તેથી તેમના દિવસ સુખચેતનાં યુજરવા લાગ્યા. થોડા
 માસ પછી તેને તાવ આવ્યો અને તે તાવમાં શાન્ત વૃ-
 ત્તિથી જે દુઃખ થતું તે સહન કરવાની મૂળધોજ ટેવ
 પડી હતી. મનમાં નહિં હતું કે આ સંસારરૂપી માયાવી
 વહાણ કોઈ દિવસ સમાન આલવાનું નથી, પણ જો ધર્મ
 રૂપી નાવિક મજે તોજ આ સંસારમાં રહેલું કૂડકપટ અ-
 ણયું થાય, તથા ઈશ્વર નિયમની સમજણ પડે અને ઈશ્વર
 ઉપર દૃઢ આસ્તા રહે, તેથી હરખ થોક સમાન થઈ જાય
 અને હમેશાં સાત્વિક વૃત્તિ રહે અને પ્રસંગાનું સાર દુઃખ
 આવે તે ખમવાની ટેવ પડે, તેથી તે દુઃખ જણાય નહિ.
 આવી રીતિની પરમેશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ ખરી શ્રદ્ધા થાય
 એટલે મનુષ્ય “આત્મવત્ સર્વં ભુતેષુ યઃ પश्यતિ સપश्यતિ”
 સર્વં ભૂત માત્રને પોતાના આત્મા જેવા ગણે, એટલે જેમ
 પોતાના આત્માને દુઃખ થાય છે તેમ ખીજને પણ આન-
 પણે દુઃખ હોય તો તેવુંજ થાય એવી તદાકાર વૃત્તિ
 થાય; ત્યારે લોડેષણ, વિતેષણ, ને પ્રીતિષણ, એવી ત્રણ
 પ્રકારની ઈષણા મટી જાય, અને લોક સાં નરતું કહે
 તેનો તેને બય રહે નહિ. લોકને રાત્રક લાગશે કે નહિ
 એવો બય રાખી પોતાના ધર્મ કૃત્ય કરવામાં ડરતા રહેછે,
 તેમ પૈસાની કમાણીનું સુખ માણી તેમાં તેમાં મર્યા
 રહેતા હોય, તોપણ સદ્માર્ગથી પૈસો પેદા કરવાને
 તથા તેનો સદુપયોગ કરવાને આ નિયમથી બાધ આ-

વતો નથી; પરંતુ એટલું તો ખરું કે “પૈસો મારો પરમશ્વર”
 એમ માની એની લાલચે કાળાંધોળાં કરી કદાપિ ઇંદ્રાદિ
 દેવનું રાજ મળવે તો તેપણુ તુચ્છ છે; માટેજ શાસ્ત્ર-
 કાર કહી ગયા છે કે ઇંદ્રિઓને સાત્વિક વૃત્તિ વાળી કરવી.
 ઇંદ્રિઓના વિકારમાં તૃપ્ત રહેવું ને એનેજ સુખ માનવું
 એજ દુઃખરૂપ થઇ પડેછે, માટે એના જેવી પાપમાં નાંખ-
 નાર ખીજ કોઇપણ વસ્તુ નથી, સર્વ ભોગ રોગના ભરેલા
 છે. આસંસારમાં ત્યાગી દિક્ષા લઇ પ્રભુ મળવાની લાલચે
 સર્વનો ત્યાગ કરે તેના કરતાં સંસારમાં રહીને તેમાં
 રહેલી લાલચો જીતી પોતાનો કાળ સારી રીતે સદાચ-
 રણથી ગુજારે એજ ઊંચા પ્રકારનું મનુષ્ય કહેવાય છે.
 એવી વૃત્તિને ત્યાગી દિક્ષા વાળા પણ પહોંચી શકતા નથી.
 એવા મહત્કર્મી થવાને ઊંચા પ્રકારની દૃઢતાની જરૂર છે,
 માટે જેનામાં મહત્ કૃત્ય કરવાની દૃઢતા હોય તે આદે
 ત્યાં પહોંચી શકેછે. દૃઢતા એ શબ્દ ફક્ત ત્રણ અક્ષરનોજ
 છે, પણ તે વિષે વિવેચન કરવા બેસીએ તો માઠામાં માટું
 પુસ્તક થાય માટે એનો અર્થ તથા તેના દાખલા અને
 છેવટ તેનું તાત્પર્ય યથાસ્થિત ઠસવાં જોઇએ. એવી
 દૃઢતા આસ્તામાઇને સંપૂર્ણતાથી મનમાં ઠસી ગઇ, તેથી
 એનું મન સંસાર સંબંધી દુર વાતુચ્છનાથી કંટાળી ગયું,
 ને હાલતાં ચાલતાં પ્રભુ યાદ આવવા લાગ્યા. વેદ, ઉપ-
 નિષદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ અને આધુનિક બકત-
 માળ ઉપરથી નિશ્ચય થાયછે કે નાનાં નાનાં દૃષ્ટાંતોથી, કોઇ-
 ના કહેવાથી, કોઇનાં મણાં દુણાંથી તથા આપત્તિકાળ
 આવ્યાથી માઠા માઠા બકતરાજ થઇ ગયા છે. આ દુ-
 નિયાનાં હુબરોનો પણ ઇતિહાસ તપાસીએ તો માણસ

પડે છે કે નાનામાં નાની વાત ઉપરથી જાણ જાણ થાય
 થયા છે, અને તેના ફેલાવાથી મનુષ્ય પ્રાણી પરમ સુખ
 ભોગવે છે. આ દુનિયામાં જે નવી નવી કળાઓ થઈ છે ને
 થાય છે; જેવીકે વરાળ યંત્ર, તાર, વિજળી, ટેલીફોન તથા
 વરસાદ લાવવાની કળા; તેમજ આપણા સંબંધી જેવીકે
 ઐથ્યોપાધીક, હોમ્યોપાધીક ને હૃદ્રોપાધીક; ઐથ્યોપાધીક
 ઐટલે ગરમી હોય તેના ઉપર થંડકતા ઉપચાર કરવા; હો-
 મીયોપાધીક ઐટલે ગરમી ઉપર ગરમ દવા આપવી; અને
 હૃદ્રોપાધીક ઐટલે પાણીમાં ગરમી ઓછા વત્તી કરી ફક્ત
 પાણીજ દવાને ઠંડાણે વાપરવું; આવી જાતના શોધો વિ-
 ચાર, વિવેક, અને તર્ક શક્તિથીજ મનુષ્યોએ શોધી કહાડ્યા
 છે. હલકામાં હલકી બાબત ઉપરથીજ જાણમાં જાણી
 શક્તિઓ હાથ લાગી છે. આપણા રોજના અનુભવમાં
 આવે છે કે જે મનુષ્ય કંઈપણ ગણતરીમાં ન હતા, જેમને
 ધર્મ સંબંધી વિષયોનું જ્ઞાન પણ હતું નહિ, તથા જેણે
 ધર્મ સંબંધી ગ્રંથોનું અભ્યાસ પણ આરંભેલું નહિ, એવા
 પુરૂષો પરમ ધાર્મિક બનેલા આપણા જીવામાં આવેલા છે;
 તેમાંના કેટલાકની પ્રાચિન સ્થિતિ બીકકારને પાત્ર થએલી,
 પણ પરમ પ્રભુની મહેરબાનીથી તેમને તત્વશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ
 જ્ઞાન થએલું આપણા જીવામાં આવ્યું છે. ધાર્મિક વૃત્તિ થવાને
 જાત કે જાત, કે તત્વજ્ઞાન જ્ઞેયવુ નથી, કેમકેનીચે જ્ઞાતિમાં
 ગણાતા પુરૂષો પણ ધર્મ સંબંધી બાબતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ
 થયા છે. એવા ફક્ત પ્રાચિનજ દાખલા બન્યા છે એમ
 નથી, પણ આધુનિક એવા દાખલા બનતા જાય છે તે
 આપણા જીવામાં આવે છે. આવા જ્ઞાન તરફ આસ્તા-
 બાધનું બધું વલણ થવાથી તેનું ધર્મ જ્ઞાન સારું થયું

હવું, તેથી ગામમાં ગ્રામમાં ગ્રામમાં ગણતાં મનુષ્યો પણ તેની અમૃત વાણી સાંભળવાને આવતાં અને એ ધાર્મિક ધર્મ અર્થાં થતી તે સાંભળીને ધણે આનંદ પામતાં. આટલી બધી તેની ધર્મ સંબંધી ચોગ્યતા આવ્યા છતાં પણ તે બાઈ નિરાભિમાની અને સત્યવક્તા કહેવાતી હતી. આની તેની વૃત્તિ જે થઈ છે, તે સરસ્વતીબાઈના પરિશ્રમથીજ થઈ છે એવું તે વારંવાર કહેતી, એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વને કહેતી કે સરસ્વતી મહારી ગુરૂ અને હું તેની શિષ્ય છું, અને તેનાં આપેલા જ્ઞાનથીજ હું વૃત્તિ-મૃત બાણું છું; તેથી જે કોઈ મહાત્મા એની પાસે આવતા તે સરસ્વતીબાઈને મળવા જતા ને વાદવિવાદમાં આનંદ પામી પાછા આસ્તાબાઈ પાસે આવતા, તેથી આસ્તા-બાઈની પણ ધાર્મિક પુરૂષો તારીફ કરતા હતા. એ પ્રમાણે ધર્મ કાર્યમાં પડ્યા પછી આસ્તાબાઈની અવરથા પંચાશી વર્ષની થઈ ત્યારે તેમનો વૈકુંઠમાં વાસ થયો. તેની ના-મના રહેવાને તેના ખરા સેવકોએ બહુ શ્રમ લઈ એક ફંડ બેઠું કરી માઠી રકમ એકઠી કરી તેની ધર્મ શિક્ષણ શાળા બંધાવી ને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન આપવું શરૂ કર્યું તથા શીલા સભ્ય ઉપર કોતરાવ્યું કે “આસ્તાબાઈ ધર્મ શિક્ષણ શાળા” અને આસ્તાબાઈએ મરતી વખત નીચેની કવિતા કરી હતી તે સોનેરી અક્ષરથી લખી પૂઠા ઉપર ચોટાઈ દીવાલના મુખ્ય ભાગ ઉપર લટકાવી.

॥ ચોપાઈ ॥

અતી દુઃખ આ દેહે થાય, આયુષ્ય એમ તો વેતું જાય;
ગુણ ગોવિંદ તણાના ગાય, આસ્તા પૂર્ણ પસ્તાવો થાય. ૧.

આ પ્રમાણે આસ્તાબાઈની સંસારયાત્રા પૂરી થઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

દુર્ગુણીબાઈનું વૃત્તાંત.

આસ્તાબાઈ તથા સરસ્વતીબાઈનાં ચરિત્ર લોકોપ-
ચોગી હતાં અને તેમણે લોકોને સારી આસર કરી હતી,
તેમ તેનાં ચરિત્ર વાંચવાથી વાંચનાર ને સાંભળનારના
મનમાં સદ્વિચાર ઉત્પન્ન થાય એવો એમના જીવનચરિત્ર-
નો હવાલો છે. દુર્ગુણીબાઈનું કેટલુંક વૃત્તાંત એ એ બા-
ઈએના સંબંધમાં આવી ગયું છે, પણ તેનું બાકી રહેલું
વિશેષ વર્તમાન બાણવા જેવું અને તે ઉપરથી સ્ત્રી પુરુ-
ષને બોધ મળી શકે એમ ધારી પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

દુર્ગુણીબાઈને અમનગરના ગરીબશંકરના પુત્ર
વિદ્યાતત્વરામની સાથે પરાણી હતી તે શખ્સ ધણીજ
ગરીબી અવસ્થામાં ઉછરેલો હતો. તેણે પોતાના ગામની
નિયાળમાં માંડીથી બહુ સ્વભાષાનાં સઘળાં ઘોરણ પુરાં
કર્યાં હતાં. વધારે અભ્યાસ કરવાના હેતુથી મુંબઈમાં આ-
વી મધુગીરી (રાંધેલું અન્ન) માગી પોતાનો અભ્યાસ વધા-
રતો હતો. એની બુદ્ધિ ચંચળ અને યાદ શક્તિ વખાણવા
જેવી માસ્તરને લાગવાથી તેણે સખી દીલના લોકોને એને
મદદ આપવા સૂચના કરી, તેથી ત્યાંના ધનાઢ્ય લોકો
તરફથી એને બાણવાના ખર્ચનો સઘળો આંકડો મળતો
હતો. એની કુદરતી બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ સારી
હવાથી થોડીજ મુદતમાં એ ધણો સારો નિવડ્યો, દ-
રેક પરીક્ષામાં તેની વખાણવા લાયક બુદ્ધિ અને મહેનત-
થી તે પહેલે નંબરે પાસ થતો. ઈંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને

ગુજરાતી ભાષામાં એવા તો પાવર્ધો થયો અને પરીક્ષા-
માં એવા તો માર્ક (દોકડા) મળ્યા કે તેને કોલેજમાં
બણવાની સામગ્રી ત્રણ સ્કોલરશીપો મળી હતી, તેથી
તેણે એમ. એ. સુચીનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કરી ધણા
માન સાથે સાબાસીનાં ખાત્રીપત્રો મળ્યાં. છેવટ કાયદાની
પરીક્ષા આપી. એલ. એલ. બી. ની પદવી પણ પહેલા વર્ગમાં
પહેલે નંબરે મળી, પરંતુ એની મરજી ધણા દિવસથી
ખારીસ્ટર ને સારજન્ટ થવાની હતી, પણ પાસે પૈસાનો સં-
ગ્રહ નહિ, તેથી રૂ. ૧૦૦૦૦) એક લક્ષ્મીદાસ દયાળજી
નુમના બાદીઆ સદ્ગૃહસ્થના લઈ ત્રણ વરસ સુધી વરીષ્ટ
કોરટમાં કામ કરી પરીક્ષા આપી. તેમાં ધણા સારા માર્ક
(દોકડા) મળવી પરીક્ષકોની એટલી ખાત્રી કરી આ-
પી કે આવો કોઈપણ પરીક્ષા આપનાર ઇંગ્લાંડમાં
પણ મળી આવ્યો નથી એવું તેમની નજરમાં લાગવાથી
તેને ખારીસ્ટરની પદવી વિલાયત લખી સારજન્ટના ખીતાબ
સાથે અપાવી. ત્યાર પછી ઇંગ્લેન્ડ ખારિષ્ટરોના કરતાં ઉત્તમ
રીતિએ પોતાનું કામ (હાઇ) વરિષ્ટ કોર્ટમાં ધમધાકારે ચ-
લાવવા લાગ્યો. જાદી અદાલતના સઘળા ન્યાયાધિશો તેની
કાયદા સંબંધીની અપૂર્વ માહિતિને લીધે આમન્યા
રાખતા હતા, અને તેનું બાણેલું સર્વે ન્યાયાધિશો રિવ-
કારતા હતા; એ કારણથી આખા મુંબઈ શહેરમાં એ-
ની એટલી નામના થઈ કે કહેવાની વાતજ રહી નહિ.
વિદ્વાન વર્ગમાં એની ઉત્તમ પ્રકારની શ્રેષ્ઠ વિદ્યાને લીધે,
તથા કાયદો જાણનારામાં કાયદા સંબંધીના ઉંચા જ્ઞાનને
લીધે અને તત્વજ્ઞાનમાં ખડુ નિપૂણતાને લીધે, શાસ્ત્રિય
વર્ગમાં જાદી મહત્તા ગણાતી હતી; તેથી કોઈપણ જ્ઞાનીથી

એનો એક શબ્દ સરખાએ રદ કરી શકતો નહિ તેથી આંખી મુંબઈ નગરીમાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ગણાવા લાગ્યો.

પેલી દુર્યુગીઆઈને પરણીને વિદ્યાતત્ત્વરામ અભ્યાસ કરવા મુંબઈ જવાના હતા, તેવામાં દુર્યુગી વહુને ઘેર તેડી આણ્યાં, માટે બાણવા જવાનું એકીવાર અટક્યું. છોકરાને કન્યા મળી તે મહા ગ્રાંધી હતી અને વળી કૂળવાન ધરની તેથી તેને સાસુ સસરા હાથમાં ને હાથમાં રાખતાં હતાં, તથા તેને શીવણ ભરત નાની ઉમ્મરમાંથી આવડતું હતું, તેથી મહિને ચાર અથવા પાંચ રૂપિયા પેદા કરતી હતી. એ કારણથી ધરનાં સર્વ તેજી મરજી પ્રમાણે ચાલતાં હતાં, માટે એનામાં દિવસે દિવસે નિડરપણાને લીધે અપલક્ષણ વધવા લાગ્યાં, તેથી સાસુ તો બિચારી તેનાથી છેકજ કંટાળી ગઈ હતી, અને મેલ્યા દુલ્હાનો વરસાદ વરસવાથી તેણે તીકા નેશીને પત્ર લખ્યું તેથી તે આવીને તેને તેડી ગયો; એટલે વિદ્યાતત્ત્વરામ મુંબઈ જઈ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અભ્યાસ કર્યો. વિદ્યાતત્ત્વરામ મુંબઈમાં હતો તે દરમીઆન એક વખત સાસરે તેડેલી તે વખતે તેનો રોગ, તોર અને અસંખ્ય બાધણું તો પૂછવું જ થું? સસરા, સાસુ, જેઠ, જેઠાણી, દીએર, દેરાણી, કાકાજી, કાકીજી, મામાજી, મામીજી વગેરે સર્વ તેનાથી કંટાળી ગયાં હતાં, તેથી ગ્રાંખા દાળ વહેંચી પોતાને પિયર પલાયન કરવાનો વિચાર કર્યો, પણ ત્યાં તો એની ચીતે કલહ કરેલા કે કાંઈ સંકરે નહિ, તેથી સાસરેજ રહીને સાસુ સસરાનાં રૂદન સોસવા માંડ્યાં. એ પ્રમાણે તેમનાં “હાથનાં કંઈ હેથે વાગ્યાં” વિદ્યાતત્ત્વરામ સંખળી પરીક્ષામાં મસા

થયા પછી પોતાને ગામ અમતગરમાં આવ્યો તે વ-
 ખત વહુ તો પિયર ગયાં હતાં આપ્પા ગામમાં સ્થળે
 સ્થળે સઘળાં મનુષ્ય વિદ્યાતત્ત્વરામના આવવાથી રાજી
 રાજી થઈ ગયાં ને કહેવા લાગ્યાં કે આપણા ગામમાં ગ-
 રીખશંકરનો દીકરો વિદ્યાતત્ત્વરામ ધણો ગુણી નીકળ્યો
 છે, તેથી તેની સાત પેઢીને તારી એટલુંજ નહિ પણ
 આપણું આપ્પા ગામ તારું, ને આવડું નાનું ગામ જે
 કંઈપણ લેખામાં નહોતું, તે ગણતીમાં આવ્યું, એવો તે
 મનુષ્યમાં રત્ન નીવડ્યો. એ અરસામાં પાછી દુર્ગુણી વહુને
 તેહી ને તેને છોકરાની સાથે મુંબઈ વિદાય કરી માખાપે
 પોતાની પીડા મરાડી. છોકરાની મરજી મુંબઈમાં નિ-
 વાસ કરવાની થઈ, કેમકે ત્યાં જાઠા જાઠા લોકોમાં ને-
 સવું, ગાડી ઘોડાની સહેલ કરી હરવું કરવું, વર્તમાન
 પત્રો તથા પુસ્તકો વાંચવાં અને પોતાનો ખારીદરનો
 ધંધો કરવો. એ સઘળું મુંબઈમાં ખતી થકે પણ બહાર
 ગામ ખાતે એમાંનું કંઈજ સુખ ન મળે, તેથી એ ખરૂં
 છે કે “ નગરે વસંતિ દેવતા ” એ કહેવત ખરાખર
 ધ્યાનમાં આવ્યાથી મુંબઈમાંજ રહેવાનું ઇરાદું. એ વાત
 સ્નેહિઓને પણ પસંદ પડી, કેમકે બાઈબંધ વગેરેની
 ગમત, ગામડામાં ચાકર નોકર જોઈએ તેવા ન મળે,
 પણ અહીં તેની જાટ નહતી. આ સઘળો વૈભવ દુર્ગુણી-
 બાઈને સુધારવાને બદલે ખગાડવામાં અનુકૂળ થયો હતો.
 કામડાજની કડાકૂટ જતી રહી, તેથી હાથ ખાંધીને ચે-
 સવાનું મળ્યું હતું. બાઈએ જાણ્યું કે અંગ્રેજ લોકોની
 કીઓને જેવી છૂટ આપવામાં આવેછે તેવી છૂટ આપણી
 કીઓને કેમ ન હોય ? કેમકે ઇશ્વરને મન સ્ત્રીને પ્રરેષ

બેઉ બરાબર છે કોઈ વત્તું ઝાઘું નથી, માટે સ્ત્રીને
 કેળવી હોય તો તે ઉત્તમ નીવડે. હાલ એ ગામડેથી આ-
 વી છે માટે રીતબાત ને બોલી ગામડીઆ છે, અને
 અસાનતાને લીધે ઘણી બૂલ્યો કરે છે, પણ રહેતે રહેતે
 એના સ્થાનને વધારવાના ઉપાય કરીશું તો તે સુધરશે,
 અને વધારે છૂટ આપીયું તો રાજીરાજી પણ થશે, તેથી તેને
 સુધારવાના ઘણા ઘણા ઉપાય કરવા માંડ્યા પણ સધ-
 જા મિથ્યા ગયા. બાઈ તો બગીચામાં બેસીને આમથી
 તેમ ને તેમથી આમ કરે ને બાઈને લગાર પણ ગાંઠે
 નહિ, કેમકે પ્રથમથીજ તેણે બાઈની હિંમત જોઈ લીધી
 હતી. તે એવી રીત કે, એક વખત બારીદર સાહેબ
 સ્નાન કરવા બેઠા હતા. તે વખત ચાકર હાજર નહો-
 તો, અને ઉના પાણીમાં સમાવણું નાંખવાનું જોઈતું હ-
 તું, માટે સ્ત્રીને કહ્યું કે લાવ; ત્યારે તે બોલી કે ચાકરને
 બોલાવો અથવા તમારે હાથે લ્યો. હું તો આપનાર નથી,
 તેથી સહજ બાઈને ક્રોધ ચઢ્યો, અને વધારે ગુસ્સે
 થઈને કહ્યું કે જલદી લાવ પણ તે તેના બોલવાને ગ-
 લુકારે એવી નહતી, તેથી બાઈ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં
 આપાપીધા વિના ઓશીસમાં ગયા, ને સાંજે આવ્યા
 તે વખતે પણ બાઈનો ગુસ્સો નરમ પડ્યો નહતો,
 તેથી બાઈનું નામ સરખુંએ ન લે, ત્યારે પસ્તારીને
 સ્ત્રીને જમવા વાસ્તે બોલાવવી પડી; કેમકે પશ્ચિમ ત-
 રફની કેળવણીથી તેમના વિચારમાં પૂર્વ તરફના ધરડા
 વરડાના વિચાર અણધાર અને ઓછા છે, એવું પકકું
 દેશું હતું. સ્ત્રી પોતાની અર્ધાંગના તેથી તેને સુખ
 આપવું, અને પૂર્ણ છૂટ આપવી એવું તેમણે નહિ કયું

હવું, પણ જેમ જેમ સ્ત્રીને છૂટ આપતા, જાય તેમ તેમ તેને વધારે કુટવ પડતી જાય, અને કુકર્મ કરવાની મનિ સૂત્રે. આવી અધદીત છૂટ આપવાથી બાઈડી મરજીમાં આવે તેવાં લૂગડાં ઘરેણાં ધણીની ખીન રજાએ પહેરે ઓઢે, અને આહે તેમ વર્તે એટલુંજ નહિ, પણ નવું લૂગડું લેવું હોય તથા નવું ઘરેણું કરાવવું હોય તેની વાત સરખીએ ધણીને કાંને નાંખે નહિ, એવી રીતે તે પતિને ત્રણવત ગણે. બાઈ તો વિદ્વાનોની સભાઓમાં કલાકનાં કલાક સુખી વ્યાખ્યાન આપી વડતામાં એકો કહેવરાવે, વરીષ્ટ કોઈમાં અને ખીજી નાની અદાલતોમાં જજને સુધાંતનાં મન રજંત કરે, સારા સારા વિદ્વાન માણસો પણ તેનું વચન ઉઘાડે નહિ, ધર્માચાર્ય અને ધર્માધ્યક્ષો પણ એની ધર્મ સંબંધી તકરારને રદ કરી શકવાને અસમર્થ તથા જેના બોલની ધણી કિમ્મત યાય તેઓ ઘરમાં આવી મુખીના ટુંકારા ખાય. અને ખીજીતા ખીજીતા દિવસ નિર્ગમે કેરખે ખીજા કોઈ જાણુએ તો કહેતી થયે, તેથી મન મારીને ખેસવું પડે. ઉનાળાની કે શિયાળાની શરૂઆતની રજામાં અથવા કાર્ય પરત્વે પોતાના ગામમાં તો બાઈને લખને બાઈથી જવાયજ નહિ, અને એકલાને તો બાઈડી જવા ન દે, એવા બંધન થઇ ગએલા; માથેરાન, મહાબળેશ્વર અને નીલગીરિ આદિ ઠંડી ટેકરીઓપર હવા ખાવા વાસ્તે પણ બાઈડી કહે ત્યારેજ જવાય. બાઈ તો બાતબાતની રસોઈ કરાવી જમે અને રાજની રાણી કરતાં વધારે શેખ ભાગવે, અને બાઈ તો સખત મહેનતમાં સવારથી તે રાતના ખાર વાગતા સુખી કામમાં રોકાય, તેથી ઘરની ત-

જીવીજ કરવાનું, તો તેનાથી બનેજ શી રીતે? નોકર આકર સર્વે જાણી ગયા કે ધરમાં તો બાઈ સાહેબનુંજ ચલણ છે, તેથી બાઈસાહેબને દુર્ગુણીબાઈના વધતા જતા દુર્ગુણ કોઈ કહી શકે નહિ. તેમાં વળી નોકરોનું ડેકાણું નહિ અને તે વણાણે વારે બદલાય, કેમકે બાઈના ઝાં આગળ ધરમાં કોઈ ટકી શકે નહિ. કેટલીકવાર તો બાઈને બિચારાને નોકરઆકર વગર રહેવું પડે, અને જ્યારે બાઈને હાથ રસોઈ કરવાની આવે ત્યારે બાઈથી વખત સર પોતાની ઓફિસમાં પણ ન જવાય, અને કેટલીકવાર તો બાઈસાહેબની સાથે બાઈસાહેબ ટપાટપી કરે. તે એટલી બધી વધી જાય કે બાઈસાહેબને આખા દિવસની એકાદશી પણ કરવી પડે, કોઈ કોઈ વાર તો ઓફિસમાં બુખ્યાને તરસ્યા જાય, ત્યારે શરીર સાંકે નથી, અમુક રોગ થયો છે, વગેરે કહી જેમ તેમ કરી નિભાવે, પણ આવું નીત્યનું લાગ્યું તેથી બૂખે મરવું ક્યાં સુધી નીમે? તેથી બાઈએ ઓફિસમાંજ આ પીવાની, માખણ સાથે એસડ ખાવાની તથા એકક્રાસ્ટ (ટીમણ) ની ટેવ રાખી. એવું કેટલાક દિવસ ચાલ્યાથી બાઈ બાઈની અને બાઈબાઈની વાત પણ જાણે નહિ. જ્યારે બાઈ ઘેર આવે ત્યારે કહે “લોડી નવાખ તો કે નવાખ” એમ ડર્યા વગર તો ચાલેજ નહિ.

દુર્ગુણીબાઈના પડોશમાં એક દયાળદાસ તડાકીદાસ નામના વ્યાખ્યાન કરનારની સ્ત્રી રહેતી હતી. તેની સાથે દુર્ગુણીબાઈને દોસ્તી થઈ, તેમ બાઈસાહેબ સાથે દયાળદાસને દોસ્તી થઈ. તે દયાળદાસની સ્ત્રીની સોળતપી ખારીદર સાહેબની વહુમાં ધણાંજ દુર્ગુણ પેદા, કેમકે પેલી સ્ત્રી સર્વે ઉપમાં

યોગ્ય એટલે અવગુણનો બંડાર હતી. એ દોસ્તીના કારણથી તે બંને ખરાબ ગુણમાં વધવા લાગ્યાં. બાગજોગે એક દિવસ પેલા દયાળદાસની વહુ સાથે બાઈ સાહેબને વાંકું પડ્યું તથા તેને ઘેણાટુણું દેવામાં બાઈ રાખી નહિ, તેમ તેની સામી તેણે પણ ન કહેવાય એવી ગાજો દેવા માંડી. એ જોઈને આસપાસના જે સમજી પુરખો હતા તે તો છકજ થઈ જઈ ક્યાંના ક્યાંય બરાઈ ગયા, કેમકે મા બેનથી જીભું ન રહેવાય એવાં મઃત્રી ધાંચીના જેવાં વચન ની-કળતાં હતાં, સાંજે જ્યારે બારીદર 'પતિ' ધેર આવ્યા. ત્યારે બિલાડીના જેવી આંખો કરી કૂતરાની પેઠે ધુરખાને બોલી કે બળી સાહેબી, બળ્યું તમારું જીવતર, કે લોંડી સરખી પેલી દયાળીઆની રાંડ મને ગાજો દેછે. મારે બાપે પરણાવી, તે વખત આડો સાપ ઉતર્યો હોત તો સાંઈ થાત!! લોકોના કજીઆ ચૂકવો છો અને આ દયાળીઆની રાંડને કંઈ કહે નહિ, અને હલચલ તેના માટીપાસે જમને ચોટા છો ને વાતો કરો છો અને વળી ધેર પણ બોલાવો છો, માટે અખડદાર આજથી એને આંગણે ચઢવાદેશો નહિ, ને ચઢાવશો તો કૂવે પડી તમને જીવ આપીશ, અથવા તાણુ કરીને મરીશ.

આવા અસભ્ય શબ્દો સાંભળી વર બિચારો બહુ જ કંટાળી ગયો. આવા ગુણના કન્નેડાંથી એક ખીજને ખીજોર છૂટવા લાગ્યો, તેથી વિદ્યાતત્ત્વરામને કોઈ વખત એવો પરિતાપ થાય કે આ સ્ત્રીથી છુટાય તો સાંઈ. એ બાઈની બદચાલની વાતો લોકોમાં ફેલાવા લાગી પરંતુ પોતે બારીદર ગુણી ને માટે માણસ તેના ધરની વાતો તેને કેમ કહેવાય? એમ ધારી તેના ઓળખીતા તથા

ભાગતા વળગતા તેને કાને લાગ્યા નહી, વળી ઝાળખી-
 તામાતા ઘણાખરા જાણતા હતા કે બાપના વગર બાપથી
 એક ડગલું સરખુંએ ભરાતું નથી, માટે કહીશું તો “ઉ-
 લટા ચાર કોઠવાળને દંડ” એમ થયે એવું ધારી કોઈએ
 કંઈ કહ્યું નહિ. એવામાં બાપને સારો દહારો છે એવી
 વાત આપ્યા મુંબઈ શહેરમાં ચાલી, અને તે વાત જ્યારે
 વિદ્યાતત્વરામે જાણી ત્યારે તેને બહુજ આનંદ થયો
 અને તેના મનમાં આવા વિચાર આવ્યા કે બાળકનો
 પ્રસવ થવાથી એનામાં કરેલપણું આવશે અથવા છાકરું
 થશે તે પાસે રાખી મન વાળીશું. બાપએ તો એવા
 એવા ઢોંગ કરવા માંડ્યા કે મારાથી કલાણું ખવાતું નથી,
 મને અમુક ભાવતું નથી, તેથી તેની મરજી પ્રમાણે જે
 લોકો પાસેથી જે જાણસ મંગાવવી ન જોઈએ તેમની પાસેથી
 પણ તે જાણસ એકતા હજાર કહે તો તે પણ આપીને
 મંગાવવી પડી. એમ કરતાં કરતાં ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવા
 વાસ્તે દેશમાં ગયા વગર ચાલે એવું નહોતું. આ કામ
 સ્ત્રીનું હતું માટે તેની મરજી પ્રમાણે ચાલ્યા વગર છૂ-
 ટકોજ રહ્યો નહોતો, તેથી સ્વગ્રામમાં આવી સીમંતનું
 મુહૂર્ત જોવરાની સંસ્કાર કર્યો. પહેલીવારની ભારેવાધ
 બાપડીની બહુજ ખરદાસ રાખવી પડે છે અને તેને
 બાવતાં બોજન સગાંવહાલા ને ખેસતાં બાબસતાં જમાડે
 છે અને ઊપરાચાપરી જેમ નાનપણમાં પરણાવેલાં છો-
 કરાંને વારણાં દે છે તેમ દેવા લાગ્યાં. ગામમાં તો માઠા-
 માં માઠા માણસ ગણાવા લાગ્યા, એટલુંજ નહિ પણ
 આપ્યા ગૂજરાત પ્રાંતમાં તેના જેવો શ્રીમાન ને માટે
 કોઈજ નહોતો એમ કહીએ તો ચાલે, માટે બાપતો

કોઈને ભાગ પાણુ ન આવે અને ઘણા જાણતાં આમંત્રણ પાછાં જાય. સીમંતની ક્રિયા યથાવિધિ કરવાની હતી તે ક્યાં પછી ભાઈને તો મુંબઈ જવાની જરૂર પડી. પેલી દુર્ગુણી વહુને મુંબઈ લઈ જવા વાસ્તે ઘણા ઘણા ઉપાય ક્યાં પણ એણે કહ્યું કે મુંબઈનું પાણી મને માફક આવશે નહિ, માટે સુવાવડનો આઠલો અહીંજ રહેતો ફીક. પિયરમાં તો સગામાં એક ઘરડી મા સિવાય ખીચું કોઈ રહ્યું નહતું, ને માને ને ટીકરીને ઉમું રહ્યું અને એમ નહતું એવું અગાઉ બતાવવામાં આવ્યું છે, માટે માસરે અમનગરમાંજ રહી સુવાવડ કરાવતી એવું ન-કડી ઈર્ષ્ય. ઘરમાં સાસુ, નણંદ વગેરે સગાંવહાલાં ઉપર તો એટલી ખદા નજર કે કંપીકહેવાની વાતજ નહિ, તેથી જુદુ ઘર લઈ આપવાનું ધણીએ ઠરાવ્યું. ધણી બિચારો એથી કંટાળ્યો પણ હવે કરે કેમ ? હવે તો ગા-મમાંથી પણ આખરે આછી થવાનો વખત આવ્યો. લોકોમાં હીણું દેખાયે, પછાડી લોકો વાતો કરયે, અને નાતજાતમાં અને ગામમાં એકાં ધાન્ય જેવાં થઈ પડીશું. એ સુધાગાનો પેલી કંકાસણીને વિચાર સરખાએ આવે નહિ, પણ ઉલટો કંકાસ લઈ ખેતી તેથી તેનું માં કાણું કરી જુદા રહેવાનું પોતાને હાથે નક્કી કરી આવ્યું, અને આકર બાકરનો બંદોબસ્ત કરી પોતે તો તેજ દિવસે મું-બઈ પલાયન કરી ગયો. ભાઈનાં માવીતર જાણતાં હતાં કે તેનું કંઈ ઘરમાં આલતું નથી, તેથી તેઓ એ બાબતમાં હા કે ના કહી શક્યાંજ નહિ. પેલો વિદ્યાતત્ત્વરામ માબાપને કોઈપણ પ્રકારે દુભવતોજ નહિ. રૂકત આ વ-હુનીજ આડ હતી. વહુથી છાનુંમાનું માબાપને જે જોઈએ

તે માકલતા હતો અને તેમના ઉપર ખુબ પ્રેમ રાખ-
તો હતો, પરંતુ પેલી કંકાસણીના આગળ તેનું કંઈજ આસ
નહિ. હવે તો આખા ગામમાં એની નીંદાની વાત ચાલી.
કેટલાક કહે કે આવો બાણેલો ગણેલો છતાં બાઈડીનો
ખાંધણુ બની ગયો છે, કેટલાક કહે કે નામજાનું માં
કાચું એ તો કરે કેમ? દલપતરામ કવિએ કહેલું છે કે
“જેને ચીતી હોય તે નર જાણે આણે ખીજા અહંકાર”
એ ખરું છે. એમ જેને જેવું રચે તેવું તે બોલે, પણ
એણે તો ખરું કે આથી બાઈડી જે આવર અને વાહ-
વાહ દેશ પરદેશ ને ગામગામ કહેવાતી હતી તેને ખદલે જ્યાં
આવી વાત જાણવામાં આવી ત્યાં નીંદા થવા લાગી. આ
બાબતની બારીશરને ખબર તો પડી, પણ કરે કેમ?
પોતાનાં કરેલાં પોતે ભાગવવાંજ જોઈએ, એ ધંધરી નિયમ
કોઈથી ર્યો નથી, ફરથે નહિ ને ફરનાર નથી.

આ દુર્ગુણીબાઈએ તો ગામમાં ફજેલીના કાળકા
વધારે વધારે કરવા માંડ્યા. એણે ઢાંગ કરી સીમેન છે
એવું જુદું બોલી વરાવાજનનું ખર્ચ કરાવ્યું હતું, તે
સઘળી વાત તેની એક વિચાસુ નોકર નાગલી નામ હતી
તેજ ફકત જાણતી હતી. તેણે તે વાત પોતાની માનેજ
કહી હતી તે સઘળી વાત ગામમાં ઘેર ઘેર અને થેરીએ
થેરીએ ફેલાઈ અને થવા લાગી. કહ્યું છે કે શ્લોક.

षट्कर्णो भिष्यते मंत्र, चतुष्कर्णो नाभिष्यते;

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन, षट्कर्णवर्ज एतसुधीः ॥ ૧ ॥

અર્થ-છાની વાત હોય તે (જેની વાત હોય તે, સાં-
બળે તે, અને ખીજાને કહે તે એમ) ત્રણ જણની ખાસે

થવાથી પ્રસિદ્ધ થાય છે, પણ ચાર કાનની વાત પ્રસિદ્ધ
 થતી નથી, માટે પંડિતાએ જાની વાત છ કાને ન જાય
 એવું કરવું જોઈએ. હવે તો ગામમાં એના ટોંગની એક
 કહેવાજ થઈ પડી હતી. આટલાથીજ તે ગામ સંતાપ
 પામીને બેઠી રહી નહિ, પણ તેને તો કોઈનો છોકરો
 વેચાતો જોડતો હતો, માટે તે વાત પોતાની ખરી બરસા
 વાળી નાગણી નામ ચાકરડીને કહી ને તે છોકરાની તજવીજ
 કરવા માંડી, તે વાત પણ આખા ગામમાં ફાટી નીકળી. એ
 પ્રમાણે તેના સમયા ટોંગ સર્વત્ર જાહેરાતમાં આવ્યા; અને
 સુરકારી નોકર અને ગામના કામદાર સર્વ નાનાથી તે
 મોટા સુધી કોઈનું તે અન્નણ્યું રહ્યું નહિ, તોપણ એ
 દુર્યુણીને તો તે વાત અતી યુદ્ધ છે એમ નકી હતું. જાતે
 દુર્યુણી, દુરાચારી, અને સર્વ અવિદ્યાથી ભરપૂર તેથી કુઠં-
 દથી ચાલવાનું તેણે બાકી રાખ્યું નહિ. ધણી પાસેથી ઉ-
 ઘાડે છોગે પૈસા મંગાવી તે પૈસાનો ચાહે તેમ લખલૂટ
 ખર્ચ કરે. પૈસા બારીદર સાહેબને ત્યાં પણ પૈ-
 સાનું ઠેકાણું મળે નહિ. લોકમાં કહેવાતું હતું કે
 ડોંગલાંની ઉતરેડોમાં પૈસા બરેલા છે માટે પૈસાનો
 હિસાબજ નહતો, તોપણ તે ઉડાઉ નહતો, અને
 અર્થશાસ્ત્ર બુદ્ધિવાન હતો, માટે પાઈ સરખીએ નકામી જ-
 વાદેતો નહિ, અને દ્રવ્યોપાર્જીત કરવામાં કુશળ તેથી રાત્રી
 દિવસ મહેનત કરી અને સ્ત્રી સંબંધીનું ઘરમાં સુખ જો-
 ઈએ તે દુઃખરૂપ હોવાજતાં લોક લાજથી ખીલીને પૈસા
 જાકલે તે પૈસા પેલી કુમાર્યા જાજશોખમાં કાંકરા જેવા
 ગણી વાપરે અને હલકા બેગાળ અને નાદાનમાં નાદાન
 માણસની સાથે પ્રીતિનો ઉપભોગ કરી મહોટા આપના

ખાડામાં પડે. પેલી નાગલીએ છોકરાની શોધ કરી તો એક કોળીનું છોકરું હાથ લાગ્યું. તેને લાવવાની પંચાયત કરેછે એટલામાં એ વાત સર્વ ડેકાણે પ્રસિદ્ધ થઈ, માટે ગામના પોલીસ પટેલે બાઈની જીખાની લેવાનું નક્કી કર્યું, ને કહારી માકલ્યું કે તમે નાના બાળકને વેચાતી હો છો એમ સંમળાય છે તે કાયદા પ્રમાણે યુનોહ છે; તેથી અમારે તજવીજ કરવાની જરૂર પડશે. એવું થયાથી બાઈને તો ઘણી ગમરાગણુ થઈ, પછી તેજ દિવસે ધણી પાસેથી વગારે પૈસા મંગાવ્યા, અને પૈસા આપી છોકરો રાખવાની વાત માંડી વાળવી પડી. પેલા પોલીસ પટેલને તજવીજ કરવાની જરૂર ન રહી, તેથી તેને બિચારાને વધારે બીરાંત વળી, અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે એ લકરાથી પરવાર્યા, એ પરબેથરે મારા ઉપર માઠી મહેર-ખાની કરી, કેમકે જો તજવીજ કરત તો માઠા બારી-દરની બેરીનું કામ, તેથી તેની આખરેપર હાથ નાંખ્યો કહેવાતજ અને ખરાબખસ્ત થઈ જવાત, માટે જો થયું તે હીકજ થયું અને પ્રમુખે મહેર કરી માટે તેની પ્રાર્થના કરી.

પેલી દુર્ગુણીને લોકોમાં બધી વાત જાહેર થયાથી મહા માટેા ક્ષોભ થતા, અને લોકોમાં માં બ-તાવાય નહિ, તેથી ઘરેણું ગાંઠાં સર્વે લઈને એક વહાલી-આ કોળી જેની સાથે મૂળથીજ આડો વ્યવહાર હતો, તેની સાથે રાતની રાતમાં નાશી ગઈ, અને “નાસ્તિ નંદે વિચારઃ” એ કહેવત પ્રમાણે ધણી, સા-સુ, સસરા, અને સગાંવહાલાંની આખરતા કાંકરા કર્યા. કહ્યું છે કે પ્રાણ ને પ્રકૃતિ મરતાં સુખી રહે. તે પ્રમાણે

તેની ખરાબ દાનત તે આખર સુચીજ રહી. આવા હે-
વાનીઅન ખવ સખી એ અને વહાલીઓ આકર સો
દોડસો ગાઉ નીકળી ગયાં, કેમ કે ચોરી કરીને આવેલાં
તેથી પકડાઈયું તો શ્રી વણે થશે એવો ભય હતો, તેથી
નાસવાજ માંડયું. નાસતાં નાસતાં એક દિવસ રેવાકાંઠા
ને ખાનદેશની હદમાં આપ્યાં જાય છે, એટલામાં સામેથી
૧૦-૧૫ વગડાઉ ભીલ આવ્યા. તેમણે લુટવાના મનસુખાથી
પોતાની ડાંગોવતી વહાલીઓને અને એ બાઈને મારી
મારીને અર્ધમુવાં કર્યાં ને સરવસ્વ લઈ લીધું, ફક્ત એમ
હાંકવાને વાસ્તે દરેક જણ પાસે એકજ વસ્ત્ર રહેવા દીધું.
કહ્યું છે કે “વાવે તેવું લણે ને કરે તેવું ભાગવે” તો
પ્રમાણે તેની અબ્બવસ્યીત સ્થિતિ થઈ. પછી દુઃખે પાપે
પાસેના એક ગામમાં જઈ લુટાયાનાં સર્વ વર્તમાન કહ્યાં.
એટલે તે ગામના દાનેશ્રી લોકોએ મળી ઉઘરાણાની
એક ટીપ કરી તેમને જાડાં પાતળાં લૂગડાં અપાવ્યાં, અને
આવાને અન્ન આપ્યું; પછી કંઈ રોકડ આપી લોકો
તેમને વિદાય કરતા હતા, તેવામાં તે ગામનો એક
સમજી અને બક્ષ પૂર્વક અવલોકન કરનાર તર્કશંકરને તે
બાઈ તથા વહાલીઓના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરતાં કંઈક
અવનવું લાગ્યું, અને તેણે લોકોને કહ્યું કે આમ કેમ
હશે ? આ બાઈ ઘણી રૂપાળી છે માટે સારા ધરની
હશે, અને આ પુરૂષ તો આકર જેવો દેખાય છે, માટે
વખાનાં માર્યાં આવ્યાં હશે; તેથી એમને પૂછીએ તો ઠીક.
પછી તેણે પૂછ્યું કે બાઈ આ તમારી સાથે કોણ છે ?
ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારો સ્વામી છે, તેથી તેની બાલી
ઉપરથી તર્કશંકર તથા લોકોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે

આતો દેખાતો અને બોલીમાં ડોળી છે, અને આ
 બાઈતો બોલવે ચાલવે અને દેખાવમાં ડોષ મોટા ધરનું
 માણસ જણાય છે, માટે આમાં કાંઈક કાવતરું થયું છે,
 તેથી ફરી ફરીને પૂછ્યું, કે તમારી બોલી અને રીતભાત
 તમે જોને સ્વામી કહેાછો તેની રીતભાત અને બોલી સાથે
 મળતી નથી આવતી માટે સાચે સાચું કહેા. ત્યારે
 તેણે કહ્યું કે હું ઉંચી જાતની બ્રાહ્મણ છું એ વાત ખરી
 પણ મારો સ્વામી મરી ગયાથી આ વહાણીઆ જોડે ના-
 તરે આવી છું, કેમકે વૈધવ્યનું દુઃખ મારાથી સહન થઈ
 શકે એવું નહતું. આવું બોલી એટલે તો સધળાને ધણી
 વહેમ આવ્યો અને લાગ્યું કે આમાં કાંઈક કાવતરું અને
 છુપો બેદ છે, તેથી લોકોએ જાણ્યું કે બાઈના કરતાં ચા-
 કર જોવા આ ડોળીને દમ બીડાવીશું તો ખરી હકીકત
 તરી આવશે. એવા વિચારથી તે ગામમાં એક સરકારી
 રક્ષક રહેતો હતો તેને ગામના આગેવાન લોકોએ વાત
 કહી. તેણે બોલીસના એક બાજુબાઈ જમાદારને તજવીજ
 કરવા માકલ્યો. તે બાજુબાઈએ બાઈ તથા ચાકરને દમ
 બીડાવવામાં બાકી રાખી નહિ. પેલો વહાણીઆ ચાકર જો
 બાઈને લઈને નાશી આવ્યો હતો તે ઝાડે ફરવાનું નામ
 લઈને અંધારી રાતે નાઠો તે રાતમાં ને રાતમાં ધણે દૂર
 સરકા ગયો તેની ડોળીને ખર કે ખખર પડી નહિ. એવી
 રીતે તે દુર્ગુણીબાઈ નીરાધાર રહી, પણ જન્મથીજ કુહંદ
 પડેલો તે કેમ જય ? અધુરામાં પૂરું બાજુબાઈ જમાદાર
 પણ તેવાજ મળ્યા તેથી તેમણે તજવીજ કરવાની મૂકી
 દીધી; એટલે દુર્ગુણીબાઈએ તો બાજુબાઈ જમાદારની
 સાથેજ ધર માંડ્યું, કેમકે પડેલો ધણી જો બાંચીજર તે-

ની પાસે તો જવાયજ નહિ, તથા નાત જાતમાં કાણું મોં કરી નીકળેલાં તે ખતાવી થકાય નહિ. જે ચાકર સાથે નીકળી ગયું હતી તે તો નાશી ગયો, તથા નીરાધાર એટલે જમાદારને ત્યાંજ રહેવું પડ્યું, અને જમાદાર પણ “બાઈને કોઈ લેનાર નહિ અને બાઈને કોઈ દેનાર નહિ” તથા “લપસી પડ્યા તો નમસ્કાર થયા” એમ જણી જમાદારે તેને ઉઘાડે છાગે ઘરમાં રાખી અને તજવીજનું કામ માંડી વાળ્યું.

હવે તો દુર્યુણીને માથે મોટું સંકટ આવી પડ્યું; ફેમકે જે શેઠાણી યજ્ઞ સાંગામાંથી ઉપર બેસી નોકરને હુકમ કરતી, ધણીને ધમકાવતી, અને પાણી માગે તો ધણી દુધ આપે; નોકર ચાકર હાજર ને હાજર રહે તેને મજૂરની પેઠે મજૂરી કર્યા છતાં જો કંઈ ઘર કામમાં ચૂક પડી તો વાસાપર ચાબકાના માર પડે. તે વખત તેને પૂર્વ કર્મનો ખટ્ટજ પસ્તાવો થવા લાગ્યો, પણ હવે કરે કેમ. દુઃખેપાપે દહાડા કાઢ્યા વગર છૂટકો નહતો. અધુરામાં પુરું બાળ-બાઈની સાથે રહ્યાને પુરું એક વર્ષ પણ થયું નથી, એટલામાં બાળબાઈ ઉપર લાંચ લઈ ગુન્હો છુપાવવાનું મોટાટું ત-હોમત આવ્યું. તેનું કામ આવ્યું તે વખત ઘરની જડતી લીધી તો તેમાંથી સાડોની લાંચ લીધેલી તે, તથા ચોરીની બીજી જથ્થોસો પણ નીકળી. અધુરામાં પુરું પારકી બેરીને ફોસલાવીને ઘરમાં રાખવાની પણ તેના ઉપર રૂબાદ થઈ હતી. એવા મોટા કામનો નિકાલ થવાને તે કામ એક પરદેશી માણસે પાસે, માકલાવ્યું હતું. માણસે તે ત્યાં તેને ખડો કર્યો, અને જમીન માગ્યો પણ ઘરમાંની સઘળી વસ્તુઓ તો પારકી તથા તેનો કોઈ જમીન

યથેા નહિ, માટે કાચી ફેદમાં જમાદારને જવું પડ્યું. પેલી દુર્ગુણીને તો હતું શું ને ગયું શું ? માજીએટને ત્યાં કામ ચાલતાં દુર્ગુણીખાઈને સમત કરી બોલાવી તેથી તેને કચેરીમાં ખડું રહેવું પડ્યું. તેને જોવાથી સાહેબના મનમાં પણ ફરી ગયું કે આ ખાઈ દોષી માથા ધરતી હોય એમ જણાય છે, માટે જમાદાર ફેસલાવીને લાવ્યો હશે ખરે. તેથી તે ખાઈની જુઓની લેવાય તો આલેલા શકનું નિવારણ થાય. ફરીઆદીએ પોતાની જુઓનીમાં આ વાત લખાવી છે, તેથી તેની જુઓનીને પણ ટેકા મળે એમ છે, માટે સાક્ષી લેવાની જરૂર છે. એ કારણથી તેની જુઓની નીચે પ્રમાણે લીધી.

મારું નામ દુર્ગુણીખાઈખાપનું નામ તીડા જોશી જાતે ખાલણ પણ હાલ રજપૂત ધર્મે હિંદુ ધણીનું નામ ખાજીખાઈ જમાદાર ઉમર વર્ષ ૨૪ ની ધંધો મજૂરીનો રહેવારી વિ-ગ્રામસ્થળ જીલ્લે નાગપુરની તે નાગપુર વિભાગના પહેલા વર્ગના માજીએટની રૂબરૂ પ્રતિષ્ઠા ઉપર લખાવું છું કે મારા ધણી ખાજીખાઈ જમાદારને ત્યાં આશરે ૧૧ માસથી આવીશું. તે પહેલાં મારા ધણી વહાલીઆની સાથે આશરે પાંચ ૭ વરસ રહી હતી. મારો ધણી ખાજીખાઈ ને ને સામાન લાવ્યો છે તે ક્યાંથી લાવ્યો છે તથા કેમ લાવ્યો છે તે મને ખબર નથી. ઉલટ પાલટ પ્ર-મતા જવાબમાં હું નાતે કોણી હતી, પણ હાલ રજપૂ-તને ત્યાં પરણીને આવી તેથી રજપૂતાણી યમ. કોણીને ત્યાં કોલણ કહેતા. મારો ધણી વહાલીઆ નાશી ગયો તેથી ખાજીખાઈ સાથે ઘર માંડીને રહી પરણિતર ખાજી-ખાઈ તથા વહાલીઆ સાથે યયું નથી. પ્રથમ હું કેની

સાથે પરણી હતી તે કહેવાની નથી. વહાલીઆ કોળી ને હું
 અમનગરથી નીકળી આવ્યાં તે રસ્તામાં લુટાયાં, ચોરે માંયે
 તેથી પાસેના ગામમાં ગયાં. તેનું નામ વિદ્યામરથળ હતું.
 ત્યાંના લોકોએ ઉધરાણું કરી અમને લૂગડાં અપાવ્યાં તથા
 અવરાળું પીવરાવ્યું. વહાલીઆને દમ દીધાથી તે નાશી
 ગયો, અને મને ફોસલાવીને બાળબાઈ જમાદારે રાખી.
 ફરી તપાસણીમાં લખાવું છું કે બાળ જમાદારની સાથે મારી
 ખુશીથી ગઈ હતી. મારે આધાર રહ્યો નહિ તેથી તેની જોડે
 બેરી પ્રમાણે વર્તી હતી. કોઈના પૂછવાથી લખાવું છું કે હું પ્ર-
 થમ વિદ્યાતત્ત્વરામ બાગીદર સાથે પરણી હતી, પણ સીમંત છે
 એવો ખોટો ઢાંગ કરી મેં અર્ચ કરાવેલું તેથી લોકોમાં મારી
 આખરે આછી થઈ તથા વહાલીઆ જોડે મૂળથી આડો
 વ્યવહાર તેથી નાશી અહીં આવેલાં એ સિવાય બીજું
 કહેવાનું નથી. આ અને બીજી જગ્યાની ઉપરથી બાળ-
 બાઈ જમાદારને શેશન કરીટ કર્યો ત્યાં એણે કબ્જલત
 અપાથી ૧૦ વર્ષ સુધી દેશનીકાલની શિક્ષા થઈ. વિદ્યા-
 તત્ત્વરામનું નામ આપ્યાથી બાઈને વારતે સાહેબને ઘણું
 લાગ્યું કેમકે તે વિદ્યાતત્ત્વરામના પરમપ્રિય મિત્ર વિલી-
 અમ હંદર સાહેબનો નાનો બાઈ હતો. તેણે વિચાર કર્યો
 કે આવી નકારી ચાલની બાઈને પાછી માકલવી તે યોગ્ય નહિ
 માટે તેણે તેને ત્યાંથી પાંચ રૂપિયા પદરના આપી શિખામણ
 સાથે વિદાય કરી. તેના ઉપર કામ આપ્યાથી કોઈ તેને બોલાવે
 નહિ, અને આખા જાનદેશ અને નાગપુર જિલ્લામાં ફરફટ
 થઈ તેથી કોઈ તેની સામું પણ જુએ નહિ. માટે હૈદરાબાદમાં
 આવી ગણિકાને ઘેર રહી. તેને ત્યાં મહારોગ થયાથી
 કહાડી મૂકી, તોપણ તેને રખડતાં કરતાં એ રોગ ખીલકૂલ

મટયો નહિ, ને ગરમીનો માટા વિકાર હતપ્રજ થયો તેથી રોગપૂરના એક દવાખાનામાં ઇંડોર પેશન્ટ (રથાનિક દરદી) તરીકે ત્યાંજ રહીને દવા ખાવા લાગી પણ કંઈજ ટેકી લાગી નહિ. એક વખત દવાખાનામાં એસડ લે છે તે વખત એક ત્યાગી દિક્ષાવાળો એસડ લેવા આવ્યો. તે જાતનો નીચ અને અધમ છે એવું દવાખાનાનો દાકતર બાઉ ને એસડ આપતો હતો તેમને તેના મિત્રે કહ્યું, તેથી દાકતરે તેને પૂછ્યું કે તમે શાથી કહેછો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું માંડલેશ્વરમાં નોકર હતો, ત્યારે એક દિવસ માંદો હોવાથી ઘેર રહ્યો હતો તે વખત મહારા પુરોશમાં એક કાકાપૂરી ખાત્રણ વર્ણસંસ્કર પ્રાણશર્મા કરીને રહે તો હતો, તેને ત્યાં આજ સન્યાસી બાપુ બિક્ષા માગવા આવ્યો હતો, અને બોલ્યો હતો કે “ભવતુબિક્ષાત્ત દેહી” ત્યારે તે કાકાપૂરી ખાત્રણે કહ્યું કે મહારાજ અ-ચ્છો મૂકી જાઓ, અને જરાબર દસને ટકોરે આવી હાજર થશે તો માટી મહેરબાની. તે વખતે મારા મનમાં તરેહ તરેહ વાર વિચાર આવવા લાગ્યા કેમકે તે ખાત્રણગી રહેણી કરણી હું પાસે રહેતો હતો તેથી જાણતો હતો, માટેજ મને કાળજીમાં લાગવા માંડ્યું કે બિચારા સ-ન્યાસીની શી વલે થશે? એનું કરવું કેમ તેની મને સુઝ પડે નહિ. એનું કારણ એ કે મારું મન નાનપણથીજ જુના વિચારથીજ ગુદ થઈ ગયેલું હતું તેથી આ સન્યાસી વ-ટલશે અને માટા ગજબ થશે, તેનું મહાપાતક હું જાણું છું તેથી મારે માથે ચોટી બેશસે તે કોઈપણ પ્રકારે ઉપડશે નહિ. એવા વિચારથી મને કંઈપણ એન પડે નહિ. મનમાં વિચરના ક્રમ એવા આવે કે જો સન્યાસી મળે તો

તેને સધળી હકીગત કહી જમતો આગું. તે માટે તેમના આવવાની રાહ જોઈને બેસી રહ્યો હતો, પણ મ જીવતા લીધેલા તેનો રેય લાગવાથી હું પાપખાનામાં ગયો, તે દરમ્યાન સન્યાસી આવી એકદમ ધરના ઓરડામાં ગયા, તેથી તેમને વાકેફ કરાવે. ઉપાય માગ હાથમાં રહ્યો નહિ, માટે હવે તો કેમ બને છે તે જોવાની ઇતિહાસી થવાથી મનમાં ચરપટી થઈ માટે તેમના ધરમાં સ્ત્રી વાત થાય છે તે સાંભળવાને હું મારા પાછલા ખરણા આગળ ખેડા, કેમકે પાછલા ખરણાના ધડમાંજ તેમનું રસોડું હતું. ત્યાં આગળ સાસુજી ને વહુ બેઠાં હતાં અને એક ખીજા ને કહેતાં હતાં કે સાસુ તમે રસોઈ કરો ત્યારે તે કહે કે વહુ તમે કરો એમ રકઝક ચાલતી હતી, સાસુ ધાંચીની છોકરી ને વહુ માચીની છોકરી હતી પણ અરસ પરસની ઉત્પત્તિની એક ખીજાને ખબર નહતી, માટેજ સાસુના મનમાં આવેલું કે હું બિચારા સન્યાસીને શા માટે વટાણું. તેમ વહુને પણ તેમજ લાગ્યું, તેથી તે રકઝકમાં ખાર તો વાગી ગયા માટે સન્યાસીના પેટમાં બલાડાં બોલવા લાગ્યાં, તેથી બોલી ઉઠ્યો કે હું બાઈ તમારી બેની વચ્ચે રકઝક શા વારતે થાયછે તે કહેશે તોજ તેનો તોડ જલદીનીકળશે. પછી સાસુએ કાનમાં પેસી પોતે ધાંચીની છોકરી છે એમ કહ્યું ત્યારે વહુએ પણ કાનમાં કહ્યું કે હું માચીની છોકરી છું. સન્યાસીએ પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે હું ગોધરાનો ગરૈ ધું, એટલે લગાર પણ હરકત નથી એમ જણાવ્યું. “સાસુ ધાંચણ ને વહુ માચણ, શ્રીપાતજી ગોધરાના ગરૈ; સવારનાં ભુખ્યાં ને ખરાખર ખાર વાગ્યા, માટે રસોઈની તૈયારી કરો.”

આવી રીતે લોક પાખંડને પૂજે છે અને પાખંડથી પૂજાય છે, તેથી પેલી દરદી દુર્ગુણીઆઈએ મનમાં વિચાર કર્યો કે મારા જેવાંએ નીકળી આવે છે ખરાં. પેલી દુર્ગુણીને ન મટયું તેથી થોડે દિવસે એક નિરાશ્રિતાલયમાં આવીને રહી તે છેક અવસ્થા જરજરી ભુત થઈ ત્ય સુધી પિડા પામતી અને રિખાતી રહી. કોઈને પણ આશ્રય રહ્યો નહિ, ત્યારેજ પૂરેપૂરો પસ્તાવાનો વખત આવ્યો. એ આશ્રમમાં ફક્ત રહેવાનુંજ હતું, તેથી આવાપીવાનું ખીજાં સખીદીલનાં નરનારી જેને થઈ પડે તે આપનાં હતાં, માટે કોઈ વખતે આવને અનાજ પણ મળે નહિ કદાપિ અનાજ મળે તો રાંધવાની સત્તા નહિ; તેમાં શરીરમાં જળશે અસહ્ય રોગ, ચાલ સારી નહિ, તેથી લોક હાડ હાડ કરે તથા કેટલીવાર તો તેને કડાકાજ કરવા પડે. એવી રીતે તેની કરુણીનાં ફળ તેને ભોગવવાં પડ્યાં. આવા વખતે પોતાની સરવતીઆઈ જેવી ભાભી તથા આસ્તાઆઈ જેવી માતા સાંભરી આવી પોકેપોક મૂકીને રેવા માંડે, ત્યારે કોઈના -હૃદયમાં પ્રભુ વસેને કડકો રોટલોનાંએ, તથા તેની ભગવતને લેખે સંભાળ લે. નીરાશ્રિતાલયમાં ખીજાં રહેનારને તેનો રોગ પ્રસરે નહિ માટે રહેવાની મનાઈ થયાથી જેમ કૂતરાં અસ્વસ્થ જગામાં રહે તેમ એક ખુણામાં પડી રહે. તેની દયા આઈ ભાઈને આવે પણ ખોટી ચાલની નામના થએલી તેથી તેના ઉપર દયા કરતાં ખીકાર વધારે છૂટે, તેથી તેનું માં સરખુંએ જોવાનું મન થાય નહિ, માટે કોઈ તેની પાસે આવે નહિ. જેમ કૂતરાં બિલાડાં પરાણે પેટ ભરેછે તેમ તેના પેટની અવસ્થા થાય. આવા રોગમાં તેને વિસ્ફોટકનો ઝાટો આવ્યો

થયો અને શરીર પાછી તેમાં જીવડા પડવા માંડ્યા, તેથી તે વખત તેને પોતાનું ગામ સાંભર્યું, પણ સાત પેઢીનું નામ જાણીને આવેલી તેથી ત્યાંહાં તે જવાયજ નહિ, માટે પરદેશમાંજ રહેવું પડ્યું અને દવા દારૂ કંઈ પણ થાય નહિ, તેથી રાત દિવસ કૂતરાની પેઠે બરકા પાડે. અન્તે ખોડાં દોરની માફક દુઃખ સહન કરવું પડે. જીવ પડયાની વેદના એટલી બધી થઈ કે તેને રાત દિવસ કંઈપણ ચેત પડે નહિ. કણજીયું વિગરે દેશી દવાઓ જોને દવા આવે તે વખતે ચોપડીને માથાભાજ નહિને ધૈર જાય. એમ તેની જુડી હાલત થઈ તે વખત નીચેનો દોહરો બોલી:—

દોહરો.

સ્વામીની સેવા તજી, કરે જે કુડાં કામ;

અસહ્ય દુઃખને અનુભવી, પીડા પામે આમ.

એવું કહ્યા પછી તેની કાયામાંનો જીવ ગયો. ને તેનું મડદું પડીરહ્યું ત્યારે હાકેમને માલમ પડ્યું એટલે તેની લાસને અવલમજલે પહોંચાડવાને હિંદુ ગૃહસ્થોને પૈસા આપવાના કર્યા પણ તે કોઈ આવ્યાજ નહિ; તેથી ઉપાડનાર કોઈપણ મળ્યું નહિ, તેમ જીજી વરણના લોકોએ પણ એ બાઈની લાસ અમારાથી ઉપાડાય નહિ, એમ કહી તેના નામ ઉપર મુવા પછી પણ શીટકાર આપ્યો. બંગીઆ જેમ મૂવેલાં કૂતરાં તાણેછે તેમ તેની લાસને તાણી ગયા, ને બાળવાને બદલે તેને દાટી. એ રીતે દુર્ગુણી બાઈની સંસાર મુસાફરી મહા દુઃખપાપે સંપૂર્ણ થઈ.

આ ઉપરથી હાલની જીવાન સ્ત્રીઓ જે મદમાં જીતી જઈ પોતાની પુવાવરયાનું અભિમાન કરી કુર-

રતે વરતે છે તેમને ખરેખરો ધડો લેવાનો છે, અને મનમાં રાખવાનું એ છે કે જીવાની તે દિવાની ખરેખર છે માટે તેને સાચવવી જોઈએ, કેમકે સંસારનું જીવન-
 તર “ ચાર દિવસનું ચાંદરણું પછી ઘોર અંધારી રાત છે. ” આ સંસારના જે પવિત્ર સુખછે તેનો ઉપભોગ યથાશક્તિ કરવો પણ જોઈએ દુઃખનું મૂળ છે તેને સુખ-
 જ માની ખેસવું એના જેવું નહીં, પરતાવાનું, ને સં-
 તાપજનક ખીજું એક પણ નથી. આપણી હિંદુઓની રીતિ તથા રીઠીઓ કેટલીક હાનીકારક છે અને આપણા ની નીતિમાં ખીગાડ કરનારી છે. જેવી કે કેટલીક અપ-
 જાઓ જળાશય આગળ ને ખીજે ઠેકાણે બે જણ બે-
 ગાં થાય તે વખતે લાજ મરજદા લગાર પણ ન રાખતાં વાતોના તડાકામાં અસબ્ય અને ખીભત્સ શબ્દો વાપરી ખાળ એકા જેવું કરે છે. તેમનાં એવાં માદાં કૃત્ય તેમની દીકરીઓ અને નાની વહુઓ જોઈને તે પણ તેવું શીખે છે, તે એવું શીખેલાં નહારાં નીકળે તેમાં કંઈજ નવાઈ નથી. આ ઉપરથી ઉઘાડું જણાય છે કે નાનાં ખાળકોને દુર્ગુણ છે તે તથા તેના અર્થ કરીને શીખવવા તેના કરતાં દુર્જિગીથી ગેરફાયદા શીખવી પછી અર્થ શીખવાય એ વધારે સારું છે. સ્ત્રીઓને ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ અને કામ એમાં અભીરૂપી થવાને યથાવ્રટીત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. અને એવું શીક્ષણ અપાય તોજ આ દેશની ઉન્નતિ થાય કેમકે ગમ એટલું સુખ હોય, જોઈએ એટલું જ્ઞાન હોય અને સુખ સંપત્તિ વખાણવા જેવી હોય પણ જે ખીજને સિતકારી કર્મ ન કરે તેનું જીવન જૂમિને બાર મારવા જેવું છે. તે નીચેના ઇંદ ઉપરથી સમજાશે.

વસંત તિલકા હંદ.

છે ખાન પાન વર્ણો પે'રણુ વસ્ત્ર પૂરાં,
રેવા. હવેલી કરવા વર્ણી ગાડી ધોડાં;
માતા પિતા ભગિની માણુલ મીત્ર સારા,
પુત્રો સુશીલ સતી સદ્ગુણી પુત્રી ભાર્યા. ૧
વિદ્યા વિવેક સુખ સંપત્તિ કારભારી,
ચારે દિગે પ્રસિદ્ધ પૂરણુ નામધારી,
લક્ષ્મી અખૂટ લખલૂટ કમાણી સારી,
વાણી સુશીલ પ્રિયવાદની પ્રાણુ ખ્યારી. ૨
કીર્તિ અયાગ કવિરાજ કરે વધારે,
સાતા ગણાય મહા મૂલતણુ વિચારે.
(પણુ) દીકા નહિ જગતમાં જન હિતકારી,
એવા જને જનમિને મહિ ભાર મારી. ૩

પ્રકરણ ચોથું.

વહાલીઆ તથા બાળબાઇ જગાદારની આખરની
અવસ્થા.

વહાલીઆ કોળી તથા બાળબાઇનું કેટલુંક વૃત્તાંત
દુર્ગુણીબાઇના સંમંધમાં આવી ગયું છે, પણ તેમની આ-
ખર અવસ્થાનું પરિણામ જાણવા જેવું ધારી નાના છોક-
રાને પણ બોધ મળે એમ મની પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

એ વહાલીઆ કોળી રાતની રાતમાં નાઠો તે
૨૦ ગાઉ દૂર નાગપૂર જીલ્લાનું વિલાસપુર નામનું ગામ
આવ્યું ત્યાં આવ્યો તે વખત બહુજ યાત્રી ગમ્મલા
ને ભુખ્યો તરશ્યો તેથી એક ડગલું પણ ચાલી સકાતું

નહિ; માટે એક ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો, તોપણ
 મનમાં તો એટલી બધી ધારતી કે હમણાં કોઈ આવીને
 પકડશે તો પછી આપદામાં પડીયું. એવા વિચારથી તે
 છેકજ ગજરાએલો ગજરાએલો આમ તેમ જોતો હતો.
 વેગળેથી કોઈ સવાર આવતો દેખે કે એને એવું લાગે
 કે મને પકડવા આવે છે, એમ તેના જીવને એન ન
 પડવાથી ત્યાંહાંથી લગાર વિગ્રામ લઈને નીકળ્યો તે બા-
 વરાની પેઠે આડું અવગું જોતો બીન્ને બીન્ને ચાલે છે,
 એવામાં એક સરકારી સિપાઈ જતો હતો, તેણે એનો
 બેચાકજો ગેરો જોઈને પૂછ્યું કે, અમે ગમાર કીધર
 જતા હૈ? એ સાંભળી બીકથી તેને લાગ્યું કે ભોગ મળ્યા,
 હવે પકડાઈ ગયા તેથી કાલાવાલા કરી છુટાય તો સાર,
 માટે સિપાઈની પાસે આવી પગે લાગી કહ્યું કે જમા-
 દાર છાળ મારી ભૂલ થમ તે માફ કરો. એવીરીતે એક
 નાગર બ્રાહ્મણની પેઠે પોતાની ભૂલ પૂછ્યા વગરજ ક-
 હેવા લાગ્યો કે હું એ બાઈડીને નથી લા.યો, તેજ મા-
 રી સાથે પોતાની મજા નાચી આવી છે. એ સાં-
 ભળીને મીઝાં સાહેબ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા, કે ઠીક
 શીકાર હાથ લાગ્યો. યુનેહગાર પકડાયો માટે એને પકડી
 જઈયું તો પગાર વધશે ને બીલસ મળશે. ખુદાએ ઠીક
 ઇસકું ભેજ. એ વહાલીઆને તે સિપાઈ પાસેની ચોકી
 માં લઈ ગયો, ત્યાંહાં પણ જમાદારના ઝાં આગળ તેણે
 જોવું બન્યું હતું તેવું કહ્યું, તેથી પોલીસ જમાદારે એ-
 ની કબુલાત એક બીજા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટ પાસે લેવરાથી
 તેમાં લખાવ્યું કે મેં વિદ્યાતત્ત્વરામ બાંરીદરને ત્યા
 મોકરી કરી છે પણ તેની બેરી સાથે આડો વ્યવહાર

હોવાને લીધે ધૂણું ગાંડું અને રેડકડ લઈ ના-
 શીને આ તરફ આવતો હતો પણ રસ્તામાં ચોરોએ
 સર્વસ્વ લઈ લીધું અને અમને માર્યાં તેથી અમ્મતા
 હતાં તેવાંજ રહ્યાં. એક ગામમાં લૂગડાંલતાં મળ્યાં તેનું
 નામ યાદ નથી. ત્યાં બાજુમાં જમાદારે અમને પકડયાં
 ત્યાંથી નાસતો નાસતો આવતો હતો ને ક્યાં જઈ તે
 સૂજતું નહતું એટલામાં મલેકપ્પાએ પકડી મને થાણામાં
 આણ્યો, ત્યાંથી જમાદાર તમારી પાસે લાવ્યા. આ બાબ-
 તની તજનીજ કરવાનો આ ત.લુકામાં હુકમ હતો, માટે આ
 વડાનીઆની પકી કચ્છલાત આવ્યાથી બાજુમાં જમા-
 દારનું જે પહેલા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટ પાસે કામ ચાલી ગયું
 હતું તેના તરફ મોકલ્યો. જોન હંટરે તેને ચેસન કોર્ટમાં
 કમિટ કર્યો તેથી તેને બાજુમાં જમાદારની સા-
 થેજ દસ વર્ષ દેશનીકાલની સજા થઈ તેથી બાજુમાં
 જમાદાર અને વહાલીઓએ એ બંનેને કાજે પાણીએ
 ચઢાવ્યા. ત્યાંહાં પહોંચ્યા પણ તે ડોકાણે તેમને એન ન
 પડયું તેથી નાશી જવાના મનસુબાથી હમ્મશાં કોઈ પરદેશી
 વહાણનો લાગ જોતા હતા. એવામાં એક વહાણ તેમની
 નજીક થઈને જતું હતું તેના ટંડેલની બહુજ આસના-
 વાસના કરી, તેથી તેણે તેમને પોતાના વહાણમાં લીધા.
 વહાણ હાથ લાગ્યું તેથી એજે તે ખુશખુશ થઈ ગયા પણ
 તેમની ખુશી રૂકત એકબે દિવસજ રહી; એલામાં સમુદ્રમાં
 ખારે તોફાન થયાથી તે વહાણ બાગ્યું અને થોડીવારમાં
 તળીએ એકું તેથી ખલાશીઓ તે મછવામાં બેથીને નાશી
 ગયા, પણ આ બે જાણને એક વહાણનું પાટીઉ હાથ
 આવ્યું તે વડે તેઓ એક ઉજડ બેટના કિનારા આગળ

આવ્યા, ત્યાહાં કોઈ પ્રાણીમાત્ર મળે નહિ એવા ઉજડ
ખેટમાં કંઈ વનસ્પતિ અને પાણી પણ નહતું. એવી સ્થી-
તિમાં આવ્યાથી નીચેની કવિતા પ્રમાણે બાહ્યબાધ જ-
માદાર પરતાવે કરવા લાગ્યો.

આમર છંદ.

ગામ કામ નામનું નિશાન કાંઈ નારહ્યું,
બાહ્યબાધ નામ તે કુસંગપૂરમાં વહ્યું.
દીલને દુખાવનારિ મોહ કેઈ આપિ છે,
હંદગી જીવાનિ એમ વ્યર્થ બાધ નાપિ છે. ૧

દૂષ્ઠ કર્મ આદરી દગો કરી દુખી બન્યો,
પાપ પુન્ય પ્રેરણા થકી કુકર્મને ભણ્યો.
જોદિઓજ આડતો પડયોજ નર્ક આગમાં,

મારે મારે! માનિને કશ્યોજ કાળ જાળમાં. ૨

એ પ્રમાણે રીબાધ રીબાધને મર્ણુ પામ્યા. અને
તેમનાં મુકદ્દાં, ગીધ, ગરધન જેવાં પક્ષીઓએ ફેલી
બાધાં. એ રીતે દુર્ગુણી બાધના સંબંધના એ બે દુર્ગુણી
પુરુષોની આખર દશા થઈ.

—:૦૦:—

પ્રકાશુર થ મું.

વિદ્યાતત્ત્વરામ તથા તેની અર્ધાંગના વિદ્વાન સદ્ગુણી
બાધનું જીવનચરિત્ર.

હવે પેલા વિદ્યાતત્ત્વરામ આરોષર તરફ નીકળી ક-
રીએ. તે વિદ્યાતત્ત્વરામની સધળી હકીકત પહેલાં દુર્ગુણી
બાધના સંબંધની આવી ગઈ છે. પણ તેની વિ-
શેષ હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—તે બાધ નીકળી

ગયા પછીથી એને માલૂમ પડ્યું કે તે એને આકર વન-
 હાલીઓ ધરેણું ગાંડુ લઈ નાશી ગયાં છે, તથા સાથે રે-
 કડ પણ છે તેની ઝાળ કરવામાં તેણે બાકી રાખી નહિ,
 પણ તેમને ગમે ઘણા દિવસ થયા તેથી તજવીજ કરી
 તોપણ જડયાં નહિ, એને પોતાની આખરની કળેલી થઈ
 તેથી તેને કોઈમણ પ્રકારે એન પડે નહિ, તેમ ધંધામાં
 પણ તેનું મન લાગે નહિ. ઘેરઘેર એને શરીએ શરીએ
 લોકો વાતો કરે કે બારીદરની બાઈડી કોળીને લઈને
 નાશી ગઈ એમ મહા ગજબ થયો. એ વાત જાણી જાણી
 લોકો સહિત સર્વને કાને ગઈ એવું જ્યારે વિદ્યાતત્વ-
 રામને જણાયું ત્યારે એને મનમાં બહુજ લાજ લાગવાં
 માંડી પણ કરે કેમ, લોકોને આંગળી કરવાનું થયું,
 એ મહા ગજબ થયો, એવા તરંગો મનમાં ઠસવા લાગ્યા
 તેથી તેને ધંધા ઉપર ચિત્ત લાગે નહિ, એને તે પણ
 એછા થવા લાગ્યો. એવી રીતે તેને સંસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય
 આવવા લાગ્યો, તોપણ બહુ ભણેલો ને નાનપણથી દુઃ-
 ખ વેરેલું તેથી બીરજનો ગુણ તેનામાં પાકે રહેલો હતો
 માટે “ ઉતાવળા સો બહાવરા ને બીરા સો ગંભીર ” એ
 કહેવત તે વારંવાર સંભારે અને મનને ધારણ રહેવા વારતે
 તે મન સાથે વિચારે કે આવા વખતમાંજ બીરજ રા-
 ખવાની ઘણી જરૂર છે તથા આવા વખતમાંજ ઇષ્ટમિ-
 ત્રની પરીક્ષા થાય છે, અને તેવા અંતઃ કરણની શુદ્ધતા-
 વાળા વાત કહેવા લાયક મિત્રની સલાહ લેવી અને તેની
 પાસે રહી દિવસ નિર્ગમન થાય તોજ થવી ચિંતા મટે.
 એ વખતે તેનો આનંદવૃત્ત નામનો પરમપવિત્ર મિત્ર
 જે કાંચનપૂરીના રાજાનો મુખ્ય કારભારી હતો તે પો-

તાતા રાજકીય કામસાં રૂંબાઈમાં આવ્યો હતો. તેને
 સવે વર્તમાન જાણાયાથી તે દીનગીર થયો અને પોતાના
 ઇંદ મિત્રને મળવાસારે ઘણી આતુરતાથી આવ્યો. બેઠ
 જણ મળી બેઠયા અને આગતા રવાગતા થયા પછી વિ-
 દ્યાતત્વરાત્રે સઘળી વાત તેને કહી તે ઉપરથી તેના મનનું
 શાન્તવન કરવા ઘણિઘણિ પ્રકારે વિનયીને કહ્યું. એણે જાણાવ્યું
 કે આ જગતમાં જન્મ્યા ત્યારથી તે મૃત્યુ પર્યંત કોઈનું
 પણ ગાડુ સૂતર ચાલેલું નથી, ચાલતું નથી ને ચાલવાનું
 નથી. કોઈને કંઈ દુઃખ તો કોઈને કંઈ કોઈને કંઈ અ-
 કસોસ તો કોઈને કંઈ પણ આવી પડ્યા વગર રહેતું નથી,
 એમ સુખ દુઃખની ઘટમાળ ચાલીજ નય છે. તમે
 ઇંદ્રેજ સંસ્કૃત તથા બાપાનાં પણ પુસ્તકો વાંચ્યાં છે તેમાં
 આ સંબંધીના ઘણાજ દાખલા આપના વાંચવામાં આયા
 હશે તેની આ અનુભવ કરી જોવાની તક હાથમાં આવીછે.
 સારામાં સારા ને ધાર્મિકમાં ધાર્મિક પુરૂષોને માથે
 મોટાં સંકટો આવ્યા છતાં પણ તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ
 પૂરેપૂરું બજાવી રહેતે જ મળવી છે, એવું તમે જાણ્યા છતાં
 તમારા જેવા વિદ્વાનના મનમાં એને એ વાત રાત્રિ દિવસ
 જોળાયા કરે એ ઘણી નવાઈ જેવી વાત છે, કેમકે મારે
 એક મિત્ર ધરણીધર નામે કાસીની યાત્રા કરીને હાલમાંજ
 આવેલો છે તેણે મને કહ્યું હતું કે કાસીપૂરીમાં બવા-
 નીતંદ કરીને એક મહામહેપાળ્યા પદ ધારણ કરનારો
 સમર્થ વિદ્વાન છે. તેમને પથ્થરશંકર કરીને એક છોકરો
 છે તેને બાણાવવાને વાસ્તે પંડિતજીએ ઘણાજ શ્રમ લીધો
 પણ તેમાં તેમનું કંઈજ વળ્યું નહિ. જેમ જેમ તેને બ-
 ણાવવાને પ્રયત્ન કરી બાધ કરે, તેમ તેમ તેને હાથજ ગાડુ

લાગતું જાય ને શીએ નહિ. ઘરમાંથી એ નાસી જાય ને પંડિતજીને એટલી આપદા પાડે કે કંઈ બાકી રહે નહિ. પોતે છ શાસ્ત્રવેત્તા કહેવરાવે, દેશ વિદેશના પંડિતોની સભામાં પહેલા નંબરનું માન્ય એમને મળે એવા તે સર્વ પંડિતોની શંકા દૂર કરનારા હતા, તથા જેને તકરાર હોય તે પંડિતજીના કહેવાથી સમજી જાય એવા મહા સમર્થ હતા. છોકરાને કેળવવાના જે જે ઉપાય કર્યા તે નિર્-રર્થક નીવડ્યા. છોકરાની બીજી સંસારી બાબતમાં જુદી ચાલતી તથા બાઈડીઓ આગળ ગપાટા મારે પણ બલુવામાં તો ગદ્ગદીનો શાલીયામજ્જ રહ્યો હતો. એમ કરતાં છોકરાને પુરેપુરાં પચીસ વર્ષે થયાં અને સંસાર વ્યવહાર અલાવવા લાગ્યો. એટલી માઠી ઉમર થઈ તોપણ તેને પોતાના સ્વાર્થનું બાન નહિ અને વિદ્યા ઉપર પણ લક્ષ નહિ, ત્યારે પંડિતજીના મનમાં નક્કી થયું કે એ બલુવાનોજ નથી અને એનું ઘર સૂત્ર નગવું મહા મુશ્કેલ છે પણ એમાં મારો ઉપાય નથી, જે થશે તે વેઠશે, એમ નક્કી કરી નિશ્ચિત રહ્યો. આપણા હિંદુ રીવાજ પ્રમાણે કોઈ ઘેર આવે તો પ્રથમ છોકરાં છોકરીની અબર પૂછે પછી તે બહેનનાં છે કે કેવાં છે તે પૂછે. તે પ્રમાણે કોઈપણ પંડિત દેશાવરથી આવી સંસ્કૃત ભાષામાં પૂછે ત્યારે તેને પંડિતજી સાફ કહે કે એને કંઈજ આવડતું નથી પણ સંસારનું કામ ઠીક જાણે છે. ન્યાત જાતની વાતમાં પડેલો છે અને બેરાં પાસે વેશી અસ્તાનતાની વાતો કરેછે, તેથી એ કંઈજ બલુવાનો નથી એમ સ્પષ્ટ કહે પણ જીવ બાળે નહિ, માટે તમારે પણ કોઈ પૂછે તો સ્પષ્ટ કહેવું પણ જીવ બાળવો નહિ. એ નાસી ગએલી બાઈડીની વાત છોડી દેશો તોજ સુખી થશો.

મને પક્ષી ખબર છે કે તમે ઇંગ્રેજ ધણાં પુરતકો વાંચેલાં છે તેમાં પણ બોધ રૂપ ધણાં વચ્ચેનાં વાંચવામાં આવ્યાં હશે તથા વર્તમાન પત્ર તો તમે રોજ વાંચો છો, તેમાં પણ છેલ્લે કાઠી આપ્યાના ધણા મુદ્રદમાં વાંચવામાં આવ્યા હશે. માઠા લોડ સરખાને ત્યાં એવું બનેલું છે, બને છે અને બનશે, તો તમે શા હિસાબમાં છો? ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે માઠા રાજાઓની સ્ત્રીઓ પણ એવી ખરાબ ની-કોલી હતી જુઓ ભર્તૃહરી રાજાના ઇતિહાસમાં વૈરાગ્ય આવે એવી વાત છે, તેવા રાજાઓએ પોતાના આત્માના રક્ષણને માટે અકસોસ ન કર્યો તો તમને શું કહેવું! આ વાત વિદ્યા-તત્ત્વરામને સારી પેઠે સમજાવી તેના મનનું સમાધાન કર્યું અને જે વિચાર ધોળાયા કરતા હતા તે તેના મનમાંથી કાઢી નાંખાવ્યા તેથી તેનું દુઃખ દિવસે દિવસે ઓછું થતું ગયું. દિવસ જેમ જેમ જતા ગયા તેમ તેમ તથા હિંદુ શીલોસોશી (તત્ત્વજ્ઞાન) વાંચવાનો તેને મહાવરો હતો તેથી તેનું ચિત્ત દિવસે દિવસે દ્રઢતાથી ડેકાણે આવતું ગયું. પોતાનો ધંધો પાછો ધમધોકારે ચલાવવા લાગ્યો એટલુંજ નહિ પણ જે વિદ્યાતત્ત્વરામ સંસાર મિથ્યા છે, તેમાં ફરીને ન પડવું એવો નિશ્ચય કર્યો હતો, તેનાજ વિચાર બદલાવા લાગ્યા, અને તથા સંસાર માંડવાની ઇચ્છા હતીપણ યદ્ય. પહેલી-વારના પરજીતરમાં માળાપે જ્ઞેયાવિના લગ્ન કરેલું હતું તેથીજ પરિશ્રમ વિપરીત આવ્યું, માટે આ વખત સો ગઈજી ગાળીને કામ કરવું એવા ઇરાદાથી કુંચાની શોધ કરવાનું પોતાના લાગતા વળગતાને કહ્યું, તથા પોતાના ઇદ મિત્રને પૂછી તેમના અભિપ્રાયથી લગ્ન કરવાનું મન સાધે. નક્કી કર્યું. તેના એક મિત્રે કહ્યું કે તમે એ કામ લાગતા

વળગતાને સોંપેલું છે એ અરૂં પણ એવી રીતે કામ સોંપ-
વાથી અવળાનું સવળું ને સવળાનું અવળું થઈ જાય છે
માટે અરૂં બરોસો આવ્યા સિવાય તથા તે માણસને જે
કામ સોંપીએ છીએ તે બરોઅર બનવથે એ જાણ્યા સિવાય
બરોસો રાખવો એ મિથ્યા છે. વળી જે કામ નેનાથી
થાય, જેની ખુદ્દિ જે કામમાં પહોંચી શકતી હોય, તેનેજ
તે કામ સોંપવું એજ ડહાપણુ બરેલું છે અને એમ ન
કરે તેના કામનું પરિણામ ઉધડ જોશીના જેવું થાય.
વિદ્યાતત્ત્વરામ પૂછે છે તેથી રીતે તેનો મિત્ર ત્રીએ પ્ર-
ભાણે વાર્તા કહે છે.

ઉધડજોશીની વાર્તા.

અગાઉ ઈડર સંસ્થાનમાં બવિખ્યપૂર કરીને એક
ચોટા કસબો હતો ત્યાં એક માહા સમર્થ અગમ નિગમ
કહેનારો ઉધડ નામે જોશી રહેતો હતો. તે પોતાનું જો-
તિધિનું કામ એવું તો સરસ કરતો હતો કે ગામ પરગા-
મના લોકો તેની નામના સાંભળી વર્ષ ફળ, જન્મોત્તરી
અને પ્રમોતરી વગેરે કરાવવાને આવતા હતા. એવી રીતે
બવિખ્યતા લેખો લખેલા તેમાંથી સૈંકડે પચાસ જણનું અરૂં
પડતું તો તે તેમને પરમેશ્વરના ઊપનામથી બોલવતા
હતા અને કેટલાક જેનું ખાટું પડતું તે મસ્કરીમાં પરમે-
શ્વર જોશી કહેતા હતા. એ જોશી મહારાજ ટીપણાં, જ-
ન્મોતરી, વર્ષફળ અને સારો ઇત્યાદિ પોતાને હાથેજ લ-
ખતા હતા. એક દિવસ વૈશાક શુક્ર પાંચમ ને બોમવારે
જોશી મહારાજ પોતાની ઓશરીમાં જન્મોતરી લખે છે,
તેવામાં એક સાંઠ (વૃષભ) તાપથી આકુળ બ્યાકુળ

થએલો હાંકતો હાંકતો જોશીની અડાળીની સામે લીં-
 બડાનું ઝાડ હતું તેની ઝાયા નાચે થંડક જાણી બેઠો ને
 ઉંઘતો હતો. તેની રૂપાળી આકૃતી તથા ગોળમટોળ
 શીંગડાં જોઈ જોશીની નજર તે તરફ ગઈ, તેથી તેના
 શરીરને પગથી તે માથા સુધી નિહાળીને જોવા લાગ્યો.
 અને ગોળ શીંગડાં ઉપર નિરીક્ષા કરતાં તે તેને બહુ-
 જ મનોરંજક લાગ્યાં અને મન સાથે કહેવા લાગ્યો કે
 આ વૃષભની તારીફ જે કરીએ તે ઓછી છે, એનાં
 શીંગડાંથી તેા અવધી છે, આવાં ગોળ કુંડાળાં જેવાં
 શીંગડાં કોઈપણ જનાવરનાં આજસુધી મેં જોયાં નથી.
 પરમેશ્વરે એ કરવામાં કંઈ પણ કયાશ રાખી નથી. જો
 એ શીંગડાંમાં મારું શરીર આવી રહેતું હોય તો મારે
 લેએ એના શીંગડામાં બાકીજ રહી નથી. એવા વિચારમાં
 ને વિચારમાં જોષોને ઉનાળાના દિવસ તેથી નિદ્રા આવી
 માટે વામ કુક્ષી કરી સૂતા, એટલે સાંઢ સાંઢને ડોકાણ
 ગયો. જોષીએ ઉઠી પાછા પોતાનો નિત્ય નિયમ પ્રમાણે
 ઉદ્ધમ કરવા માંડ્યો. એવી રીતે રોજ તે આપ્તલો
 આવે ને જોશીની નજર તે ઉપર જાય. એમ કરતાં ચો-
 માસાના દિવસ આવ્યા તેથી આપ્તલો જોવામાં આવ્યો
 નહિ અને જોશી પોતાના ધંધામાં ગુંથાયા. આસો શુદ્ધ
 પૂર્ણિમા આવી તે વખત જોશી કારતક શુક્ર ૧ એટલે
 જોસતા વર્ષને માટે વર્ષના બાવ વિગેરે કહેવા સારૂ સારો
 લખવા નાની ખંડી ને ઠીંચણની ઉપર જાય એવી નાની-
 શી પોતડી પહેરી સખજી બખજી પીને બેઠો છે કે પેલો સાંઢ
 તેની તેજ જગાએ આવી બેઠો. જોષો સારો લખી રહ્યા
 પછી લગાર આજસ મરડીને સુવાની રાહ જીવે છે કે

તેમની નજર પેલા આપ્પલા તરફ ગઈ ને તેનાં શીંગડાં
 જ્યાં એટલે એમાં પોતાનું શરીર આવે છે કે નહિ એ
 અજમાવી જોવાનું મન થયું, તેથી નકકી ઠરાવ કર્યો કે હવે
 એ જલદીથી અજમાવી જોવાય તો સારું કેમકે એ વાતનો
 વિચાર કરતાં કરતાં જ માસ વહી ગયા પણ એ વિચાર
 હજી સુધી અજમાવી જોયો નહિ એ ઠીક કંઈ નથી, માટે
 આજ તો હર હર મહાદેવ કરીને એ કામ અજમાવી
 જોવું કે પછી એ વાતનું નામજ લેવું મટે, એમ ધારીને
 પોતડી ફરીથી મજબૂત પહેરી ઉઘાડે માથે ઉઠ્યા અને
 જોવા હતા તેવાજ વેષે આપ્પલાના શીંગડાંમાં પોતાનું માથું
 ઘાસું કે થોડી ઉંઘમાંથી સાંઠ તરતજ ઉઠ્યો. એમાસાનું
 લીલું માસ ખાઈ મસ્ત થયેલો ને વળી આંડેલો તેથી
 તેના જોરનું તો ખૂંચવુંજ શું? અગાઉ ઉનાળામાં તેલગાર
 નરમ દેખાતો હતો પણ આ વખતે તો તેનામાં બળ ને
 જુસ્સો બન્ને વધારે હતાં, તેથી જોધીને ઉપાડીને તે હોડવા
 લાગ્યો, એટલે જોધી મહારાજના તો હોશને ડોશ ઉડી
 ગયા કે હવે આખર મરવાનું આવ્યું જોધીને લખને સાંઠ
 નાસે છે તેથી લોહોમાં નાસા નાસ થવા લાગી, અને
 આપ્પા ગામમાં વાતો ચાલી રહી કે જોધીખાવા સાંઠના
 શીંગડામાં બરાયા છે તે નીકળતા નથી ને સાંઠ કાઢવા
 દેતો નથી માટે જો જલદીથી ડોશ વારે નહિ ધાય તો
 જોધીના મડદાને પણ કાઢતાં મુસ્કેલ થઈ પડશે ડેટલાક મદદ
 કરવા, કેટલાક જોવા, એમ ઠોળે ઠોળાં હોડવા લાગ્યાં તેમ
 તેમ સાંઠ વધારે નાસા નાસ કરે. એવી રીતે આપ્પા ક-
 રખામાં હોહાકાર થઈ રહ્યો પણ સાંઠને કેવી રીતે પકડવો
 તેની ડોશને સમજ પડે નહિ. છેવટે દરબારને ખબર થઈ

તથી તેમણે આરખ ને મકરાણી માકલ્યા પણ તે બિચારા
 લશ્કરની સામા વઢે પણ આ સાંઠને શી રીતે જાલે. આખર
 બે ત્રણ રખારી આવ્યા તેમણે તને આંતરી દોરડાં નાંખી
 સાંઠને આરતે આસ્તે નરમ પાડી જોધી મહારાજને પરાણે
 પરાણે કાઢ્યા. તે વખત તેમના પોતીઆનું પણ ડોકાણું મળે
 નહિ. શરીર છાલાઇને લોહી લુહાણુ યઇ ગયેલું, તથી તેમને
 પોતડી પેરાવી બંડી કાઢી નાંખી ને વૈદને બોલાવી ઓસડ
 વેસડ કરવા માંડ્યાં તથી બે ત્રણ મહિને પરમશ્વરની
 કૃપાથી લગાર સાંઠ યઇ, તોપણુ આઠલામાંથી તો હૃદયજ
 નહિ. જોધો માંદા થયાની વાત જાણી દેશપરદેશથી ઓ-
 જખીતાં બાળસ્તાં જોજા આવે ને તે તેમની ખબર પૂછે
 અને તે જ્યારે વાત જાણે કે જોશી આખલાના શીંગડાંમાં
 પોતાની મળે બરાબા ત્યારે લેમને ઇપકોદે, કે જાઓ જાઓ
 મહારાજ આવા જાણેલા થઇને કંઈપણુ વિચાર કર્યો નહિ?
 અને વિના કારણે આવું દુઃખ વણેરી લીધું? ત્યારે જોશી
 ઉત્તર આપે કે તમારો જોશી કંઈએ બાળતમાં ભૂસે એવો
 નથી એનો વિચાર છ મહિનાથી કરતો હતો અને આ જે રૂજ
 છે તે મારા છ મહિનાના વિચારનું છે. આ કૃત્ય પશ્ચિમ
 બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણ જેવું નથી પણ વાણીઆની પેઠે અગમ
 બુદ્ધિ રાખેલી તેનું રૂજ છે. એ સાંભળે એટલે લોક એ-
 મની અકકલની અટકળ કરી નિરાશ થાય. એ રીતે છ
 મહિના રીખી જોધી નવે અવતાર આવ્યા. આ વાર્તાનું
 તાત્પર્ય એ કે વિવેક બુદ્ધિનો રૂડો ઉપયોગ કરવો. આવા
 વિચારવાળાને પૂછી તેવાના અભિપ્રાયથી કામ કરવું એ
 ઠીક નથી. અકકલ ખર્ચનારા, વિચારવાળા અને બલિષ્ઠ
 કાળમાં ખરું જાદું થશે તે સમજીશકે તેવાની સંમતિથી

યાય તેજ વધારે સાંઝે છે, પણ “ધણીને ઠાંકણીમાં સુન્ને તેવું પાડોશીને આરશીમાં પણ સુન્ને નહિ.”

આ વાર્તા સાંબળીને ખારીદર સાહેબ દિંગ થઈ ગયા ને વિચારમાં પડ્યા પછી નકો ક્યું કે કન્યાને પોતેજ તપાસવી ત્યાર પછી વેચીસાળ કરવું એ શિ-
ખામણુ ઘણાજ માન્ય સાથે સ્વીકારી.

કન્યાનો શોધ કરવાના પ્રયત્નમાં ઘણાં ઘણાં વિધ્ન આવી નડ્યાં. તેમાં માટામાં માટું વિધ્ન તો તેની પહેલી વારની સ્ત્રી જતી રહેલી એ હતું. તેની મરદાની વિધે જના-
નીનો વહેમ આવવા લાગ્યો, ને સારા માણસોને અનુમાન કરવાનું આ એક કારણ મળ્યું તેમાં થોડા દિવસ તેને વૈરાગ્ય આવેલે તેણે ઉમરે કર્યો. જાતે ખારીદરની પદવીવાળા અ-
રા પણ કુલ હલકુ તેથી કન્યાને કંઈ પત્તો લાગે નહિ. એવા-
માં નવીન પૂરના મધ્યમાનંદ પંડખાની દીકરીની બાળ મળી. તે પંડયો કુળ પક્ષમાં ખારીદરથી લગાર ચઢીઆતો હતો તથા જાતે સુશીલ અને સદ્યુષ્ણી સંપૂર્ણ હતો તથા ગામની મહેતાગીરીની હલકી નોકરી કરી પોતાનું યુજ્જરાન ચલાવતો હતો. ઘરમાં ખાઈડી પણ તેના જેવીજ સદ્યુષ્ણી ને વિ-
વેકા હતી. એ બંને સ્ત્રી પુરુષને એક દીકરાને એકજ દીકરી એમ બે છોકરાં હતાં. દીકરીની ઉમર ૧૧ વર્ષની હતી તે ખુદ્દિમાન ને નીતિ જ્ઞાનમાં ખડ્ડજ કુશળ હતી. તેની નવીનપૂરની કન્યાશાળાની સ્ત્રી શિક્ષકની મારફત બાળ કઠાવી તથા એક બે વાર પોતાના ધંધાના કામ પ્રસંગે ત્યાં જવું થતાં કન્યાશાળાના ધંધામના જ-
ળાવડામાં આમંત્રણ થયાથી તેજ છોડી હોંશીઆર જોવામાં આવી તેની સાથે વિવાહ થાય તો ઠીક એમ

મનમાં લાગ્યું તેથી તેની સાથે વિવાહ થવાની પેરવી ચ-
 લાવી. જેમ દૂધનો દોઝેલો છાશને પણ કુંકી કુંકીને પી-
 એ તેવી રીતે આ વખત તજવીજ કરવામાં બાકી રા-
 ખી નહિ. કન્યાનાં માબાપ નરમ, સુશીલ ને ધર્મશીળ
 સ્વભાવનાં જણાયાથી એ ચોક્કસ ક્યારે બેસે તેની આ-
 વૃત્તા થવા લાગી, તેમ સામી તરફથી બારીદરને દીકરી
 આપવા વારતે તેનાં માબાપનો પણ તેવોજ વિચાર થ-
 યો. તે બેઉ એવાં બંધાં ને ઘરિય બંધત હતાં કે પોતાનાં
 છોકરાં સુખી થાય માટે તેમને દુઃખ વેઠીને પણ વિ-
 દ્વાબ્યાસ કરાવતાં હતાં. છોકરાનો અભ્યાસ શૂન્યરાતી
 માપામાં ધણી ખર્ચે પૂરો થવા આવ્યો હતો, ને દી-
 કરીનો અભ્યાસ પાંચમા ધોરણ સુધીનો હતો. તેમ-
 ના મનમાં એવી ઉમદ હતી કે જે પ્રસંગ મળે તો છો-
 કરાની જુદી ઉત્તમ છે માટે ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી
 આપી, કે જેથી પોતાની જીંદગી સારી રીતે ચુલરે,
 પરંતુ પાસે એટલો પૈસો નહિ કે માછી મંચેજી નિશાળની
 અને કોલેજની ચોપડીઓ સરખીએ લેઈ શકે. માછી
 શાળાની શી બરવાનાજ સાંસા હતા તો કોલેજનું તો બને
 જ કેમ? પેલા બારીદર તરફથી પ્રયત્ન જાગી હતો અને
 એમને પણ બંધ બેસતી વાત આવી તેથી ધણીધણી આણી
 વિચાર કરવા લાગ્યાં, કે આ લાગ બેસે તો છોડી સુખમાં
 પડે અને છોકરાથી પણ સારી કેળવણી લેઈ શકાય
 બલકે સંપૂર્ણ અભ્યાસ થવાને હરકત પડે નહિ એટલુંજ
 નહિ, પણ છોકરો અભ્યાસ કર્યા પછી પણ લાગવગથી
 સારે ઠેકાણે પડી જાય તેથી આપણું ઘડપણ સુખ શાંતિથી
 ચુલરે, માટે જેની મારફત તે કન્યાની અખર કઢાવી હતી

તેની મારફતે ખારીદરને કહાવવાનો વિચાર કરે છે, એટલામાં સ્ત્રી પુરૂષના મનમાં વિચાર આવ્યો કે જો એ ખારીદર માગસમાં ન હોય તો છોકરીને દીવો લઈને કૂવામાં નાંખી અને આપણે પડયાં એમ થાય. ગમે એવો આપણો સ્વાર્થ સુધરવાનો હોય પણ દીકરીનો જન્મમારો એળે જાય એમ કરવું નહિ. એટલામાં તેમને સૌમ્ય ધુકિત સુછ આવી તે એકે જો વરં એવો હોત તો પુનરપિ લગ્ન કરવા તૈયાર થાત નહિ, કેમકે એ વિદ્વાન ને ધર્મશીલ પુરૂષ છે તેથી જો વાત ચાલે છે તે બેલાથક જોઈ છે. આ દુનિયામાં માણસો પોતાનો સ્વાર્થ ન સરે ત્યારે ગમે એવાં જોતાનાં મેલે છે. ધણી ધણીઆણીનો નિશ્ચય થયો કે અમીત ત્યાંજ વિવાહ કરવો માટે કહાવી માકલ્યું કે અમારે ત્યાં કન્યા રત્ન છે તેનું દાન તમારા જેવા સુપાત્રનેજ કરવાની મરજી છે, માટે જો તમારી ખુશી હોય તો કહાવી માકલો કે સારો દિવસ જોઈ વાગુદાનસંસ્કાર કરવા આવીએ.

તેની સાથે અમે તમારી પાસે પ્રાર્થના કરીને કહીએ છીએ કે અમે ગરીબ માણસ નિરાધાર છીએ, અમારી પાસે ધન દોલત કે વાડી વજીરો કંઈજ નથી એટલુંજ નહિ પણ અમારો સંસાર વ્યવહાર પરાકાષ્ટાએ ચલાવીએ છીએ, તેથી નાતના રિવાજ પ્રમાણે પહેરમણીમાં કંકુને કન્યા છે, અને થોડાઘણા સભ્ય ગૃહસ્થ જનમાં આવશે તેની સરભરા અમારા મળ પ્રમાણે યથાસ્થિત કરીશું. સ્થિતિ પરત્વે જોતાં તમે ગૃસ્થહો અને અમે જો છીએ તે તમે જાણો છો. તમારે ત્યાં સાહેબી છે અને કૂળપસે અમારે જેવાજહો એટલે એનું તો કથું કહેવાનુંજ નથી. અમારા

કરતાં કદાપિ ઉતરતે ડોકાણે જો અમે વિવાહ કરીએ તો-
 પણ તેમને અમારા માથાના મુગટનું માનીએ ને ગણીએ,
 તથા અમે તેનાથી હજાર દરજ્જે નીચા છીએ. કન્યા દા-
 નમાં અમારા ગળ માફક ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી
 આપીશું પણ “નાક ઉપર માખી બેસવા દેઈશું નહિ”
 માટે તમારી મરજી શી છે તેનો સવિસ્તર પત્ર આ
 માણસની સાથે લખી મોકલજો. એ બાઈ તમારા ખરા
 સ્નેહી છે એમ તેમની વર્તણૂક ઉપરથી અમને જણાયું
 છે; તેઓ સારા માણસ છે એમ તેમની રીતભાત, વાત
 ચીત ને અમારા ગામના રહીશ છે તેથી જણીએ છીએ.
 અમારા પણ એ બરોંસાનાજ માણસ અમે અંતઃકરણથી
 સમજીએ છીએ. આની રીતનું કહેણ આંખું તેથી વિદ્વાત-
 ત્વરામને નિરાંત વળી પછી તેમણે તેમનાં માખાપને
 અમનગર પત્ર લખી જણાવ્યું તો તે પણ અત્યંત ખુશી
 થયાં, ત્યાર પછી નવીનપૂર કહેણ સ્વીકારવાનો પત્ર લખ્યો
 તે ત્યાં આવ્યો ત્યારે કન્યાનો ખાપ ને મા ખુશી થયાં.
 અને માના મતમાં ધણી આનંદ થયો ને મન સાથે કહેવા
 લાગ્યાં કે આવું ડોકાણું આપણી આખી નાતમાં નથી
 કેમકે આતો સોનું ને સુગંધ બેઠ છે, માટે આપણે જ-
 ગત નિયંતા પ્રભુનો મોટો પાડ માનવો કારણ કે તેમની
 સહાયતા વિના આવું ઘર ને આવો બીજવાર પરણ-
 નારો વર આ વખતે મળે ક્યાંથી? આપણી કહેલી
 સરતો પણ મંજુર રાખે છે, માટે આપણે તો એનાજેવું
 વાહાલું સગું બીજું જગતમાં નથી. માગશર સુત્રી ૧૧ ને સો-
 મવારને દિવસે મધ્યમાનંદ પંડ્યાએ મુંબઈ જવાનો સ્થિતિ
 કર્યો ને ત્યાં જઈ વિદ્વાતત્વરામ સાથે વિવાહનું નક્કી કર્યું.

એવજ્ઞતે વિદ્યાતત્ત્વરામનાં મા બાપ અમનગરથી મુંબઈ
આવ્યાં હતાં તેમની સમક્ષ સધળો ખુલાસો કર્યો હતો.

વિદ્યાતત્ત્વરામ કહ્યું કે મારા બારીબટરના ધંધાને લીધે
ધણાં માણસ મારી સાથે આવશે એવો તમને ડર રહેશે
તે તમારે રાખવો નહિ. અમારા અસીલ બાણ પટેલ છે
તે સર્વે વાતનો બંદોબસ્ત કરશે. ત્યારે મધ્યમાનંદે કહ્યું કે
ગમે એટલી માણસની સંખ્યા થશે તેની જમવાની ફિકર
રાખવી નહિ. એ બાબતનો ગમે તેમ કરી અમે બંદોબસ્ત
કરીશું. બારીબટરે કહ્યું કે તમારે એવું કરવાની જરૂર નથી,
ત્યારે મધ્યમાનંદે કહ્યું કે જો એવું અમારાથી કે તમારાથી
થાય તો તમારું ને અમારું નાતમાં ભૂકું દેખાય અને આવર
બાબતની છે તે કોડીની થઈ જાય. અમે દુઃખી થઈશું
તેની હરકત નથી પણ અમારા ઘર પ્રમાણે જે આવશે
તેની ખરદાથ કરીશું બીજી બાબત અમને તમારી મદદ
મળશે તેટલું અમારું સાઈ દેખાશે, તે એ કે તમારો અસીલ
ગૃહસ્થ છે અને તેમના સારાં સારાં ધણાં મકાનો છે
માટે ત્યાં હતારાની જોડ થશે તો અમને માથામાં માઠી
મદદ મળશે એમ અમે માનીશું. જન વિગેરે સધળી
રીતબાત સમજીને પંડ્યા પોતાને ગામ આવ્યા. અહીં તેમની
સ્ત્રી પાણીની પેટે વાટ જોઈને બેઠી હતી તેણે સ્વામીને
આવતા જોયા ને તેમનો ચહેરો હસમુખો દોડો તથા પોતે
પણ ખુશી થઈ અને જ્યારે વિવાહનું ચોકું બેઠું છે
એવું કહ્યું ત્યારે તો તે ખુબ ખુશ થઈ ગઈ. એમ
પંડ્યાના ઘરમાં હર્ષાનંદ થયો તેમ સગાંવહાલાં નાત
જાતનાં નીચેના શોક પ્રમાણે થયું.

શોક—કન્યા વર યતે રૂપં, માતા વિત્તં પિતા મૃતં ॥

વાંધવા કુલમિચ્છંતિ, મિષ્ટાન્ન મિતરેજનાઃ ॥૧॥

અર્થ—કન્યા વરનું રૂપ જુએ છે, મા જમાઈને
 ધનવાન જુએ છે, પિતા સદ્વિદ્યા જુએ છે, બાઈ
 ખનેવીનું કુલ જુએ છે, અને ખીજાં અન્ય મનુષ્યો
 સારાં સારાં ભોજન જુએ છે. લગ્નનો શુભ દિ-
 વસ જોવરાવવાને એ ત્રણ સાક્ષર જોષીઓને ખાલાવ્યા,
 તેમણે માહા સુત્રી ૧૧ ને ભોમવારનું લગ્ન નક્કી કર્યું,
 પણ કન્યાને મંગળની દશા હતી, માટે વરે મંગળનું દાન
 કરવું જોઈએ એ વાંધો જોષીઓનો આવી નડ્યો, કેમકે
 વરનું ઊંચા પ્રકારનું સાન હતું તથા કળાદેશને નમાન-
 નારો ને સુધરેલો હતો માટે એને લખીયું તો સાફ ના કહેશે,
 તેથી કરવું કેમ? તેની સુજ પડે નહિ, પછી પંડ્યાએ
 હરકતની સઘળી ખીતા જોષીઓને કહી ને દર્શાવ્યું કે કન્યા
 તરફનું ખતાવો તો અમારા ગળ પ્રમાણે કરીએ પણ વરને
 તો અમારાથી અણસારો સરખો પણ લખાય નહિ એટલે
 જોષીઓએ શાસ્ત્રાર્થ કાઢીને સર્વાનું મતે કહ્યું કે કન્યાનો
 બાપ કરી શકે છે, એવી રીતે મંગળનું માગવું માયે પડ્યું
 તે સ્વિકારી કંકુ પત્રો લખી માકલી, તેને વર તરફથી કપ્પલ
 રાખી લખ્યું કે તમે જે મુહૂર્ત જોષીને કંકોતરી લખી તે
 પહોંચી છે, ને અમે પણ અહીં જોવરાવ્યું તો તેજ
 સારામાં સાદું મુહૂર્ત છે, માટે તમે લગ્ન નિરધારી વહેલા
 વહેલા લગ્નિયાને અહીં માકલજો. અહીંથી તે નવીતપૂર
 સુધી લોહાની સડકનો રસ્તો છે તથા આગગાડીએ આ-
 વવાનું છે તેથી વાટમાં કંઈ રહેવાનું નથી, માટે અમે મું-
 ખઈના નીકળ્યા બારોબાર સવારના નવ દશ વાગે આવી
 શું અને અમારાં ખીજાં સગાં પણ ગાડીએ બારોબાર

આવશે તે અમને સ્ટેશન ઉપર મળશે. જનનીવાસાની સો-
 ધની વાત તમે જાણો છો અને એ સમારંભમાં આગરે
 'દોઢસોથી બસે' માણસ થશે માટે સોઈ રાખજો. તમારાં
 સગાંવહાલાં તમને યોગ્ય મદદ કરશે એમ અમારું ધારવું
 છે, પછી તેમની અનુકૂળતા ન હોય તો સુખેથી લખી મા-
 કલજો કે અમારાં માણસ તમને મદદમાં આપી શકીએ.
 એ ખરું છે કે આપણા બ્રાહ્મણીઓ રિવાજ પ્રમાણે આટલાં
 માણસ આપણી નાતમાં કોઈપણ જનનમ થતાં નથી પણ
 હાલનો પ્રસંગ અને અમારો પરિચય બહુજ વિલક્ષણ છે
 તેથી ઓછામાં ઓછું, વેતરનારા છતાં પણ આ પ્રમાણે
 થાય છે માટે તેના તરફની ક્ષમા કરશે? તમે સુસ્ત છો
 તેથીજ લખાય છે બીજાને આવું લખાય નહિ. આપો
 પત્ર મધ્યમાનંદ પંડ્યાએ વાંચ્યો તેવુંજ હૈયું ગદગદિત
 થઈ ગયું તથા તેમની બાઈડીની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ
 આવ્યાં. પછી પોતાનાં સગાંવહાલાંને કંઠોતરીઓ લખી
 માકલાવી. જેવી રીતે જનનો આડુંગર થયો હતો તેથીજ
 માકલાવો આડુંગર પણ થવા લાગ્યો. અદનું એક ક-
 હેવાનું સચું હોય તે પણ કંઠોતરીની આશા રાખવા લાગ્યું
 એ કારણથી પંડ્યાને ખર્ચની ચિંતા થવા લાગી. એક
 દિવસ પંડ્યાજી ચિંતામાં ખેડા છે તેવામાં નવીનપુરના
 દેશાઈ વિહારીદાસ પગે આવીને તેમને ઘેર આવ્યા તે
 જોઈ પંડ્યાને ઘણુંજ અચરત લાગ્યું કે કોઈ દિવસ
 નહિ ને આજે દેશાઈ આપણે ઘેર પધાર્યા માટે
 કંઈ યોગ્ય કારણ હશે. દેશાઈની રીતમાત્ર પ્રમા-
 ણે આગતાસ્વાગતા કરી એટલે દેશાઈએ કહ્યું કે તમે
 તમારી કન્યા રતનનું સગપણ મુંબઈના વિદ્યાતત્ત્વરામ

નામના ખારીદર સાથે ક્યું તે સાંભળી અમ્મ પરમ ખુશી થયા. તમને ઠેકાણું સાંઝે મળ્યું તેમાં કંઈજ બૂલ નથી પણ તમારી સાંસતા કેવી છે તે અમ્મ જાણીએ છીએ. તમારા પિતાની પાસે બાંહેલા છીએ માટે તમ્મ અમારા જૂના પંડ્યાછો અને તમારા ખાપના વખતથી તે આજ સુધી તમારા ઘરની નાણા સંબંધીની રથીતિ અમારી અજાણી નથી. તમારું ઘર આખરેદાર જૂનામાં જૂનું છે, તમ્મ અમારા આશ્રિતછો તેથી અમારી, ખારીદરની ને તમારા ઘરડાની આખરે પ્રમાણે ખર્ચ ખૂટણ કરવા જતાં તમને બહુ લાગશે પણ તેની શીકર કરશે નહિ. જન ને માંડવામાં થઇને ઘણાં માણસ આવશે માટે જોડવું ખર્ચ થશે તેનું નિમે હિસ્સે અમ્મ તમારા ખાપના જૂનામાં જૂના નિશાનીઆ છીએ તેથી ગુરૂદક્ષિણામાં આપીશું. અમને ઘણા આનંદ થયો કે તમ્મ અમારા ગુરૂનું નામ રાખી આવું રૂડું કામ કર્યું એ પ્રતાપ તમારા પિતાનો અને અમ્મ પણ હાલમાં નાત જાત અને સરકારમાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવીએ છીએ તે તેમનો પ્રતાપ છે, માટે લગારે અચકાશે નહિ ને ખર્ચ ખૂટણમાં હાથ મોકળો રાખશે કે મુંબઈવાસી આપણા નાના ગામની નિંદ્યા કરે નહિ. એમ કહીને હજાર રૂપિયા મુંબઈગરાની ચેલી પંડ્યાની પાસે મૂકી, અને જાનીવાસો પોતાની હવેલીમાં આપવા વગેરેની બલામણ કચી દેશાઈ પગે લાગી વિદાય થયા. પંડ્યાજીનો જીવ મૂળે તો આસોદોસો હતો. તેમાં કાંઈની રૂપિયે ઉમેરો કર્યો. જાનીવાસો દેશાઈજીને ત્યાં થઈ માટે તમારા અશીલને જાનીવાસો વિગેરે કામનું ન લખશે એવું પત્ર વિદ્યાતત્ત્વરામ ઉપર લખ્યું. એ ઉપરથી તેમને પણ સાંઝે લા-

મું નેએ લગનીઆની વાટ જોઈને જોડા છે તેવામાં નવી-
 નપુરથી લગનપત્રી લખી પંડ્યાએ પોતાના બનેલીને મુંબઈ
 મોકલ્યો. તેણે મુંબઈમાં આવી જનની તૈયારી કરાવી.
 માહાશુરી ૧૧ ને બામવારે નવ કલાકે જન નવીનપુરના
 રોશન ઉપર આવી પડેલી. ત્યાં સર્વે જનનેઆ બેગા થયા
 ને સામેયાની તૈયારી થઈ ને ધામધૂમ મચી રહી, તેથી
 આખા ગામમાં દિવાળીના દિવસ જેવું લાગ્યું; કેમકે વહે-
 રીદાસ દેશાઈના પંડ્યાને ત્યાં સારા આખરદાર જેની
 ખરાબરી આખા દેશમાં પણ કોઈ કરી શકે નહિ એવો
 વર મળ્યાથી તથા પંડ્યા સારા સ્વભાવના ને નીતિસ
 પુરુષ છે એમ જણી સર્વ રાજી રાજી થયાં. જનને
 જોવાને વાસ્તે મેદની ટમટમી રહી. સામેયું વાજતેગાજતે
 ખીમખીમ આવતું હતું, તથા સાજનમાં વિદ્વાન અને
 આખરદાર એવા લોકો ઘણા આળ્યા હતા, માટે દેખાવ
 ઘણાજ રમણિય લાગ્યો. વરપોડો છટાદાર ખીમખીમ અને
 ઘણી સારી રીતથી ચાલતો હતો, તેથી જોનાર સઘળા
 વાહવાહ કહેતા હતા. જનીવાસો વડા દેશાઈને ત્યાં
 આપ્યો હતો, તેથી જનની સરખરાની ખાકી રહી નહતી.
 જનૈયાને સૂવાબેસવાને ઝાટું બધું મકાન તેમાં પા-
 થરણાં ગૃહસ્થગારનો સરસામાન વગેરે કોઈપણ વસ્તુની
 ઝાટ નહોતી. ચાકરો પણ ઋણાને ઋણા હાજર રહેતા
 હતા. પછી લગન સમયની તૈયારી થઈ. કલવો વિગેરે આવી
 ત્યાં ને નમસ્કારાદિ સંસ્કાર થયા પછી વરને ચોરીમાં
 લાવ્યા અને કન્યાના ખાપના ઘરમાં સદ્ગુણીખાઈ કુવરી-
 ને પણ ચૂડા પાનેતર પહેરાવીને મણપતિના આગળ
 બેસાડી હતી. પંડ્યાજીની પત્નનીએ પણ પહેલેથીજ લગન

સમરંભન ઉત્તમ ગીત તથા જોડકણું રૂકમણીબાઈ નામ
 એક વિદ્યાસંપન્ન ત્યાંની કન્યાશાળાની મુખ્ય શિક્ષક હતી
 તેમની પાસે જોડાતી મૂકી બે ત્રણ પ્રતમાં લખાતી રાખ્યાં
 હતાં, અને ઘણીખરી છોડીઓ પાસે શિક્ષણ આપી
 ગવરાતી રાખ્યાં હતાં. તથા પરણતી વખત પોતાના
 કામની રજા લઈ તે બાઈ પણ તે વખત હાજર રહી પંડે
 ગવરાવતી હતી, અને એ કામમાં એ બાઈની અમૂલ્ય
 મહેનત અંતઃકરણની હતી કેમકે પરણનાર સદ્ગુણીબાઈ
 તેની એક ચંચળ અને શિક્ષકનું નામ અમર રાજે એવી
 વિદ્યાર્થી હતી, એટલુંજ નહિ પણ લોકોને કેળવણી સં-
 બંધી બોધ આપવાનો પ્રસંગ મળે તથા તેમને પોતાના
 છોકરીઓ કેળવવાનું મન થાય તે માટે મહિલા શિક્ષક-
 ની યુક્તિ, મહેનત અને જ્ઞાનની આ કસોટી થનાર હતી.
 લગ્ન વખત થતા સુખી મંગળાષ્ટક રતોત્ર પણ સંસ્કૃત તથા
 પ્રાકૃતમાં બાળકીઓની સાથે એ બાઈજ બોલતી હતી તેથી
 વેદીઆ અને બીજા સંસ્કૃત જાણનારા સાક્ષરોએ તે મા-
 માં આંગળીઓજ ધાલી કે આ શું છે? જેમાં વળી બા-
 ણાઓના કંઠ તેથી રાગ તાળ ને કાંતિ એમની ઐક્યતા
 થયાથી તથા નવું સવું લાગવાથી જોવાને મેદની મળી
 હતી. આવેલાં સર્વને બેસવાને મોટો માંડવો પ્રથમથીજ
 બાંધી મલ્યો હતો. તે માંડવામાં હાંડી ઝુમર, તથા ગા-
 લીઆ તકતા વિગેરે ઠાકમાઠ નહોતો પણ છોડીઓએ
 ચોતરેલાં ચીત્રો તથા મહાન રાજાઓની આકૃતિઓ તથા
 મહાન જ્ઞાની મુનિઓની છબીઓને ઘોડીક સુખી ચિત્રોનાં
 ચિત્ર વગેરે દિવાલના નકશા માંડવાની ત્રણે દિશાએ ચો-
 ઠાડી મેલ્યાં હતાં. તથા પીતળની દીવીઓ જૂમલીગામની

માટીથી માંજીને એવીતા ચક્રચક્રીત કરી હતી કે લોકના
 સમજવામાં એ સોનાની છે એવુંજ આવતું હતું તે દીવી-
 એમાં દીવેલ પુરી નીચે યાળીઓ મક્કી દિવા કરેલા હતા તે
 ઝગઝગ બળતા હતા, રંગોળીવતી જમીન અળીલ યુલામથી
 રંગોળી પાડી શોભાયમાન કરી હતી તે જોઈને મુંબઈવાસી
 પણ છક થઈ ગયા કે આવી શોભા ફેરી કાશીગરીની કેવી
 હોતમ છે. આપણે ત્યાં આવી શોભા થતી નથી, તેમાં
 વળી બાધાઓના મધુર રાગ અને સમયાનુકૂળ શાસ્ત્રીય
 ગીત તે જાણી વેદ મંવનો ગરોળર તરજુમા કરેજો હોય
 તેવાં અને સમજાની માધુર્યતાનું બહુજ વખાણ થતું
 હતું. નાની બાળાઓના શુદ્ધ ઉચ્ચાર જોઈને વિદ્વાન જન-
 નેયા તથા વેદીઆ કહેવા લાગ્યા કે મુંબાં જેવા શહેરમાં
 જ્યાં મુધારાનો વધારો કહેવાય છે, અને આ ગામને
 મુધરેલું નથી એવું કહેછે એ કેવું ઉવાક વિગરીત છે
 તે જુઓ. એવી રીતે મંગળાષ્ટક થતા મુઠ્ઠી સર્વ આશ્ચર્ય
 પામ્યા પછી કન્યાને માયરામાં પધરાવી માળાપ કન્યાદાન
 દેવા ખેડાં અને ગોત્રોચ્ચારનો સંસ્કાર થયો. આ વખતે
 બારીશર તથા દેશામને માન્ય આપવાની આતર તે જ-
 ઘાનો વિદેશી હાકેમ પણ આવ્યા હતા, તેતા સર્વ નવામ
 જેવું જોઈ ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તેણે દુઆપીયાની પાસેથી
 તરજુમા કરાવી સર્વ સાંભળી લીધું. આવી રીતે જૂના
 વખતમાં હતી, એમ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે તે કાળની તારીફ
 કરવા લાગ્યો અને હાલના સમયમાં આ ગામમાં આવું
 આલે છે, તે જાણી ગારતવાસીઓનાં વખાણ કરવા લાગ્યો.
 ગોત્રોચ્ચાર થયા પછી મંગળદેરા દેરબાએટલે એક દિવસ-
 નું પરણિતર પૂરું થયું પછી તરતજ જમણની તૈયારી થઈ.

સર્વને માફક આવે એમ પાટલા નાંખી રંગોળી પુરી
 દરેક પાટલે એક એક અબોડીયું અને જળપાત્ર મેલી
 પત્રાગી ઉપર સર્વ સર્વને ઠોકાણે ભેઠા. પછી જમણ પીરંમ્યાં
 તેની સાધી અને સ્વાદીષ્ટ સામગ્રી તથા રીતભાત જો-
 ધને જમનારની તથા જોનારની પણ આંતરડી ટાઢી થઈ
 ગઈ. આ કામમાં દેશાઈજી સાહેબની ઘણીજ મદદ હતી,
 તેથી પંડ્યાજી પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. પંડ્યાજીની આ-
 બર વંચાથી તે દેશાઈના આશ્રિત છે એવું જાણી દેશા-
 ઈની પણ આબરમાં ઘણા ઉમેશ થયો. ‘કહ્યું છે કે ને
 માટું’ માણસ પોતાના આશ્રિતને વધારે માન અપાવે
 ને આપે તેનું માન ભૂમિતિ ગ્રેણી પ્રમાણે વધે છે. જેમ
 કિંમતવાળો એક એકડો છે તેને મીડું ને કિંમત
 બગરનું છે તેને એકડાની પછાડી મૂકે તો તે એકડો
 દશાંશ થાય ને તેની કિંમત હાય તેનાથી ઓછી થઈ
 જાય છે, પણ જો તેજ નહિ ગણત્રીવાળું મીડું એકડાની
 અગાડી મૂકે તો તેની કિંમત એકને બદલે દસ અને
 સો થાય છે. એમ કીંમત ભૂમિતિ ગ્રેણી પ્રમાણે વધે છે,
 તેમજ માટા માણસ તેના નોકરને આબર આપે તેમ
 તેની કીંમત વધે છે. એવી રીતે પંડ્યાજીની સાથે તેમના
 યજમાન દેસાઈજીની આબરની વધારે ખ્યાતિ થઈ.
 ખીજે દિવસે ચરબક્ષ થયો તે વખતે જનૈયાનાં જોડકણાં
 એવાં સરસ ગાયાં કે જનનના સારા સારા ગૃહસ્થો અને
 વિદ્વાન પુરોહો દંગ થઈ ગયા. અને તે વખતે જનનમાં
 પાઠશાળાનો એક મુખ્ય અધ્યાપક આવ્યો હતો. તેણે
 પોતે એક પુસ્તક લખવા વાસ્તે બધી બાબતો લખી
 લઈ પછાંથી વિવાહવિધી નામનું એક પુસ્તક બહાર પા-

ડું. ત્રીજે દિવસે પહેરામણી થઈ, તે પછી યથાયોગ્ય કરી
 હતી. પાન સોપારી લેવા ગામ પરગામના લોકો આવ-
 તા તેમનો આદરસત્કાર ઠીક થતો. એવી રીતિએ વિ-
 વાહ એક મેળાફૂલ થઈ પડ્યો હતો. જેમ વરને જોઈને
 કન્યા પક્ષનાં ખુશી થયાં તેમ કન્યાને જોઈને વર પક્ષનાં
 કંઈ ઓછાં ખુશી થયાં ન હતાં એમ ખુશી આનંદથી
 વિવાહ ક્રમ પુરો થયો, એટલે જન વિદાય કરવાની તૈ-
 યારી થઈ. તે વખત પંડ્યાએ પોતાની યોગ્યતા કરતાં પછી
 આદર સત્કાર સારો કર્યો. એ કામમાં દેશાઈજીની મદદ
 બહુ સારી હતી, તેથી ઠાઠમાઠ સાથે અને મોટા દબ્બા
 સહિત માન પ્રતિષ્ઠા સાથે જગન મુહૂર્ત પાર પડ્યું. જનને
 વિદાયગીરી આપી કે દેશાઈએ અત્યાગ્રહથી પરાણા રાખ્યા
 દેશાઈની શ્રદ્ધા, ખરો બાવ, અને પોતાને તથા પોતાના
 સસરાને ખરેખરા મદદગાર તેથી સસરાના લાભને માટે
 આમંત્રણ સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો થયો નહિ. તે દિવસે રહ્યા
 ને બીજે દિવસે બારીષ્ટરનો જીનો મિત્ર અને અસીલ
 તેથી તેને પછી ના કહેવાઈ નહિ, એ પ્રમાણે બે દિવસ
 રોકાયા પછી ત્રીજે દિવસે પરાણે વિદાયગીરી લીધી. ક-
 ન્યાને પછી સાંજ મુહૂર્ત હતું, તેથી વળાવતી પડી. જગન
 વિધિ પાર પડ્યા પછી માંડવો છોડવાની તૈયારી કરી.
 એટલે ખરું છે કે માંડવો બાંધવા સઘળા આવે પછી છો-
 ડવા આવનારા થોડા. પરાકાષ્ટાએ માંડવો છોડી જન
 વિદાય કર્યા પછી ઓછામાં ઓછા પંદર દિવસે સર્વ ટું-
 કાણે બેઠાં ખર્ચનો અડસટો કહાડ્યો તો તેમાં પછી ધાર્યા
 કરતાં ૨૦૦) રૂપિયા વધારે થયા, તેથી તે ખર્ચ
 અઢીસેંની ત્રેવડ કરવાની આવી પડી. દેશાઈને કહી મી-

હા ઝાડનું મૂળ કઠાય નહિ, એમ ધારી શાહુકારને ખાતુ
 પાડી આપ્યું. ગામના નાણાવઢીઓમાં પંડયાની શાખ
 પહેલા નંબરની હતી તથા જૂઠું નહિ બોલવાનો પંડયા-
 જીને નિયમ હતો, તેથી ત્રણ વર્ષમાં એ દેવું વાળીશું એમ
 કહ્યું તે વચન શાહુકારે માન્યું. પંડયાએ ધાર્યું કે કરકસર
 એ નાણું મળવવાનો મુખ્ય રસ્તો છે, તેથી તેનો ઉ-
 પયોગ કરવા લાગ્યા. પોતાનો ઉદ્યોગ તલાટીની નોકરીનો
 હતો, તેથી ગામ ઉપર જરૂરી રહેવાનું કરાવ્યું અને
 એક વર્ષમાં દેવાનો અર્ધો અર્ધ ભાગ એછા થયો. શા-
 હુકારને પણ તેમની રીતભાત જોઈ ખરેખરે વિશ્વાસ
 ચોંટ્યો એટલુંજ નહિ પણ પંડયાજી ઉપર ખરી શ્રદ્ધા
 ચોંટી તેથી કહ્યું કે પંડયાજી મહારાજ તમારું વ્યાજ અને
 અર્ધો અર્ધ રૂપિયા બાકી રહ્યા છે; તે હવે અમારે જો-
 ધતા નથી. મારે તે સઘળાની આ પહેલ લખી આપીએ
 છીએ તે હોય? ત્યારે પંડયાએ કહ્યું કે ધર્માપારેખ,
 એમ અને નહિ; કેમકે વ્યવહારમાં દેવાથી મુક્ત થવું એજ
 ખરેખરો માર્ગ છે, એમ હું માનું છું. કેમકે આ સંસાર
 સ્વપ્નવત્ છે, તો એમાં રહેલું સુખ અને દુઃખ એ પણ
 તેવાંજ છે, મારે મને જે હરકત ચડતી હોય ને તમારા
 ધ્યાનમાં આવતી હોય તે ઉપર તમારે લક્ષ આપવું નહિ.
 તમે મારું કામ સાચવ્યું એ ઘણું કૃત્તું છે. આ સંસારમાં
 સઘળાં માણસને માથે દુઃખ અને સુખ આવી પડે છે
 તથા ઘણાંક દુઃખના દરિયામાં ડુબેલાં છે તેની સાથે
 મારા દુઃખનો મુકાબલો કરેછું તો તે કંઈજ લેખામાં
 નથી. કેમકે કહ્યું છે કે:—

શ્લોક ॥ આયુર્વર્ષ શતં નૃણામ્ પારિમિતં, રાત્રી તદર્ધં

ગતં, તસ્યાર્ધસ્ય પરસ્યચાર્ધ મપરં બાલત્વ વૃદ્ધત્વયોઃ;
શેષં વ્યાધિ વિયોગ દુઃખ સહિતં, સેવાદિભિર્નીયતે,
જીવોવારિ તરંગ ચંચલમનાઃ સૌખ્યં કુતઃ પ્રાણીનામ્ ॥

અર્થ—મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું ગણીએ તો તે-
માંથી અર્ધ તો રાત્રિમાં જાય છે, તેનું અર્ધ આલ્યાવસ્થામાં
અને વૃદ્ધાવસ્થામાં જાય છે, અને બાકીનો જે ભાગ રહ્યો
તે રોગ, દુઃખ અને સંતાપમાં જાય છે. એવી રીતે પ્રાણીના
તરંગ જેવા સંસાર છે તેમાં મનુષ્યોને સુખ ક્યાં છે,
માટે માંસે જાય તે મારેજ છોડવું એજ સાંચું છે. તેમ
મને મદદ કરી છે એ મારા ઉપર માટે પાડ કર્યો છે એમ
કહી તેમના મનનું શાન્ત્વન કરી દેવું વાગવાને તેમનાથી
બંધી તેટલી કરકસર કરવા માંડી.

બારીદર પરણીને પોતાની અર્ધાંગનાને તેડી લાવ્યા.
તે જાતે જાણેલીગણેલી અને પરમેશ્વરની બીક વાળી હતી
તથા તેનામાં સદ્ગુણો નામ પ્રમાણે વાસ પણ હતા. તે
જોઈને તથા પોતાનાં સાસુ સસરાને સદ્ગુણી ને સારા
સ્વભાવનાં જોઈને વિદ્યાતત્ત્વરામને ધણોજ આનંદ થયો,
તેમ તેનાં માતપિતાને પણ સારાં સગાં મળવાથી આનંદ
થવામાં બાકી રહી નહિ. પહેલીવાર સાસરે આવેલી ક-
ન્યાનું ધર્મ ઉપર વલણ અને સદ્જ્ઞાનવૃત્તિ જેમ એક સં-
સાર રહિત દૃઢમક્તને ઇશ્વર મરણ ઉપર પ્રીતિ થયાથી
પોતાના પૂર્વાશ્રમનું દુઃખ ભૂલી જાય, તેમ બારીદર પહેલાંનું
દુઃખ તદન ભૂલી ગયા અને તવા સંસારક્રમનો આરંભ
કરવા માંડ્યો. “જેમ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં અને વહુનાં
લક્ષણ બારણામાં” એ મુજબ સંસારમાં સુખી થઈશું
એવાં ચિન્હ જણાવવા માંડ્યાં. થોડા દિવસ પછી કન્યાને

પિયર તેડવા માટે પંડ્યાએ પોતાના સગાને બ્રાહ્મણ તોડીને લાવ્યો. એ વખતે બારીદરે પોતાની સ્ત્રીને સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તે એવી રીતે કે પોતાના અસીઝના છોકરાને બણાવવા સારું એક સારા કેળવણીના સદ્યુક્તી માસ્તરને બ્રાહ્મણો હતો તેની સાથે પોતાની પત્નીને પણ બણાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તે પ્રમાણે તે માસ્તર હરરોજ ત્રણ કલાક તેમના અસીઝના છોકરાને બણાવવા આવતો હતો. તેની સાથે બાઈ પણ ઇંગ્રેજી ને સંસ્કૃત અભ્યાસ ચલાવતી હતી તેથી વિદ્યાતત્ત્વરામની સાસુ ને સસરા રાજી રાજી થઈ ગયાં. આ હકીકત પેલો અસીઝ નવીનપુરથી બારીદરને લખી બ્રાહ્મણો હતો. બે વાંચીને તેને પણ બહુજ આનંદ થતો હતો. બાઈની ગણવામાં એકસી બન્ની હોય રહેતી હતી કે તેણે એ વર્ષમાં સંસ્કૃતની ત્રણ ચોપડીઓ તથા ઇંગ્રેજીમાં સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેની સાથે એ બાઈના બાઈનો પણ અભ્યાસ ઠીક ચાલતો હતો. બાઈને બરોબર પંદર વર્ષ થયાં એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ થયા પછી તેને સાસરે બ્રાહ્મણી જોઈએ, એવામાં મુંબઈ બ્રાહ્મણવાનો પત્ર આવ્યાથી અહીંથી માણસ બ્રાહ્મણ લખ્યું તેથી કન્યાનો સમરો આવી તેને તેડી ગયો તેની સાથે તે બાઈ પોતાના બાઈને પણ તેડતી ગઈ. તેમનો ગામડાનો આવો અભ્યાસ જોઈ બારીદરના ઓળખીતા બાબરના અને દોસ્તો દોગ થઈ ગયા. કન્યાનો વિવેક, લાવણ્યતા, નમ્રતા અને સદ્યુક્ત એ તેના સ્વરૂપનું ખરેખરું ક્ષેત્ર અથવા ક્ષેત્રજી હતું. બારીદરના કોઈ ઇંગ્રેજ મિત્રની સ્ત્રી ચિદલ આપવામાં તથા સાક્ષરમાં એકી કહેવરાવતી

હતી, તથા તેણે અર્થશાસ્ત્રનાં બે ત્રણ વાર્તિક-પુસ્તકો લખ્યાં હતાં તે બાઈ એનો ઇંગ્રેજી અભ્યાસ આટલી ઉંમરે સારો થએલો નોંધ ચક્રાત થાય તેમાં વધારે નવાઈ નથી. સદ્-ગુણી બાઈને પોતાનો અભ્યાસ વધારવાની ઘણી ખામ્મેશ છે એવું જણાયાથી તેને ઇંગ્રેજી ગૃહિણીઓ (લેડીઓ)ની શાળામાં શિખવા બેસાડી. ત્યાંની મુખ્ય અધ્યાપકે તેને સારો અભ્યાસ કરવાની સૂચના આપી તે તેણે અનતઃક-રણથી માન્ય કરી પોતાના સાળાને પણ એક ઇંગ્રેજી નિ-શાળમાં બેસાડ્યો. પેલી સદ્ગુણીબાઈ ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કરવામાં બહુજ મહેનત લેતી હતી, તથા રાત્રે વરની પાસે સંસ્કૃત શીખતી હતી એ અભ્યાસ એવો તો હોંશથી કરતી હતી કે તેણે ત્રણ વર્ષમાં બી.એ.ની પરીક્ષા પાસ કરી પદવી મળવી. તે દરમિયાન તેના બાપ તરફથી તેડાવવાનો પત્ર આવ્યો ત્યારે તેણે સાફ લખ્યું કે અમારો અભ્યાસ ચા-લે છે તેથી હું કે બાઈ બેમાંથી કોઈપણ આવી શકનાર નથી માટે આવશ્યે તો ફેરો હોગઈ થશે. આપનું હેતુ અપૂર્વ છે અને તમારા જોવાં માખાપોનો ઉપકાર અમે જન્મપ-ર્યંત તમારાં ગુલામ થઈને રહીએ તોપણ વળી શકે નહિ, તે અમે જ્યાં સુધી જીવીશું ત્યાં સુધી ભૂલનાર નથી. એવી રીતે ઘણાંજ વિવેકબર્યાં વચનો હમ્મશાં આ બાઈ લખતી હતી અને ઉપકાર માનતી હતી. એ બાઈ બહુ-વાની સાથે મધરબજન, સ્તવન અને કીર્તન કરવામાં ઘણાંજ કુશળ હતી. જો આપણે નીતિ અને જુદિની ખરી કેળવણીનું વિશેષણ આપવા ચાહીએ તો આજ બાઈને આપી શકાય બીજીને નહિ, તથા તે આનેજ શોભે બીજીને નહિ. પોતાનો અભ્યાસ પુરો થયો ત્યાર પછી

તે સંસારિક કામમાં પડી. સોનું ને સુગંધ એ બે વાનાં
તેને અને તેના પતિને મળ્યાં એટલે સુખનું તો પૂછવુંજ
શું? ધણીને રોજમાર પણ ઉત્કૃષ્ટ ચાલવા લાગ્યો પતિ
જ્યારે થાક્યા હોય કે પોતાના કામથી કંટાળી જાય ત્યારે
નીતિ સાથે હાસ્યવિનોદથી વાર્તા કરી ધણીનું મન પાછું
તાજું કરે અને તેના કામમાં એનાથી બને એટલી મદદ
આપે. આવું ગુણનું, વયનું, જ્ઞાનનું, સદ્ગુણનું અને ધ-
ર્મનું સજ્જે મળવાથી તે એહના સુખમાં બાકી રહી નહો-
તી. એવી રીતે એ સ્ત્રી પુરુષ બંને નાતજાતમ દાખલારૂપ
થઈ પડ્યાં હતાં તથા ધર્મરહિત સ્ત્રીપુરુષને ધર્મથી આ-
પતાં હતાં, એવાં ધર્માત્મા જીવડ્યાં હતાં. પ્રભુની કૃપાથી
તે બાંધને સારો દિવસ આવ્યો. તે વખત બીજી અજ્ઞાન
સ્ત્રીઓ જેમ લાવો લેવાની વાતો કરેછે તેમ તેણે કંઈ
નહિ; પરન્તુ કંઈપણ સુધારો થાય અને લોકોમાં આખર
વધે એવી રીતે ચલાય તો સાર એવો મનમાં ડરાવ કેવો,
એ કારણથી સીમંતની ન્યાત કરવાનો જે ધારો એમની
ન્યાતમાં હતા તે પહેલાજ બંધ કરવાને વારતે પોતાના
ધણીને ધણે ધણે પ્રકારે વિનવ્યો એટલુંજ નહિ પણ પો-
તાનાં સાસુ સસરાને સમજાવીને એ પક્ષમાં લીધાં અને
શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની ના કહી નહિ એ પ્રસંગ
ઉપર બાઈએ સ્ત્રી અને પુરુષવર્ગમાં નામના થવાને બા-
ળરક્ષણવિધિ નામનું ગદ્યપદ્યાત્મક પુસ્તક રચીને પ્રસિદ્ધ
કરી સર્વજ્ઞાતિ અને મિત્રોમાં બિઠ માફકયું. તથા પુસ્ત-
કશાળાઓમાં પણ મફત વાંચવા માફકની દીધું. તે પુસ્તકના
પ્રથમ મુખ્યષ્ટ ઉપર સ્વધર્મવર્ણક મનોરંજક કવિતા લખી
હતી. એ પ્રસ્ટુત ગયા પછી તે બાંધને મેટું પુત્રરત્નનો પ્ર-

સવ થયો. તે બાણીને ખાળકની માવજત કરવાનું પુ-
સ્તક રચેલું તેથી માવજત કરવામાં હોંશીઆર, વળી પૈસા-
ટકાની પંચાતી નહિ, તેથી પ્રજા આરોગ્યતાથી ભાટા થતા
ગયો. પુત્રને ત્રણ વર્ષ પુરા થયાં નથી એવામાં કન્યારત્નને
જન્મ થયો. તેને પણ સારી રીતે ઉછેરી. એમ છોકરા ને
છોકરી દિવસે ન વધે એટલાં રાતે વધે ને રાતે ન વધે એ-
ટલાં દહાડે વધે એવી રીતે ભાટાં થતાં ગયાં. છોકરાની ઉ-
ંમર આઠ વર્ષની થઈ એટલે તેને ઉપનયનસંસ્કાર કરવાનું
મુહૂર્ત લીધું. તે વખતે પણ સાતિભોજન કરવાનું સ્ત્રીપુરુષ
બંનેને દુરસ્ત લાગ્યું નહિ, પણ પોતાના વડીલો તથા ગા-
તના લોકોને કેવી રીતે સમજાવવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યાં.
વળી એ વખતે તેમનું નાતજાતમાં ભાટું માન્ય હતું,
અને તેમના વચનને કોઈ ઉઘાપે એવું નહોતું, તથા સ્ત્રીએ
ખાજરક્ષણવિધિ નામની જે ચોપડી પ્રગટ કરી હતી તે
ઘેરઘેર અને ઠેકાણે ઠેકાણે વંચાતી હતી તેથી અન્યકર્ત્રી
તરીકે તે ખાઈનું માન નાતજાતમાં આપ્યું નહોતું. તે ચોપ-
ડીથી ઘણી સજારીઓ નીવડતી હતી, તેથી તથા સંસ્કાર-
નું જમવું એ નિષેધ છે એમ શાસ્ત્રોક્ત વચનથી સિદ્ધ
કરી બતાવ્યું હતું તથા તે દિવસે જમવાનો ચાલ નહોતો
તો તેના નિમીત્તનું જમવું તે પણ તેટલેજ દરજ્જે અ-
યોગ્ય છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવીને એ ચાલ બંધ કરાવ્યો
તથા તે નીમિષના જે પૈસા બચ્યા તે પણ પરોપકારના
કામમાં કાઢ્યા. આ વખતનું પ્રસ્તુત યાદ રહેવાને સંસાર
વિધિ નામનું ખાણું પુસ્તક સ્ત્રીપુરુષ બંનેએ મળી છપાવી
પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તેનું નામમાં લાણું કર્યું આ તેમનો દા-
ખણો જોઈને ખીજાં પણ પુસ્તકો બનાવવા લાગ્યાં. સ-

વારસાંજ ઈશ્વરભજનમાં તેમનો કાળ જતો એવી તેમની
 વૃત્તિ ઈશ્વર ઉપરજ ચોટલી હતી તેથી તેમનાં છોકરાં પણ
 તેનાંજ થવાનાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં. બારીશરને આ-
 શીસનું કામ એટલું બધું હતું કે એક ક્ષણની પણ નવરાશ
 મળે નહિ, તોપણ તેવા કામમાંથી પોતાનો વખત કાઢી
 તે કાળ પરમાર્થમાં રોકતો હતો. એવી રીતે તે સ્ત્રીપુરુષ
 પોતાનો સંસારવ્યવહાર જેને આનંદગૃહ કહેછે તેજ પ્રમાણે
 ચલાવતાં હતાં. લોકકલ્યાણાર્થનાં કામ કરવામાં તેમણે
 લોકોની સારી પ્રસંશા મેળવી હતી એટલુંજ નહિ
 પણ લોકોને તેમણે પરોપકારની રીતભાત સારામાં
 સારી બતાવી હતી. કેટલાક ધર્મપંથના લોકો અના-
 શ્રય, ધર્મશાળા, સદાવૃત્ત, વગેરે કરાવે છે તેને બ-
 દલે તેમણે ઉદ્યોગશાળા, નિરાશ્રિતાલય, સર્વધર્મશિ-
 ક્ષણશાળા, વગેરે બાંધવાને અને ઉઘાડવાને ફન્ડ ભેગું
 કરી એ આશ્રયો ચલાવવા માંડ્યાં. એ સ્થળોમાં જે
 કોઈ દાખલ થાય તેમનો યોગ્યામોગ્યનો સદ્ વિચાર
 કરી ઘટે તેવી વ્યવસ્થામાં કામ લગાડવામાં આવતાં.
 આ પ્રમાણે તેમનો સંસારક્રમ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતો હ-
 તો. થોડે દિવસે સદ્ગુણી બાઈને બીજો પુત્ર પ્રસન્ન્યો.
 તેથી કુટુંબમાં ઘણો આનંદ વ્યાપી રહ્યો, અને તે છોકરો
 ઓઠા થયાથી તેને પણ ઉપનયનનો (જનોઈનો) સંસ્કાર
 કરાવ્યો. તે છોકરાનો મહેલા છોકરાની માર્કક વિ-
 દ્યાભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. તેમની સાથે ધર્મ શીક્ષણ પણ
 બંને પુરુષ પત્ની આપતાં હતાં, તેથી છોકરાં સારાં ની-
 વડે તેમાં પૂજવાનુંજ બ.કી રહેતું નથી. તે કુટુંબ તાન
 સંપત્તિ, દ્રવ્ય સંપત્તિ, સુકુટુંબ સંપત્તિ ઇત્યાદિ સંપત્તિ-

ઐઐ ભરપૂર હતું તેથી તેમના સુખની કંઈ પણ ન્યુનતા રહી ન હતી. દરરોજ ઉદ્યોગશાળા, નિરાશ્રિતાલય, સર્વ ધર્મ શિક્ષણ શાળાની સંભાળ બેઉ દંપતિ લેતાં હતાં, તથા તેમના ઉપરી પણ સારામાં સારા લાયક હોય તેવાજ તપાસ કરીને રાખ્યા હતા, તે પણ ઘણા સુધરેલા અને ધર્મશીલ હતા તેમાં દુર્ગારામ મહેતાજી સુખ્ય હતા. એમનું ડહાપણ, એમની રીતભાત સર્વોત્કૃષ્ટ હતી. એક વખતે એક માગવા આવનાર બ્રાહ્મણને મહેતાજી સાહેબ અસરકારક બોધ કરતા હતા. તે સાંભળી વિદ્યુત્ત્વરામને તેમની અર્ધાંગના સદ્ગુણીબાઈ ખુશી ખુશી થઈ ગયાં. તે બોધનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નીચે મુજબ ખતાવવું દુરસ્ત ધારવામાં આવે છે.

ભિખારીની વાત ૧ લી.

એક વખત એક બ્રાહ્મણ એ ઉદ્યોગશાળામાં આવી. દ્વાદશી વિશ્વપૂર્વણી કરી માગવા લાગ્યો. ત્યારે દુર્ગારામ મહેતાજી તેને કહેછે કે હે મહારાજ, ભિખારીને શક્તિ હોવા છતાં તેને જે દાન આપે છે તે રોષિત થાય છે એવું મારા વિચારમાં આવેછે, કેમકે ઉદ્યોગ કરવાની જે શક્તિ તેનું બિખ માગવાથી વગર મહેનતે મળેછે તેથી હરજી થાય છે, માટે તે ભિખારીને જ્યારે કોઈ આપનાર મળતું નથી ત્યારે ભૂખની વેદનાએ વધારે દુઃખી થાય ત્યારે એને પહેલી ભિખ આપનારા ઉપર ગુસ્સો આવેછે, અને તેના ઉપર ઘણા નિસાસા મૂકે છે; માટે અહીંતા એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે કે જેને શક્તિ હોય તેને ઉ-

હોગ કરાવ્યા સિવાય મદદ આપવી નહિ, માટે તમને આ ઉદ્યોગશાળામાં કામ કરશે તો તમને નિયમીત આપવામાં આવશે. સંસારીને તો ભિખ માગવીજ ન લેખ્યે. એ બાબત હું તમને એક ધર્મમાં કુશળ અને અરેખરા સાધુ પુરૂષની વાર્તા કહું છું તે સાંભળવાની તમારી મરજી હોય તો સાંભળો અગર ન હોય તો આલ્યા જાઓ, અને તમારી નજરમાં આવે તે કરો. મહારાજે કહ્યું સંભળાવો તો બહુ સારૂ. તેને દુર્ગારામ મહેતાજી નીચેની વાર્તા કહે છે.

જ્ઞાનાનંદ મહાત્માની વાર્તા.

કલકત્તા નગરીમાં જ્ઞાનાનંદ કરીને એક મહાત્મા રહેતો હતો. તે બહુજ ધર્મનિષ્ઠ અને આત્મસંતોષ સંપૂર્ણ અભ્યાસી હતો. તેની સાથે તેની રહેણી કરણી એવી તો સારી હતી કે તે ઉપરથીજ સુસજ્જનોને ધાર્મિક બોધ મળતો. એ મહાત્મા લોકોને જ્ઞાન માર્ગના બોધ સિવાય બીજી કંઈજ કામ કરતો નહિ. એમને પોતાના પેટને આધાર નેહલી બિજા મળી એટલે બીજી કંઈપણ વસ્તુની અપેક્ષાજ રહેતી નહિ. એવા નિઃસ્વાર્થી અરા માણસની સેવા કરવાનું કોને મન ન થાય ? જો એ બોધ લેવા જતાં અથવા જોને તમને પરિચય થતો તે સર્વને એ પોતાના પ્રાણ કરતાં વધારે વહાલો હતો. સદ્ધર્મ અને ભગવત્ વાર્તા સિવાય જેની પાસે બીજી વાતજ નહોતી તો કોઈની નિંદા તો કરેજ ક્યાંય ? કોઈ તમને ક્રોધના આવેશથી પ્રશ્ન પૂછે અથવા બોલે તો તમને બીમારથી જવાબ આપે તથા શાસ્ત્રીય (શબ્દ પ્રમાણ) સુકિત અને ન્યાયથી તેના મનનું એવું તો સમાધાન કરે કે

સાંભળનારને કોઈપણ પ્રકારનો ખીજો પ્રશ્ન ફરીથી પૂછવાનો રહેજ નહિ તથા પૂછવાનું પ્રયોજન પણ રહે નહિ, તેથી તે મહાત્માનો મત તેમનાથી હલકા મતના હોય તેમને પણ મંજૂર રાખવો પડે; તેમ છતાં તેમને પોતાનો જ કંઠો ખરો છે એવું અભિમાન સરખું એ નહોતું, તેથી તેમનું વચન આખી કલકત્તા નગરીમાં અધિક અધિક વધતું ગયું. સાચમાં તકાવત કોઈ દિવસ પણ પડે નહિ. તેમ જોઈતાં સાચું ન થાય એનું યથાસ્થિત સ્પષ્ટીકરણ કરી ઘણા જાણને ધર્મ શિક્ષણ આપતો હતો. તેની સામેની હારમાં એક વેરાગીને વેશે રાત્રિ દિવસ હાથ ફૂટનારો રહેતો હતો. તે મિત્તારો સવારથી તે રાતના દશ વાગતા સુધી હાથ ફૂટ ફૂટ કરે ત્યારે પરાણે ત્રણ આનાના પૈસા પેદા કરે તેવડે પોતાનું ઉદર પોપાણુ પરા કાષ્ટએ અન્નાવતો હતો. તે જોઈ એ મહાત્માના મનમાં એ હાથ ફૂટનારાનું કલ્યાણ કરવાના વિચાર ઉત્પન્ન થયા, તેથી તેને પાસે બોલાવીને પૂછ્યું? બાઈ તું સવારથી તે રાતના દશ વાગતા સુધી તારા હાથ શાવારતે ફૂટ ફૂટ કરેછે? તારા હાથ શું કરવા દુઃખવે છે? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે મહારાજ પેઠની પંચાતીને માટે એ બધું કરવું પડે છે, તે છતાં પણ જીવને આધાર મળે એટલું જ નહતું નથી અને મહા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઘરમાંથી સર્વસ્વ જતું રહ્યાથી કંટાળીને અહીં આવ્યો તો અહીં પણ એમજ થાય છે અને ફેટલીકવાર તો ન મળ્યાથી કંટાળાજ કરવા પડે છે. કહેવત છે કે “ઘરના ઉઠ્યા વનમાં ગયા તે વનમાં લાગી લાલ” તેથી મારા નસીબને મૂકું છું. ત્યારે સમુદાના મનમાં આવ્યું કે આ ટોંગી નથી માટે એને

બિચારાને બોધ મળે તથા એનું ઉદર પોષણ થાય એવું
 બતાવું તો સારું; એવા વિચારથી તેને કહ્યું કે “બાઈ
 કાલથી તારે અહીં આવવું અને હું કહું તેજ પ્રમાણે
 ચાલવું આઘા પીધાની અને લૂગડાં લપાંની તારે લેશ
 માત્ર પણ ફિકર રાખતી નહિ, તેની સાથે સરત એટલી
 કે હું કહું એટલુંજ તારે કરવું પડશે; અને તને ને કંઈ
 મળે તે તારે અહીં લાવીને મૂકવું એમાંથી કંઈપણ પાસે
 રાખવું નહિ હો, એ ને મળે તેની મારી નજરમાં આ-
 વશે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીશ, એ બોલવું તે હાથ
 ફૂટતારે ઘણા માન્યથી કબૂલ કર્યું ને કહ્યું કે બાઈ મારે
 આવનાનાજ સાંસા છે તો પૈસા ટકાવી તો આશાજ હું
 શું કરવા રાખું? આપ કહેશો તેજ પ્રમાણે હું ચાલીશ.
 પછી મહાત્માએ તેને ખવરાવ્યું ને રાત્રે સૂતાની જગા
 આપી. બીજો દિવસે સવારે તે વેરાગીને કહ્યું કે બાઈ
 આ લૂગડું લેઈ જા અને હુગલીના કાંઠા ઉપર જ્યાં ઘણાં
 બાઈ બાઈ સ્નાન કરવા આવે તે જગાએ આ લૂગડું
 નાખી એક પગે ઉભા રહી હું આ પરમેશ્વરની ભક્તિનો
 મંત્ર આપું છું તેનો જાપ સૂર્ય તરફ નજર કરી કર્યાજ
 કરવો, ને સાંજે લૂગડામાં ને એકડું થાય તે લેઈને પાછું
 અહીં આવવું. તે પ્રમાણે પેલા વેરાગીએ નદી ઉપર જઈ
 લૂગડું પાંચરી મંત્ર જાપ કરવા માંડ્યો. ભાળાં મનુષ્ય
 ને સ્નાન કરવા વારતે આવે તે એ વેરાગીની સૂર્ય તરફની
 એકાગ્રતા જોઈ ધારે કે આ કોઈ મહા તપસ્વી છે એમ
 ધારી તેની પથારીમાં કોઈ પાઈ, કોઈ પૈસો, કોઈ ભે-
 આની, કોઈ પાવલી, કોઈ અર્ધો, કોઈ રૂપિયો, અને
 કોઈ દાણા એમ જેની નજરમાં આવે તે નાખે. એવી

રીતે કરતાં સાંજ પડી એટલે સઘળું ભેગું કરી લાવીને પેલા મહાત્મા આગળ મૂક્યું. મહાત્માને પોતાની ધારણાની સિદ્ધતા થઈ કે એ ખરેખરો એક માર્ગી છે અને એનામાં કૂડ કે કપટ કંઈજ નથી માટે એને આપણા ઉપદેશનો બાધ ખરેખરો લાગશે. પેલા લૂગડામાં જે ભેગું થએલું તે સર્વની ગણતરી કરી તો રૂ. ૫૦) ની મતા માલુમ પડી. મહાત્મા સ્વામીએ કહ્યું કે બાઈ હું તને કંઈ જ્ઞાન માર્ગ બતાવવાની ઇચ્છા રાખું છું, તે પહેલાં મારે જાણવું જોઈએ કે તારે સંસારી રહેવું છે કે ત્યાગી રહેવું છે? તે મને જણાવ, કેમકે સંસારી રહેવું હોય તો તેથી અને ત્યાગી રહેવું હોય તો તેથી જોવી ઇચ્છા હોય તેવું જ્ઞાન બતાવું. તે તારા નિર્ણયમાં ગ્રહણ કર. તારે તારા યુજરાનની ફિકર લગાર પણ રાખવી નહિ, કેમકે સામેની હવેલીમાં દ્રવ્ય થર્મા કરીને ધનાઢય મારવાડી મારો નૈષ્ઠિક શિષ્ય છે તે તારું ભરણ પોષણ તથા લૂગડાં લત્તાં વગેરે જે જોઈએ તે આપશે અને ચોગ્ય સત્કાર કરશે; માટે તારે એ સમ્બંધીની કાળજી લગાર પણ રાખવી નહિ. મારો દેહ હશે ત્યાં સુધી તો તારે બય નથીજ ને પછીને વાસ્તે હું ઉપર પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરું છું, તેથી તને કંઈ પણ હરકત રહેશે નહિ એમ હું માનું છું; માટે તારા મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ જે થતા હોય તે સુખેથી કહેજો. ત્યારે તે વેરાગીએ કહ્યું કે હે મહાત્મા મારે બાઈડી કે છોકરાં કોઈપણ રોનાર નથી. જાતે એકલો છું અને પચાસપંચાવનતાં પળીઆં આવવા લાગ્યાં છે, નેત્ર રૂપી નગરી નખળી પડી ગઈ છે, કર્ણપુરી ઉજડ થવા માંડી છે, દાંતાનો કોઠ બાગવા માંડ્યો છે; માટે હવે પરણવાનું કરું તો કોઈ

કામ દેનાર મળે તો તે પણ નકામું છે તેથી “અસમર્થો
 મનેત્સાધુઃ” પ્રમાણે સંસાર માંડવાની માગી બિલકુલ
 ઇચ્છા નથી. મારે મારવાડી શાહુકાર કે રાજા કોઈનું
 કામ નથી, તમારા આટલા બાંધથી જ મને ખરું જ્ઞાન થયું
 છે, અને હાથ કૂટતો અટક્યોયું તો મને મારા આત્માનું
 કલ્યાણ થાય એવું જ્ઞાન ખતાવશે તો માથામાં માટી
 ઉપકાર થશે ને પ્રભુ તમારું બહુ કરશે એવી આશીર્વાદ
 દેઈય. એ જ્ઞાન સિવાય મારે બીજું કંઈ જોઈવું જ નથી.
 ખાવાને અન્ન અને પહેરવાને લૂગડાં તમારા આશી-
 ર્વાદથી મળી રહેશે એની હવે મને શિકર નથી. પછી
 મહાત્માએ તેને યુરે થઈ આત્મજ્ઞાન અને બ્રહ્મજ્ઞાન
 બણાવવા માંડ્યું. બીજે દિવસે પેલા પેરાળી નદી ઉપર
 જ્યાં બીકળ્યો ત્યારે મહાત્માએ કહ્યું કે હવે તમારે ત્યાં
 જવું નહિ. એ તો તમને અમત્કાર જોવાને જ માંડ્યા હતા.
 હવેથી હું જ્યાં મિલ્લાએ જાઉં ત્યાં તમારે આવવું, અને
 માગી પાસે સુખથી અધ્યયન કરવું. એ પ્રમાણે પેલા સ્વા-
 મીએ પેલા પેરાળીને મિષ્ટ માગવાની મૂકી દેવારી સારે
 માર્ગે ચલાવ્યો. આવા મહાત્મા મળે ત્યારે જ આત્મજ્ઞાન
 અને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પૂર્ણ સમજાય. આ ભારત દે-
 શનું હિતભાગ્ય છે કે જ્યાંથી જ્ઞાન મળવાનું છે અને
 જે જ્ઞાન મળવાનાં ઢેકણાં છે તેજ અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકાર-
 માં ડૂબી ગયાં છે, જ્યાં નાણાં છે ત્યાં તે નાણાં એવાં
 તો કારાગૃહમાં પડ્યાં છે કે તેને સૂર્ય ચન્દ્ર કે તારાનો
 પ્રકાશ સરખાએ પડેલી શકતો નથી, નાણાંનો ઉપયોગ
 કરનારા એવા ઉત્પન્ન થયા છે કે તે દેશને દિવસે દિવસે
 દરિદ્રતામાં બાંધે છે. જે બ્રાહ્મણો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા

તે જાણે છે. અમલુ યદ્ બિખ માગીખાઈ આજસુ' બને છે. પેલા મહાત્માએ પેલા ઉપજેલા પૈસા ધર્મશિક્ષણના કામમાં ખર્ચ્યા, કેમકે તે પૈસા તેમને કામનાજ નહોતા. મહાત્માની એવી તો વખાણવાલાયક રીત હતી કે તે લોકોને ત્યાગી કરી સંસાર ઉપર દુર્લભ કરાવતો નહિ, તેમ વાડા ખાંખીને આચાર્ય થાઈ એવો પણ તેમનો હેતુ નહોતો. એમનો મત એવો હતો કે એક ડેકાણના લોકો ધ્વિરજ્ઞાનમાં સમજતા કે તેઓ ખીજે ડેકાણે જતા. એમનો મત એજ હતો કે દેશમાં ધર્મસંપત્તિનો વધારો કરવાને આ કાયાથી નેહલો બને તેટલો ધ્વિરની સહાયતાથી ફેલાવો કરવો. બિખારીઓ બિખ માગતા તે એમને પસંદ પણ નહોતું; કેમકે તેઓ કહેતા હતા કે માણસમાં જ્યાં સુખી શક્તિ છે અને તે શક્તિવડે ઉપાર્જિત થાય છે ત્યાં સુખી ખીજના આશ્રય ઉપર રહેવું અને તેની મહેનતમાં ભાગ પડાવવો એ ખાટામાં ખાટો અપરાધ છે. પોતાની જેવી સ્થિતિ હોય તેવી સ્થિતિમાં રહેવાને સંતોષ માનતા, એક બે દિવસના કડાકા થાય તેની ફિકર ન કરતાં અનાસ્થાવાળાની પાસે માગવું એ ખીંકારખરેલું છે એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. એવા ધર્મશિળ સાધુના બાધથી આખી કલકત્તા નગરીમાં ધર્મપ્રસાર થયો. વેદાંત, ન્યાય, વ્યાકરણ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનું જોને જ્ઞાન હતું તે તો લેશમાત્ર પણ એમનાથી બિજ નહોતા, ને જોને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહતું તેમને ચાલતી બાષામાં સમજાવીને કથાવાર્તા કરી તેમના મનમાં ધર્મનો પ્રવેશ કરતા, તેથી શ્રોતાઓ પણ તેમના અનુયાયી થતા.

આ વાર્તા સાંભળી પેલા દાદશી વિષ્ણુપર્વણી ક-

રનાર તો તેમાં તક્ષીનજ થઈ ગયો અને 'કહેવા લાગ્યો કે મહારાજ કાલથી તમારી ઉદ્યોગશાળામાં મને રાખો અને માંડું નામ તેમાં દાખલ કરશો તો મારા ઉપર માટે પાડ થશે, કેમકે હું ઉદ્યોગ શિખી માંડું સંસારનું ગાડું નિ-
ખાવી શકવાને લાયક થાઈ અને આ ઉદ્યોગશાળાના ક-
રનારને અને તમને સુખી થવાથી આશીર્વાદ દેઉં. પછી દુર્ગારામ મહેતાજીએ તેનું નામ દાખલ કર્યું, ને કહ્યું કે બાઈ આ વાર્તા કહી તેના કરતાં વળી એક વાર્તા ચમ-
ત્કારિક અન્ય વર્ણને પણ દાખલો લેવાને અને સમજ-
વાને યોગ્ય છે, માટે જો તમારી સાંભળવાની મરજી હોય તો બેસો ને ન હોય તો આ રસ્તો તમારો છે. વખત અમૂલ્ય છે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો કરો અથવા શિખામણ સાંભળવાની મરજી હોય તો તે વાત કરું. બિખારી મહારાજ ખોટા કે તમારી વાતમાં રસ પડે છે ને શિખામણ ઠીક હોય છે માટે ખીજી વાર્તા કહે તો ધણી મહેરબાની. તે ઉપરથી દુર્ગારામ મહે-
તાજીએ બિખારીની ખીજી વાત નીચે પ્રમાણે કહી.

બિખારીની ખીજી વાર્તા.

(મૂળચંદ સોનીનો ઉપદેશ.)

પુના શહેરમાં મૂળચંદ કડીને એક સોની રહેતા હતા તે પૈસાવાળો, ઉદ્યોગી, કુટુંબ કમીલાવાળો, બહુ શ્રુત, વિવેકી તથા સુધરેલો હતા. તેની સાથે તેનું શ-
રીર પણ દૃઢ હતું. એક દિવસ હાથમાં હથોડો લઈ એર-
ણને રાખ્યો માંજી સાફ ચાંદી જેવી કરી તેના ઉપર સોનાની લગડી ટીપે છે તે વખત એક વાણીઓ કુંગાળ

યદ્દં બિખ્ય માગવા આઁયો ને બાહ્યો કે મહારાજ, વા-
 સ્ત્રિયાનો દીકરો ધણો ભૂખ્યો થયોછું માટે કંઈ આપો
 તો સાહે, પરમશ્વર તમારું બહુ કરશે. મૂળચંદ સોનીએ
 પૂછ્યું તમે કોણ છો ? સવારના પહોરમાં અડંગો નાંખીને
 કેમ અડયા છો ? વાણિયે જવાબ દીધો બાઈ સાહેબ
 હું જાતે વાણીઆંકું અને ભૂખ્યોકું તથા બિખ્ય
 માગવા આઁયોકું અને જે કર્મ કોઈ દિવસ કર્યું નથી
 ને કરવાનું નથી તે કરવું પડે છે માટે અકળાઉં છું, પણ
 આ ભૂંડું પેટ મૂકતું નથી એમાં વાંક મારા નસીબનો
 છે, ખીજનો નથી. ત્યારે સોનીએ કહ્યું બાઈ નસીબનો
 વાંક શું કરવા કહાડે છે તારો પોતાનોજ વાંક છે એમ કેમ
 કહેતો નથી ? વાણીઆનો દીકરો તેમાં વળી વિશાશ્રીમા-
 નીનો દીકરો બિખ્ય માગે ત્યારે તો જળને ડોકાણે સ્થળ
 યદ્દં જાપ ને માઠી નામોચીની વાત કહેવાય, માટે તું મને
 જવાબ દે કે કંઈ બાણ્યોગણ્યોકું ? ત્યારે ઉત્તર દીધો કે
 તે વાતનાજ વાંધા છે. સોનીએ કહ્યું કે તું મહેનત
 મજુરી કરવા જાય તો તારા પેટ જોડાઈ તો સુખથી પેન
 કરે ત્યારે ભૂખે કેમ મરે ? આ પુના શહેરમાં મારાં
 માથાં કારખાનાં છે તેમાંના એકમાં પણ મજુરીએ જાય
 તો પેટની તો પંચાત રહે નહિ. વાણીઆએ કહ્યું બાઈ
 સાહેબ એ ખરું, પણ મારે તો “કરમ કઠણ ને કાયા
 સુંવાળી” એવું થયું છે. સોનીએ કહ્યું બિખ્ય માગે છે
 તેમાં શું મહેનત નથી કરવી પડતી ? એમાં પણ આ ધે-
 રથી પેસે ધેર અને પેસે ધેરથી આ ધેર એમ ધક્કા
 ખાવા પડે છે. તેમાં શું મહેનત નથી ? મને તો લાગે
 છે કે એવા ધક્કા ખાવા તેના કરતાં એક ડોકાણે મજુરી

કરતી એ વધારે મારું છે, માટે મનમાં બિપ્પ માગવાનું
 ને આખું છે તે કહાડી નાંખવું જોઈએ. કહ્યું છે કે “સિંહ
 મરે પણ ધાસ ન ખાય” તેમ ગમે તેવા પ્રાણી હોય
 તે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરી શ્વેતપા અને અને તેવા સારા
 અભ્યાસ ન થાય તો ખીજી વિદ્યા બહી અગર ગોર
 જાનમાંની કરી કર્મકાંડ કરતી ઉદ્યોગ કરી પોતાનું યુ-
 જ્જરાન ચલાવે; ક્ષત્રી હોય તે શૂરવિરમણથી હયામાર
 વડે રક્ષણ કરી કે રાજ મેળવી પોતાનું યુજ્જરાન ચલાવે;
 વૈશ્ય હોય તે વેપાર, એવી ઇત્યાદિક ધંધારાજગારવડે
 પોતાનું યુજ્જરાન ચલાવે; અને શુદ્ર હોય તે નોકરી કે
 ફેરાફાંટા ને ઠાંપુ કરી પોતાનું યુજ્જરાન ચલાવે; પણ એવું
 કોઈપણ ઠેકાણે લખેલું વાંચ્યું નથી કે સાંભળ્યું નથી ને
 બિપ્પ માગીને યુજ્જરાન ચલાવવું. માગવાનો ધંધો તો
 તમારા જેવા આજસુ યએલાએ કંઈપણ ન સૂઝવાથી
 હાલના સમયમાંજ કઢિલો લાગે છે. તું મારો જાતિ બાઈ
 ને વૈશ્ય છે તેથી મને દયા આવે છે તથા તું બિપ્પ
 માગે તેમાં મને પણ નામ્રાશી છે, તેથી કંઈકું કે બાઈ
 ઉદ્યમ કર. તથા મારી રખાતિનો ઇતિહાસ હું કહું
 છું તે લગાર સાંભળ કે તેમાંથી તને કંઈ શિખામણ
 મળે તથા તારો સ્વાર્થ લગાર સુધરે, માટે જો તારી
 મરજી હોય તો મારી અથથી તે ઇતિ સુનીની હકીકત
 સંભળાવું? પેલે વાણીએ કહ્યું બાઈ સાહેબ તમારી શિ-
 ખામણ મને ઉપયોગી થઈ પડી છે અને તમારી હકીકત
 કહેશે તે સાંભળવાથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે
 એમાં સંદેહ નથી, માટે તે કહેશે તો જાણે ઉપકાર
 થશે. મારે માટે હાલ ધંધો વાટ જોઈને બેસી રહ્યો

હોય એવું તો છેજ નહિ, માટે જોઈએ તરલો વખત નકામો જાય છે. તેમાં એ વાર્તા સાંભળીશ એટલો તો કાળનો ખરો ઉપયોગ થશે.

મૂળચંદ્ર સોની પોતાની ઉપર વીતેલી ખીનાની વાર્તા કહે છે- મારો બાપ હોલતચંદ મુંબઈમાં ઘાટો ધનાઢ્ય અને કુટુંબકબીલાવાળો હતો. તેમને જે પૈસા મળ્યા તે રૂ અને ખીજા વ્યાપારથી પેદા કરેલા ન હતા, પણ સોનાનો વ્યાપાર કરી તેમાંથી મેળવ્યા હતા, અને સોનીવાણિયા- નોજા ધંધો કરતા હતા. તે એટલા બધા પૈસાવાળા હતા કે તેમની સાથે નાણાની બીરધારનો વ્યવહાર ઘણા ધનાઢ્ય મલાવતા હતા, તેથી ઘણા વાણીતર, ગુમાસ્તા અને ચાકરો તેમની પાસે હાજરને હાજર રહેતા હતા, તોપણ તેમણે મને સોનીનો ધંધો યથારિથત શિખવ્યો હતો કે તે ઉદ્યમ વખતે ઘણો ખપનો થઈ પડે. તે ધંધાની સાથે મને નાનપણથીજ જીવ જાય પણ મહેનત વગર આવું નહિ, ને સોનું દેખીને રાજી થવું એ પાઠ દરરોજ શિખવતા હતા. કહ્યું છે કે જોને ઉદ્યમ નથી તેને આવાનો હક નથી. મરવા પડીએ પણ ઉદ્યમ કરીને તથા સોનું જોઈને રાજી થવું ને જીવતા હકવું. એ શિખામણ જીવ જતાં સુખી ભૂલાય એવી નથી; કેમકે એ શિખામણનો મહાવરો તેમણે એટલો બધો રખાવ્યો હતો કે તે મારો આખરે સ્વભાવ થઈ પડી હતી, માટે ધંધો એજ ધન છે ને સોનું એજ સ્નેહી છે, એનો મને મારા મન સાથે નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. મારા બાપે શિખામણ દઈ કહ્યું હતું કે આ રૂપી- આની ચેલીઓ, આ વાડીવજીરા, આ ગાડી ધોડા, આ કુટુંબસંપત્તિ, હમણાં રહી નથી, રહેવી નથી, અને

રહેનાર નથી; એ શિખામણુ મારી બાલ્યાવસ્થાથી તે
આ વૃદ્ધાવસ્થા થઈ ત્યાં સુધી અજમાવી જોઈ તો ઘણા
પૈસાદાર ગરીબ થઈ ગયેલા ને ગરીબ પૈસાદાર થયેલા
મૈં જોયા, માટે કોઈ વખત સંકટ આવી પડે તો તારે
મુશ્કાવું નહિ એમ મારા બાપે કહી રાખ્યું હતું. એ મારા
બાપનું વચન મૈં મારા કાળજીમાં કોતરી રાખ્યું હતું,
તેજ મને આખરે બહુજ ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું; કેમકે
મારી આ બધી સાહેબીમાં જ્યારે મારી પડતી દશા
આવી ત્યારે માંડે ઘર બળીને ભસ્મ થઈ ગયું, રાજ ઉપર
આક્રંત આવી પડવાથી મારાં વાડીવજીરો અને સ્થાવર-
જંગમ મિલકત બધું તફરકે થઈ ગયું, અને દેવી આપત્તિ
આવી પડવાથી મારા વિશ માણસના કુટુંબમાંથી ફક્ત
હું એકલોજ રહ્યો; તેથી મારા સગાને ઘેર આશ્રય વાસ્તે
ગયો, તો ત્યાં પણ તેજ દિવસે રેલ આવ્યાથી તે બિચા-
રાનું સર્વસ્વ તણાઈ ગયું તેની સાથે અધુરામાંપૂરું માંડે
પોટલું પણ તણાઈ ગયું, તેથી તે ને હું બેઠે સરખા થયા.
એ પછી થાણામાં એક બિંજા સગાને ઘેર ગયો તો ને
દિવસે ગયો તેને બીજેજ દિવસે તેનો એકનોએક વિશ
વરસની ઉમ્મરનો બહેલોગણેલો અને પરણેલો છોકરો
ગત થઈ ગયો. એવું થવાથી સગાંસાગવાં તથા બોળબીતાં
બાબરતાંમાં હુંજ અકારો થઈ પડ્યો. કીરતારના નિયમ
પ્રમાણે સર્વ ધાય છે, તેમાં મનુષ્યનું કંઈપણ ચાલતું ન-
થી, એવું કેટલાએક સમજતા હતા તે છતાં પણ હવે
મને કોઈ ઘરમાં રાખે નહિ એવી મારી અવસ્થા થઈ
પડી. હું નીકળીને ચાલતો ચાલતો પુના શહેરમાં આ-
વ્યો તે વખત વિચાર કર્યો કે કોઈને બારણે બેસીશ, તો

કંઈ વાંકું પડ્યાથી પગલાં ખાટાં છે, એમ સમજી એસવા દેશે નહિ, માટે એક પડતર જગો કે જેમાં દોર સિવાય બીજું કોઈજ એસે નહિ, એવી બાજુરાવ પેશ્વાના વાડા સામે હોજ હતો તેની સામે હતી ત્યાં ખેડો. મારા બાપની ચિખામણ પ્રમાણે વિચાર કરુંકું કે સોનું ક્યારે દેખું? માગીને ખાવાની તો મારા બાપની મનાઈ મારા કાળજીમાં કોરેલી હતી અને સોનું ઘડવાનો ધંધો સારો આવડતો હતો, પણ વિશ્વાસ આવ્યા વગર ઘડવા કોણ આપે? બારણા આગળ ઉભા રહેવાના સાંસા તો સોનું ઘડવાના દિવસ તો આવેજ શી રીતે. વાતચીત કરવાનીજ આશા ન હતી. ત્રણ દિવસ થયાં પેટમાં કડાકાજ હતા. પેશ્વાની જગામાં ખેડો હતો એવામાં પેશ્વા સરકારની સ્વારી આવી તે મને જોઈને ચાલ્યા ગયા, પછી બીજો દિવસે તેમની સ્વારી નિકળી તે વખત પૂછ્યું કે આ માણસ કોણ છે? ત્યારે પાસવાને જવાબ દીધો કે મહારાજ કોઈ બિખારી છે. પછી તે તો સરકારવાડામાં ગયા, અને હું તો તેજ જગાએ અડંગા નાંખીને ખેડો. મનમાં સોનું સોનું ને સોનુંજ ઝંપતો હતો એવામાં સરકારવાડામાંથી કેટલીએક લોડીઓ સોનાનાં વાસણ માથે મૂકીને મારી આગળ જે પાણીનો હોજ હતો અને મારાથી દેખાતો હતો; ત્યાં વાસણ માંજવા અને પાણી ભરવા આવી. તેમણે તે વાસણો માંજી સાફ કરીને પાણી ભરી પાછ તે માથા ઉપર મૂકી સરકારવાડામાં જતાં વાતો કરતાં હતાં. તે જોઈ હું ચાર દિવસનો ભૂખો હતો તેમ છતાં પણ મારા ટાંડીઆમાં જોર આવ્યું. મને લાગ્યું કે તેમાંથી સોનું દરરોજ ઘસાયાં કરતું હશે, માટે

ક્રમારે રાત પડે કે તે રજ ભગી કરી ઘાઈ તમાંથી સોનું
કહાડું. એ માટેજ પાણીનો હોજ પસંદ કરી અડંગા
નાંખ્યા હતા. ઘોઘેલાં વાસણ આગળની ધૂળ મં રાત્રે
ભગી કરી ઘાઈ તો તમાંથી સોનાની કરચ એક વાલ
નીકળી તે કહાડીને વેચી, તો મારા ધારવા પ્રમાણે સોનું
નીકળ્યું નહિ તેમ મૂલ પણ આળ્યું નહિ, તો પણ તેના
નાખી દેતાં આઠ આના ઉપજ્યા. તેથી મારા મનમાં નિ-
શ્ચય થયો કે હવે દહાડાની ચાલ ફરી ખરી. તે સોનાના પે-
સામાંથી ત્રણ આનાનું ખાવાનું લેઈ ખાધું ને પાંચ આનાની
હથોડી લીધી. ખીજે દિવસે એ રૂપિયાનું સોનું નીકળ્યું
તેથી મં તો તેને તેજ જગોએ નિવાસ કરવાનું નક્કી
કર્યું. મારો ઉદ્યોગ એમ દિન પ્રતિદિન ઠીક ચાલવા માં-
ડ્યો, એટલામાં ખાજુરાવ પેશાની નજરમાં એવું આળ્યું
કે આ માણસ પાણીના હોજ પાસે કેટલાક દિવસથી
બેસી રહે છે, તે કંઈ માગતો નથી તેમ ખોલતો ચાલતો
પણ નથી, અને કોઈ ખીજે ઠેકાણે એ જગા મૂકીને
જતો નથી, માટે કોઈ જાણી હશે ખરો, એવું ધારીને
તેમણે મને હજુરમાં ખોલાવ્યો. ને આદર સન્માન આ-
પી પૂછ્યું કે મહારાજ તમે કોણ છો? શા વાસ્તે અહીં
બેઠા છો? ત્યારે મં કહ્યું કે મહારાજ આપનો આજ્ઞા-
કીર્ત તાબેદાર સેવક રામભાઈ દોલતરામ નામનો સોની છું.
પેશા મહારાજને તોપણ એવું લાગ્યું કે હું જાણી દેખાઉં છું,
તેથી ખીજે સવાલ પૂછ્યો કે તમારે શું ભેદએ છીએ? તેના
જવાબમાં મેં કહ્યું કે મારે કંઈજ ભેદનું નથી. આફતનો
મોર્ચો આવ્યો છું અને જાહેર જગા જોના ઉપર આપ
સિવાય ખીજા કોઈનો ઇલાખો નથી અને ખુદ્દી જગા છે

માટેજી બેઠા છું, તેથી આપની મરજી ન હોય તો અહીંથી ચાલતો થાઉં, કેમકે મારે લાલ્લું પલાણું કંઈજ નથી. આવું મારું સત્ય બાપણુ સાંભળી બાહુરાવ મહારજને મારા ઉપર વધારે બાવ ખેસતો ગયો અને તેને આ મારું બોલવું બોલું છે અને જાત પણ છુપાવું છું એવું લાગ્યું, તેથી આગ્રહથી પૂછ્યું કે તમારે શું દુઃખ છે તે કહો? ત્યારે મેં કહ્યું કે મારું દુઃખ મારા સિવાય ખીજ કોઈથી મટે એવું નથી, માટે આપને કહેવાની જરૂર નથી; ત્યારે શ્રીમંતે તો મને ખીજે સવાલ કર્યો કે સુનાની છે ત્યારે સોડોના ઘાટ કેમ ઘડતો નથી? મેં કહ્યું કે વિશ્વાસ વગર મને ઘડવા કોણ આપે; ત્યારે તેમણે કહ્યું કે અહીંઆં બેસી રહે તને શું નવ ધાન્ય મળે છે? મેં કહી દીધું કે મારું યથાર્થિયત યુજરાન ચાલે છે. ત્યારે તો બાહુરાવ પેચા બહુજ વિરમય થયા અને કહ્યું કે બેઠાં બેઠાં યુજરાન ચાલે એ વાતજ અસંભવિત છે. પછી મેં મારા ઉપર યુજરેલી સઘળી હકીકત કહી ને મારા બાપની શિખામણુ પણ કહી સંભળાવી તથા સોનાની રજ મારા હાથમાં શીરીતે આવે છે ધંત્યાદિ વર્તમાન કહ્યાં, તેથી શ્રીમંત સરકારને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને મારા ઉપરે ઘણાજ ખુશી થયા, તેથી પોતાનાં ઘરેણાં ઘડવા આપવાનો ઠરાવ કર્યો. ઠરાવ કરતી વખત મેં કહ્યું કે મહારાજ ઘરેણાં સારાં ઘડી આપીશ પણ ખીજ સોની સોડો કરતાં મજૂરી બમણી લઈશ, અને માલમાં લગારે કરક પડવા દઈશ તહિ તથા ઈશ્વર ઉપર નજર રાખીને ફરીશ. શ્રીમંતને મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ આવ્યાથી રૂ.૫૦) રોકડા આપ્યા તેથી હરરોજ તેમનુંજ કામ લઈ બેઠો.

ધરેણી સારાં ને ધાડીલાં થયાથી શ્રીમંત સરકાર ને તેમના
 કારભારી મારા બીપર ઘણાજ ખુશી થઈ ગયા, તે-
 થી મને વિશ્રામ બાગમાં મકાન બંધાવી આપ્યું અને
 ઉત્તરોત્તર મારી ચઢતી થતી ચાલી, કેમકે પેશ્વાના દરબા
 રમાં હું નામાંકિત થઈ પડ્યો, તેથી દ્રવ્યનો પણ સંચય
 સારો થયો અને નવું ઘરસૂત્ર માંડ્યું તે પણ ભગવાનની
 કૃપાથી ને મારા બાપની શિખામણથી સારી રીતે ચાલવા
 માંડ્યું અને પ્રતિષ્ઠાનો વધારો થયો. હે બાઈ ! આ વાડી
 વજીરો, આ જોડકરાં છે, આ હવેલીઓ, આ નોકર ચાકર
 જે કંઈ તું જુએ છે, તે સર્વ પેલી સોનાની રજનો પ્રતાપ
 છે, અને તેના કરતાં માથામાં માટે પ્રતાપ મારા પરમપૂ-
 જ્ય પિતાનો છેજ, કેમકે તેમણે ખરી શિખામણ મારા
 -હૃદયમાં ઉતારી હતી, માટે અહરનીશ પરમપૂજ્ય પરમે-
 શ્વરની રતુતિ કહું છું કે તેમને અક્ષય સુખ આપે. જો
 તેમણે દોલત વજીરો આપ્યો હોત ને શિખામણ ન આપી
 હોત તો કેમવારનોએ રવડી રખડીને મરી ગયો હોત,
 માટે હે મિત્ર પહેલાંની સાહેબી સંભારવાથી તારું કંઈ
 પણ વળવાનું નથી, તેમ બિપ્પ માગ્યાથી તારું દળદર
 જવાનું નથી. કહું છું કે “ બિપ્પનાં હાંધ્યાં શીકે ચ-
 હતાં નથી ” મારા વાંચવામાં ને સાંભળવામાં આવ્યું
 છે કે વેપારી બાગે (દેવાળુ કહાડે) ત્યાર પછી પડતી
 દશામાં જો દોયજો કરી ગામડામાં કરી ઉદ્યમ કરે તો
 કોઈક દિવસ તરે, અને પ્રથમની સાહેબી સંભારી બેસી
 રહે તો તમારા જેવી વસે થાય, માટે આગ્રહ કરીને
 કહું છું કે તું ઉદ્યમ કરે તો સાહે ને બિપ્પ માગવાની
 મૂંઝૂંકે પછી તારી મરજી “ શેઠની શીખામણ માંપા

સુત્રી ” આજ તું મારે ઘેર રહે, જમ ને કાલથી ઉદ્યમ
 કરવા માંડ. તે વાણિયે કબુલ કર્યું, અને ઘણી ખુશીથી
 વચન માન્ય કર્યું. એ પ્રમાણે તે મૂળચંદ બાઈએ વા-
 ણીઆને ભિખના ઉંડા ફૂવામાંથી શિખામણ રૂપી દો-
 રડા બડે બહાર એમી કહાડ્યો, તેથી તે પણ પોતાનો
 સંસાર સારી રીતે નિભાવવા લાગ્યો, માટે મહારાજ હું
 તમને શિખામણ દઉં છું કે માગવાનો ધંધોજ છાડી દેવો
 ને ખીજીને પણ ઉપદેશ કરતા રહેવું, કેમકે એ કરવું
 સાફ નથી. અહીંની ઉદ્યોગશાળામાં ઘણા પ્રકારના ધંધા
 છે માટે જે નજરમાં આવે તે તથાતમને રચે તે હા-
 થમાં લઈ કામ કરવા માંડો એટલે તમને નિયમ પ્રમાણે
 મજુરી મળશે, પછી તે ધંધામાં સંપૂર્ણ વાકેફ થાઓ
 એટલે આગવો ધંધો કરશે તો તે કરવાની છૂટ છે. એ-
 થી રીતે ધંધો ધ્યાન રાખીને શિખશે તો તમારું ને
 તમારા કુટુંબનું યુજ્જ્વાન સારી રીતે ચાલશે. દુરગારામ
 મહેતાજીની બોધરૂપ વાર્તા પેલા વિપ્રના મનમાં ઠસી તે-
 થી પોતાનો જોખીઓ ફેંકી દઈ લાગલોજ ઉદ્યોગશા-
 લામાં દાખલ થયો ને છાપખાનાનો હુબર શીખ્યો. તે
 હુબરમાં સારી પેઠે વાકેફગાર થયા પછી દુરગારામ મ-
 હેતાજીની રજા લેઈ તેણે એક સામિક વર્તમાનપત્ર છા-
 પવું શરૂ કર્યું. એ છાપખાનાના હુબરમાં એણે પુષ્કળ
 આભર મેળવી ધનાઢ્ય થયો અને એ પણ ઉદ્યોગશા-
 લામાં મદદ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે તે મહેતાજી સાહેબ
 કોઈ નવોસવો આવે તેને ઉપદેશ કરી ઉદ્યોગશાળામાં
 દાખલ કરે. એવી રીતે તે ઉદ્યોગશાળામાં ઘણા માણસ
 દાખલ થવા લાગ્યાં, તેથી આખા દેશમાં તે ઉદ્યોગશા-

જાની અને તેના સ્થાપન કરનારની નામના થઈ. ધણુ પૈસાવાળા તેને મદદ કરવા લાગ્યા. ગરીબ અને શાહુ-કારના સર્વનાં છોકરાં ધંધો શિખવાનેજ ઉદ્યોગશાળા-માં મોકલવામાં આવતાં. કેટલાક શ્રી આપીને અને કેટલાક મફત દાખલ થવા લાગ્યા, અને રોજગાર શિખી ઠેકાણે પડવા લાગ્યા. એની રીતે વિદ્યાતત્વરામ તથા તેમની સ્ત્રી સદ્ગુણી બાઈની સાબાશી સર્વત્ર પસરી ગઈ અને દેશનાં સઘળાં મનુષ્ય તેજ પુણ્યનું કામ ધારી મદદ આપવા લાગ્યાં. આવા પુણ્યાલયથી દેશમાં ધણું માણસો ધંધાધારી અને રોજગારમાં વાડેફ થઈ ગયાં, તથા દેશમાં બિખારીનાં ટોળેટોળાં જે નજરે આવતાં હતાં તેને બદલે ધણુ ધંધાધારી નજરે પડવા લાગ્યા, અને કોઈ બિખારીજ રહ્યું નહિ, એની રીતે દેશમાં ઉદ્યમનો વધારો થયો. એવો શુભ દાખલો જોઈ બીજા લોકો પણ તેવાંજ ધર્મ કૃત્ય કરવા લાગ્યા તેથી આખો દેશ સુધરી ગયો ને શરીર સંપત્તિ, દ્રવ્ય સંપત્તિ, રાજ્ય સંપત્તિ અને ધર્મ સંપત્તિવડે દેશ પંકાઈ ગયો.

વિદ્યાતત્વરામ, તેમની સ્ત્રી સદ્ગુણીબાઈ અને મે-હેતાજી દુર્ગારામ એ ત્રણે રાત્રિએ ભગવતની કથા વાર્તા સાંભળતાં હતાં. કથા કહેવાને એક મહા સમર્થ સર્વ શાસ્ત્ર સંપન્ન એવા પંડિતને રાખ્યો હતો. તે કથા વાર્તા સાંભળીને સઘળા જ્ઞાતાજનો આનંદ પામતાં હતાં. કથાના આરંભમાં અને જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે વચમાં અને કથા પૂર્ણ થાય તે વખતે તે કથાના સંબંધમાં દુર્ગારામ મહેતાજી દૃષ્ટાંત આપી શંકારીજ મનુષ્યનું સં-માધાન કરતા હતા અને સર્ધર્મમાં કાળ દોષન થતો હતો.

આવી કથા અને ધર્મનાં મૂળતત્ત્વ વિદ્યાતત્ત્વરામનાં છો-
કરાં સાંભળતાં તથા તેમની મનોવૃત્તિને ખીન્ન કર્યું હોય
બાધ લાગતો નહિ, પણ તે છોકરાં ઘણાંજ સારાં નીવડ્યાં
હતાં અને પોતપોતાને ઉચ્ચ ભાવ્યાં હતાં, તથા તેઓ
વિદ્યાકળામાં ઘણાંજ હોશીઆર થયાં હતાં. એવી રીતે તે
વિદ્યાતત્ત્વરામ તથા સદ્યુષ્ણીબાઇ સમ્રાજા મુખ્યથી બરપૂર
હતાં અને આનંદથી વૃક્ષાવસ્થા ગાળતાં હતાં. કહ્યું છે કે—

॥શ્લોક॥ સાનંદં સદનં સુતાશ્ચસુધિયઃ કાંતા મધુર
ભાષણી, ઇચ્છા પૂર્ણ ધનં, સ્વયો ષિતિરતિ, સ્વાજ્ઞાપરા
સેવકાઃ ॥ આતિથ્યં શીવપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાને
ગૃહે, સાધોસંગ મુપાસતે ચસતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ॥૧॥.

અર્થ—જેના ઘરમાં સર્વદા આનંદ હોય, બુદ્ધિવાળાં
ને વિદ્વાન છોકરાં હોય, મિષ્ટ વચ્ચતથી રાજી કરે એવી
સ્ત્રી હોય, નોકરો આત્માને આધિન હોય ને જે કહે તે
કરે એવા હોય, દરરોજ અતિથીનો સત્કાર થતો હોય,
કલ્યાણકારી એવા પરમશ્વરનું પ્રતિદિન પૂજન થતું હોય,
સાધુ પુરુષનો સંગ થતો હોય અને ભગવત્ વાર્તા થ-
તીજ હોય એવા ગૃહસ્થાશ્રમનેજ ધન્ય છે. એવા ગૃહસ્થા-
શ્રમનો આશ્રય વિદ્યાતત્ત્વરામ સંપૂર્ણ કર્યો તેમ તેમન
છોકરાંને બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ સંપૂર્ણ કરાવ્યો
તથા હ્રમશાં ધર્મ શિક્ષણ મળતું તથા તેમની વૃત્તિ નિ-
ર્મળ રહે તેમાં કંઈજ નવામ નથી.

એક વખત પંડિતજીએ ક્યાનો આરમ્ભ કર્યો તે
વખત યાત્રા કરવા સંબંધી પ્રસંગ નીકળ્યો તેનું વિવેચન
પંડિતજીએ શાસ્ત્ર, ધર્મ અને ન્યાયથી કર્યું તેને પુરી

આપવાને દુર્મારામ મહેતાજીએ તુકારામ ભગતના અ-
ભંગમાંથી એક અભંગ બોલ્યા. તે પ્રસંગે તુકારામખાવા-
ની એક વાર્તા કહી સંભળાવી. તુકારામખાવા એ દક્ષિણ
દેશમાં ભકતરાજ કહેવાતા હતા અને હાલ પણ તેમના
અભંગ આપ્યા દક્ષિણમાં ગવાય છે ને તેનાં દૃષ્ટાંત અપામ
છે. તે તુકારામખાવાએ મનને પવિત્ર કરવાને ઉપદેશ
કરેલા પછી કેટલેક દિવસે તેમના એક શિષ્યને યાત્રા
જવાની મરજી થઈ, તે વખત તુકારામખાવાને લાગ્યું કે
હજી આને મારે ખરે બોધ લાગ્યો નથી, માટે જો
એને એની વિરૂદ્ધ કરું તો મારા બોલવાની અસર થશે
નહિ એમ સમજી બોલ્યા નહિ. જ્યારે યાત્રાએ નીકળ-
વાનું નક્કી થયું, ત્યારે તેણે તુકારામખાવાને ધ્રુવોજ
આગ્રહ કર્યો અને સોગન ખાધને બોલ્યો કે તમને મૂ-
કનાર નથી, પછી તુકારામખાવાએ કહ્યું કે બાઈ માં
શરીર સાંઝે નથી તેથી હું તો આવનાર નથી પણ આ
મારી તુંબડી તું લઈ જા, અને જો જો તીર્થ આવે ત
તે તીર્થમાં તેને રનાન અને દર્શન કરાવજો. હું
તને આગ્રહ કરીને કરુંકું કે જો મારે વારતે તું કરે
છે તેવુંજ એ તુંબડીને વારતે કરીય તો મારે ખરે
ભક્ત માનીશ. શિષ્યને ગુરુ ઉપર સંપૂર્ણ ભાવ તેથી જ
જો તીર્થ આવે તો તે તીર્થમાં તુંબડીને નવરાવે, ત્યારપછી
પોતે નહાય ને દર્શન આવે ત્યારે તુંબડીને દર્શન કરાવે
પછી પોતે કરે, નૈવેદ્ય પણ તેમજ કરે; એમ કરતાં કરતાં
સર્વ તીર્થ કરી જગન્નાથપુરી પગેરેની યાત્રા કરી પાછો
તે પોતાને દેશ પોતાના ગામમાં આવ્યો. યાત્રાએ ગ-
એલા તેથી ધણી લોકો સામા જઈ તેને સાંભળું કરે

એવી રીતે ઘેર લાવ્યા, પછી વુકારામમહારાજનાં દર્શન કરવા ગયો ને સાષ્ટાંગ દંડવત્પ્રણામ કરી મહારાજ પાસે બેઠો. યાત્રાની સઘળી વાત કહી તેની સાથે તેમની તુંબડીને પણ ચથારિયત યાત્રા કરાવી છે એવું કહ્યું, ત્યારે વુકારામ કહ્યું કે જોને બાઈ જૂઠું ખોલતો નહિ હો. યાત્રા કરાવી હોય તોજ કહેજે કે યાત્રા કરાવી છે. તેણે કહ્યું કે મહારાજ મારી સાથે જ આવ્યા હતા તેમને પૂછ્યો તો આપને મારી ખાત્રી પૂરી થશે એમ કહીને મહારાજને તેમની તુંબડી સોંપી દીધી. મહારાજે કહ્યું કે બાઈ જો અર્ચ થયું હોય ને લે. ત્યારે શિષ્યે કહ્યું કે મહારાજ આતો તુંબડી છે તેનું કંઈ અર્ચ થયું નથી પણ એમ કરતાં તમ કદાપિ માણસ માકલ્યું હોય, ને તેનું જો અર્ચ થયું હોય તે મારાથી સવાય ? મારા ઘરમાં જો છે તે બધા તમારોજ પ્રતાપ છે. ગંગાપૂજનનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સગાંસાગવાં. બ્રાહ્મણ વગેરેને જોલાત્રી પૂજનની તથા જમવાની ક્રિયા કરી, ત્યારે મહારાજને ધણે આગ્રહ કરવાથી તે પણ ત્યાં ગયા ને જમ્યા. મહારાજે કહ્યું કે આવતે આવવારે મારે ત્યાં પણ ગંગાપૂજન છે, મઠ સઘળા ત્યાં જમવા આવવજો. પછી સર્વે જણે આમંત્રણ રીકાર્યું, કેમકે ગુરૂનું વચન હત્યાપન થાય નહિ. વુકારામખાવાએ સારાં સારાં જોજન તૈયાર કરાવ્યાં અને તેની સાથે પેલી તુંબડી ખાંડીને વુરીઆનું શાક કરી તેમાં નાંખી પછી પંગત જમવા બેઠી તે વખત પ્રથમ વુકારામ મહારાજે પેલું વુરીઆનું શાક સઘળાંને પીરશ્યું તેમાં જો યાત્રાએ ગયાં હતાં તેમને તે શાક વધારે મૂક્યું, ત્યારપછી સઘળી સામગ્રી

પત્રાળીમાં પીરશી. તુકારામખાવાએ હૂકમ કર્યો હતો કે પ્રથમ શાક ખાધા પછી ખીજી જમણ જમવું, પ્રથમજ જમણ જમવું નહિ. સઘળાં ખાવા લાગ્યાં ત્યારે તે શાક બહુજ કડવું લાગ્યું અને થોડું હતું તે પરાણે પરાણે ખાધું પણ પેલા યાત્રાએ લેઈ જનારથી તો વધારે શાક ખવાયુંજ નહિ. સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યા કે ખાવાએ શા વાસ્તે કડવાં માં કરાગ્યાં. પછી તુકારામ મહારાજે સર્વને પૂછ્યું કે શાક કેવું થયું હતું ? ત્યારે સઘળાએ એકે સાથે કહ્યું કે શાક કડવું હતું, પછી તુકારામખાવાએ કહ્યું કે એ તુંબડી સર્વ તીર્થ કરી આવી છે માટે તમને પવિત્ર કરવાને મેં શાક પહેલું મૂકાવ્યું છે તથા તમે તેને કડવું કહો છો તે મનાય નહિ. પેલા તુંબડી લઈ જનારો પણ કહેવા લાગ્યો કે મહારાજ મા-રાથી તો કડવું શાક ખવાતું નથી, માટે આતા કરો તો રહેવા દઈ ને ખીજી જમું, ત્યારે તુકારામખાવાએ કહ્યું બાઈ તે એ તુંબડીને સઘળાં તીર્થમાં નવરાવી છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મહારાજ એમાં તો કાંઈપણ કસૂર કરી નથી. મહારાજે કહ્યું કે શાક ખાવું રહેવા દે ને એ તુંબડી કડવી થાયી રહી તે જમી રહ્યા પછી સમજાવીશ, પછી સઘળાજમ્યા એણે તુકારામ મહારાજે ઉપદેશ કર્યો કે જો કડવાશ તુંબડીમાં હતી તે બહાર નાહ્યાથી ગઈ નહિ, પણ જો તે તુંબડીમાં રાખ ધત્યાદિ ધાલીને સાફ કરી હોત તો કડવી રહેત નહિ; તેમજ તમે તીર્થ યાત્રા કરો અને માંહેથી તમારું મન મલીન રહે તો બહારના ઉપચાર કંઈપણ કામતા નથી. મનને ચોખ્ખું કરવાને યાત્રાની જરૂર નથી, પણ જ્ઞાનની મુખ્યત્વે કરીને જરૂર છે.

તમને સર્વને આ શરીરનું જ આવું આપવાને નોતર્યાં
 નથી, પણ જ્ઞાનનું ભોજન આપવાને બોલાવ્યા છે, માટે
 આ તુંજડી તમને અને મને બોધ આપે છે કે અંધમાં રહેલી
 કડવાશ તીર્થ યાત્રા કરવાથી ગમ્મ નહિ, ને જેવી હતી તેવીજ
 રહી એર તેમાં વધારે કડવાશ આવી, તેમજ આપણું મન
 જો શુદ્ધ ન થયું તો યાત્રા કરવથી શરીરનો અને પૈ-
 સાનો વ્યય થયો એજ નહો કે નુકશાન થયું; ખીજી
 પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. પછી તુકારામબાવાએ નીચેની એક ગર-
 ખી કહી સંભળાવી.

ગરખી.

જોજો જોજોરે, અંધમતિ જન અપાર,
 અંધે અંધ આલ્યા જાય આંધળાની લાર. જોજો.
 સાચજીવ તણા લાવે મન ન વિચાર,
 અધર્મને ધર્મ માને એવો અનાચાર. જોજો. ॥૧॥
 ખાડામાં ગંગા આવ્યાં કહે વાટનો જનાર,
 તેને માને પણ ન માને વેદનો પોકાર. જોજો. ॥૨॥
 લખમી બાઈને લાલજી મળ્યા છાપો દીધી ચાર,
 વાલીબાઈતા દીકરા આપે ધૂણે જોડિઆર. જોજો. ॥૩॥
 અમથાબાઈતા દર પુનમે જત્રાએ જનાર,
 ડોકોર નાથે હુંડી શીકાચી રૂપીઆ સેં ચાર, જોજો. ॥૪॥
 દુઃખે દેવને સંભારે સુખે શણગાર,
 જોદે ખાડ ખીજા સારે તેમાં પડનાર. જોજો. ॥૫॥
 દેવને દેવાતણુ આપી પૂજે પૂજનાર,
 (પણ) ધર્મો ધર્મ બિદ અરે જાણે ન લગાર. જોજો. ॥૬॥
 થોડ લાજ બયને ન બૂલે કોઈ વાર,

ખરો બય ધૃશ્વરનો ધારે ન લગાર. જોજો. ॥૭॥

શાસ્ત્રની પ્રમાણ વાણી સૂણે ન લગાર,

ભાંડ બાટ, વેશધારી તણો ધત્યાર. જોજો. ॥૮॥

આ ઉપરથી પકકું સમજાય છે કે “ મન હોય ચંગા તો કયરોટમાં ગંગા ” માટે બહુ રનાજ ઉપચારો-
થી આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી એ ખરું છે. મન શુદ્ધ કરવાને અંતઃ શત્રુને જીતવા જોઈએ. આ સાંમળીને સર્વે શ્રોતાજનો સંતોષ પામ્યા અને અંતઃ કરણથી અંતરના વિકારોને દૂર કરવાનું પણ લીધું. એ પ્રમાણે અ-
હર્નિશ શાસ્ત્રીબાવાની કથામાં ઉપ કથાઓ નીકળતી હતી તેથી ગમતની સાથે જ્ઞાન મળતું; તથા શ્રવણ, મનન અને નિદેશ્યાસન યયાજ કરતું હતું. એક દિવસ પંડિતજીને આવવાની વાર હતી ત્યારે દુર્ગારામ મહેતાજીએ કળીરના પદ ઉપરથી સંસાર મિથ્યા છે અને આ રહેનો બરુંસો કરવો એ નકામો છે એ બાબત ગૂજરાતી બાષામાં પદ બનાવી સંગીત વાદ્યની સાથે નીચે પ્રમાણે ગાયું.

પદ.

નધરી કાયા તારા શા ચુંણ ગાળીં,

જેલ કર્યો તેમાં રહેવા ન ફાવું.

આ તન રંગ પતંગ પ્રમાણું,

તેનું શી રીતે અભિમાન આણું. ॥ નધરી. ॥૧॥

જે મુખલે મુખવાસની ખિડીઓ,

તેમાં બરાય કોટયા વખી ક્રીડીઓ. ॥ નધરી. ॥૨॥

જેપર તેલ કુલેલ લગાતું,

તે તન કાદની સાથ બળાતું. ॥ નધરી. ॥૩॥

જેને સુતા મુખમલનું બિઝનું,
તેને સુવાને કાદ કે છાણું. ॥ નધરી. ॥૪૧॥

જે જન ખાય સ્વ.દિષ્ઠ ધરાઈ,
તે મુખમાં બકુ ધૂળ ભરાઈ. ॥ નધરી. ॥૪૨॥

જે મુખ બેઠેઈ નમે નર યોદ્ધા,
તેના ઉપર પડે વાંસના ગોદા. ॥ નધરી. ॥૪૩॥

પંડિત શાસ્ત્ર બહુલ પુરાણી,
કાયા નગરીની કુડી કમાણી. ॥ નધરી. ॥૪૪॥

જે સતસંગ સજીવન યાય,
તો નધરી કાયનું અભિમાન જાય. ॥ નધરી. ॥૪૫॥

એ ગાઈ મહેતાજીએ કહ્યું કે આ જગતમાં માણસને માથે લોહો સ્વાર્થિપણાનો દોષ મેલે છે પણ મને તો લાગે છે કે મનુષ્યમાં ઘણા ખરા પરાયણી છે; કેમકે દ્રવ્ય એકદુન કરી તેનો ઉપભોગ ન કરતાં પાછળ ખીજને વાસ્તે રાખી જાય, કૂડ કપટથી કમાણી કરી પોતાનાં છોકરાં બાઈડીના તરફજ લક્ષ રાખી ખોટાં કામ કરે છે તેવાને સ્વાર્થો કેમ કહેવાય? સ્વાર્થી તો તેજ કે જે પોતાના આત્માના કલ્યાણ તરફજ તન, મન ને ધન અર્પણ કરે છે; પોતાની મનોવૃત્તિ નિર્મળ થવાને બન-તો પ્રયત્ન કરે છે; તેજ માણસ સ્વાર્થ સમજે છે. એ પ્રમાણે હરરોજ જ્ઞાન ચર્ચા થતી હતી, તેથી વિદ્યાતત્ત્વરામને તેમની અર્ધાંગના સદ્ગુણીબાઈ સુખ શાંતિથી રહેતાં હતાં. તેમણે પોતાનાં કર્તવ્યનો ઉપભોગ યથાચોગ કર્યો ને છોકરાંની યોગ્ય ખરદાશ રાખી તેમને અરેખરાં મનુષ્ય કર્યો; તથા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાના દિવસ આનંદથી સુખથી જ પુત્ર રત્ન અને એક કન્યારત્ન રત્ન જેવાં જોઈ

તેમના આત્માની શાંતિ વળી એટલે બંને જાણ એક એક દિવસને આંતરે કાળને સ્વાધીન થયાં. આ પ્રમાણે વિદ્યાતત્ત્વરામ તથા તેમની અર્ધાંગના સદ્ગુણીબાઈની સંસારયાત્રા સુખ શાંતિથી જગતમાં બોધરૂપ સંપૂર્ણ થઈ.

નીચે લખેલાં પુસ્તકો

અમદાવાદ યુનાઈટેડ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, હિતેરજી પ્રેસ,
ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને ગ્રંથકર્તા પાસેથી
મળશે.

પુસ્તકનું નામ.

કિંમત.

દેવું ને નાણાનો ખરો ઉપયોગ આવૃત્તિ બીજી	૦- ૪-૦
સંસારયાત્રા.....	૦-૧૦-૦
શબ્દાર્થ કોશ ભાગ ૧ લો ત્રીજી આવૃત્તિ	૦- ૬-૦
” ભ.ગ ૨ ની બીજી આવૃત્તિ	૦-૧૨-૦
એતીવાડી વિષે પ્રથમ પુસ્તક પહેલી આવૃત્તિ.	૦- ૫-૦

